МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

БЕРЕЗА Вадим Олексійович

321.02:[316.3+316.614](477)

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СУТНІСТЬ, ПРОБЛЕМИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Спеціальність 23.00.03 - політична культура та ідеологія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

доктора політичних наук

Науковий консультант –

доктор філософських наук, професор

Андрущенко Віктор Петрович

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП…… 4

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА..... **17**

1.1. Трансформаційне суспільство як середовище соціалізації особистості в політико-культурному вимірі..... 17

1.2 Політична соціалізація особистості в умовах системної трансформації: дискурс сучасних наукових досліджень……..... 43

1.3 Методологія дослідження політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурних трансформацій сучасного українського суспільства 70

Висновки до першого розділу 99

РОЗДІЛ 2. ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА..... **103**

2.1. Діалектична обумовленість демократизації та політичної соціалізації особистості в сучасній Україні 103

2.2. Політико-правові засади політичної соціалізації особистості..... 131

2.3. Політична соціалізація особистості в умовах розвитку глобалізації та інформаційного суспільства……. 159

Висновки до другого розділу..... 186

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА..... 189

3.1. Сутність та структура політичної освіти і просвітництва……..... 189

3.2. Демократизація суспільних відносин як головна умова організації та здійснення політичної освіти і просвітництва в Україні..... 215

3.3. Проблеми та перспективи політичної соціалізації засобами освіти в сучасній Україні..... 240

Висновки до третього розділу..... 265

РОЗДІЛ 4. ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ..... 269

4.1. Інформатизація процесу політичної соціалізації особистості…….. 269

4.2. Прагматизація політичної соціалізації особистості..... 297

4.3. Гібридизація та фрагментація політичної соціалізації у трансформаційних суспільствах..... 325

Висновки до четвертого розділу..... 349

ВИСНОВКИ……..... **353**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ …… **361**

ВСТУП

Актуальність теми. За період незалежності в Україні зроблено спроби та досягнуто чимало позитивних результатів у затвердженні принципів й інститутів демократії. Проте, слід відзначити, що є вагомі перешкоди, які уповільнюють і гальмують цей процес − корупційність, популізм, цинізм, брак відповідальності влади, переваги права сильного, невиконання правил і процедур, інформаційні загрози, маніпулювання свідомістю громадян, розчарування та пасивність населення, слабка розвинутість структур громадянського суспільства. Природа окреслених явищ, серед іншого, пояснюється особливостями фасадної демократії – частковою чи поверховою усвідомленістю цілей політичного розвитку й політичних процесів, специфікою політичної культури як окремої особистості, так і суспільства. Зміни, які відбуваються в сучасній Україні, потребують якісного перетворення не лише інституційної, а й суб'єктивної сфери. Останнє актуалізує проблеми трансформації політичної свідомості, культури та поведінки. Важливим параметром актуальності обраної теми є потреба осмислення політичної культури не просто як індикатора політичної зрілості особистості, рівня демократії в суспільстві, а як чинника їх формування, становлення та розвитку. Події останніх років засвідчують перехід до нової моделі організації суспільства, нового типу суспільно-політичних відносин, які потребують свідомого, відповідального, потенційно готового захищати свої права громадянина. Це багато в чому буде залежати від механізмів політичної соціалізації особистості.

Зміни, які переживає українське суспільство останні двадцять п’ять років, торкаються усіх його сфер − економічної, політичної, правової, соціальної, культурної. Такі трансформації супроводжуються відсутністю усталених політичних норм і правил. Крім цього, трансформаційне суспільство характеризується частою зміною політичних еліт, кожна з яких пропагує й нав’язує суспільству власну модель політичного розвитку. Політичним

процесам властиві випадковість, непослідовність, необґрунтованість, а політичний прогноз, як правило, має вкрай суб'єктивний характер. Помітним у характері змін є вплив не лише суперечностей внутрішньополітичного життя, а і світових тенденцій − глобалізації, розвитку інформаційного суспільства, демократизації. Складність сучасного розвитку України обумовлюється здатністю суспільства та влади одночасно надавати адекватні відповіді на виклики внутрішніх і зовнішніх чинників.

Актуальність вивчення проблем політичної соціалізації особистості в трансформаційному суспільстві обумовлена потребами формування системи демократичних політичних цінностей, розвитку політичної свідомості, відповідальності особистості, які б сприяли її активно-конструктивній участі у політичному житті суспільства. Політичні процеси останніх років засвідчують широкий та суперечливий спектр політичних переконань в суспільстві. Більшість людей не мають чітко структурованого політичного світогляду та цінностей, діють під впливом ситуації або ж змодельованої маніпуляції. Фрагментарність політичної культури нерідко приводить до політичного протистояння і навіть зіткнень, у яких замість пошуку раціонально-конструктивних рішень гинуть люди та відбувається загальна руйнація. Готовність до конструктивної співпраці з владними структурами виявляє лише незначна частина суспільства. Між тим, суспільство, яке змінюється – трансформаційне суспільство − потребує відкритого і ефективного діалогу держави і громадянського сектору, громадянина і політика, народу і влади. Це й обумовлює актуальність і практичну спрямованість нашого дослідження. Людина, яка не має стійких політичних переконань, як правило, плутається серед пріоритетів і, здебільшого, зі суб'єкта політики перетворюється в її пасивний об'єкт, яким маніпулюють політики.

Проблема політичної соціалізації має міждисциплінарний характер, залучає напрацювання політології, філософії, соціології, психології, культурології, аксіології, педагогіки та інших наук. Її аспекти висвітлюються в працях українських вчених − В. Андрущенка, Т. Андрущенко, В. Бабкіна,

О. Бабкіної, В. Бебика, І. Варзара, О. Волянюк, М. Головатого, Є. Головахи, В. Горбатенка, І. Горбатенко, М. Дмитренка, О. Картунова, В. Корнієнка, В. Кременя, М. Михальченка, Л. Нагорної, С. Наумкіної, О. Новакової, М. Остапенко, В. Ребкала, О. Рудакевича, С. Рябова, Ю. Шайгородського, Н. Хоми та багатьох інших. Окремим аспектам політичної соціалізації (політична соціалізація молоді, політична соціалізація як чинник демократизації суспільства) присвячено дисертації О. Безрукової, О. Ващенко, Н. Гедікової, Н. Дембицької, Н. Ісхакової, А. Карнаух, М. Катаєвої, Г. Коваль, С. Лещенка, О. Морозової, Я. Подолян, Т. Поснової, Н. Пробийголови, Н. Шеременко, Н. Юрій та інших.

Розробка вказаної проблематики значно збагачує теоретичний потенціал політичної науки. Разом з тим, не зважаючи на досить помітний пласт наукової літератури, не всі проблеми зазначеної теми висвітлені однаково повно. У багатьох роботах значна увага приділяється вивченню соціологічного та педагогічного аспектів проблеми і не завжди враховується її політико-психологічний вимір, особливо його значення в умовах трансформаційних змін. У цьому контексті потребують додаткових досліджень, насамперед, теоретико-методологічні проблеми процесу політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації; трансформаційне суспільство як середовище політичної соціалізації особистості; адаптація інститутів політичної соціалізації до суспільних змін; проблема об’єктивно-суб’єктивної природи політичної соціалізації особистості. Важливими питанням є визначення і вивчення основних чинників (зовнішніх і внутрішніх) політичної соціалізації особистості, а також тенденцій політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства. Окреслені проблеми, а також прагнення автора активізувати дискурс щодо комплексного осмислення політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації в рамках соціально-гуманітарних наук зумовили вибір теми та визначили мету і завдання пропонованого дослідження.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 26 грудня 2013 року). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 27 лютого 2014 року).

Метою дослідження є концептуалізація феномена політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства. Досягнення поставленої мети потребує послідовного розв'язання таких **завдань:**

- осмислити риси трансформаційного суспільства як середовища політичної соціалізації та політико-культурних змін;

- дослідити сутність політичної соціалізації особистості в умовах суспільної трансформації у дискурсі сучасних наукових досліджень;

- удосконалити методологію дослідження політичної соціалізації особистості за умов політико-культурних трансформацій сучасного українського суспільства;

- проаналізувати діалектичну взаємообумовленість процесів демократизації та політичної соціалізації особистості в сучасній Україні, визначити політико-правові засади політичної соціалізації;

- розкрити вплив викликів глобалізації та інформаційного суспільства на особливості й проблеми політичної соціалізації особистості в Україні;

- дослідити роль політичної освіти як одного з чинників цілеспрямованої політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації;

- визначити проблеми та перспективи політичної соціалізації засобами освіти в сучасній Україні;

- виокремити основні тенденції політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації сучасного українського суспільства

− прагматизація, інформатизація, гібридизація та фрагментація, які визначають тип політичної культури нашого суспільства.

Об’єктом дослідження є феномен політичної соціалізації; **предметом** – зміст, проблеми та перспективи політичної соціалізації особистості в умовах трансформації політико-культурної сфери українського суспільства.

Методологічна основа дослідження обумовлена потребою комплексного підходу до визначення системи методів дослідження окресленого предмету дисертації. Суттєве методологічне значення має проблема взаємодії політики та психології, яка визначає загальний характер і закономірності суб'єктивного виміру політичного життя. Політична психологія представляє органічний компонент політики, політичної культури особистості й суспільства, сприяє структуруванню політичних явищ і ситуацій.

У роботі використано сукупність філософсько-світоглядних, загальнонаукових принципів і підходів, спеціально-наукових методів пізнання феномену політичної соціалізації як складного процесу адаптації та включення особистості до політичного життя в умовах суспільства, що змінюється. Філософсько-світоглядною основою дослідження є положення діалектики, які зорієнтували на визначення взаємообумовленості соціально-політичних і ціннісно-культурних аспектів процесу політичної соціалізації особистості.

У дослідженні використано принципи науковості, історизму, єдності теорії та практики, об’єктивності, цілісності, безперервності розвитку та інші. Дисертація спирається на низку методологічних підходів, серед яких: історичний (вивчення становлення і розвитку теорії політичної соціалізації); логічний (аналіз етапів,об’єктивних і суб'єктивних чинників формування політичної соціалізації особистості; значення політичної соціалізації, її механізми та функції); герменевтичний (використання принципів і способів інтерпретації змісту, функцій політичної соціалізації, що склалися у сучасному науковому дискурсі); аксіологічний (осмислення ціннісної основи демократичного суспільства, її співвіднесення зі ціннісно-нормативною поведінкою суб'єктів політичного процесу в умовах трансформаційного

суспільства; цей методологічний підхід спрямував на аналіз взаємозв'язку теоретичного та праксеологічного аспектів політичної соціалізації особистості, визначення його особливостей в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства); гуманістичний (аналіз політичних явищ через призму визнання природних прав, свобод та інтересів людини як найвищої соціальної цінності); комплексний (дослідження політичної соціалізації як цілісного феномену, його природи, учасників та умов, що вивчаються через поєднання методів різних наук).

Дослідження спирається на комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, що дозволило забезпечити достовірність та обґрунтованість наукових висновків. Використано культурологічний, діалектичний, антропологічний, аксіологічний, соціологічний, психологічний, біхевіористичний, синергетичний підходи, метод структурно-функціонального аналізу. За допомогою окреслених методів вивчалося питання розвитку політичних якостей особистості, що зазнає впливу різних соціальних та політичних інститутів; формування та динаміка політичних орієнтацій особистості в умовах трансформаційного суспільства; проблема політичної, громадянської освіти та політичного виховання в умовах трансформаційного суспільства; особистість як об'єкт соціалізуючих впливів політичного середовища та її потенціал освоєння політичних цінностей, традицій та настанов перехідного суспільства. Використання діалектичного методу пізнання дозволило розкрити теоретико-методологічні основи категорій «трансформація», «політична соціалізація», «демократична політична культура», «політико-культурна трансформація», проаналізувати предмет дослідження у його соціально-політичних та інших зв'язках. Аксіологічний метод дозволив проаналізувати ціннісну основу демократичного суспільства, демократичної політичної культури та визначити роль процесу політичної соціалізації особистості у формуванні демократичних засад сучасного життя. Метод системного аналізу забезпечив розуміння значення процесу політичної соціалізації в його цілісності, системних взаємозалежностях, зокрема в цілісності умов його виникнення як ідеї та явища, з'ясуванні його структури та

функцій. Застосування структурно-функціонального методу сприяло дослідженню складових політичної соціалізації, виокремленню чинників, що обумовлюють його зміст, визначають напрям та особливості процесу, а також аналізу його взаємозв'язку з іншими явищами політичної реальності. Використання синергетики надало можливість з'ясувати інтегрованість впливу різноманіття чинників, проявів і результатів (наслідків) політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації сучасного українського суспільства.

Емпірична основа дисертації базується на результатах соціологічних досліджень, які проводилися Інститутом соціології НАН України, фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», іншими соціологічними службами.

Наукова новизна дослідження полягає у концептуалізації феномену політичної соціалізації особистості, що розкриває процес набуття політичних знань і досвіду, формування політичної свідомості та самосвідомості, політичної поведінки особистості, спадкоємність у передачі політичної культури та його (феномену) особливостей і тенденцій розвитку в контексті динаміки трансформацій, що відбуваються в політико-культурній сфері українського суспільства, з урахуванням викликів і суперечностей сучасного світу. Виходячи з цього, в дисертації сформульовано ряд принципових наукових положень, які визначають її сутність і спрямування.

Вперше:

- запропоновано авторське бачення поняття політико-культурної трансформації як елементу системної трансформації українського суспільства, що позначає зміни окремих компонентів політичної культури при збереженні інших, що викликає її трансформацію як цілісного явища. Визначено безперервність, багатоаспектність, складність і недостатню прогнозованість політико-культурної трансформації, що обумовлюється суб'єктивними і об'єктивними чинниками, зокрема часом, реальним станом (змінами) політичної, економічної, духовної, правової суспільних сфер суспільства;

- з'ясовано суперечливий характер політичної соціалізації в умовах політико-культурної трансформації, що з одного боку виявляється у потребі свідомої, відповідальної, активної особистості, з іншого – зростанням тенденції відчуження людини від політичної сфери. Відзначено, що такі чинники як політичні та економічні кризи, революції, війни, формують і відповідну модель політичної соціалізації − модель адаптації до умов кризового суспільства, трансформаційних змін, військових дій, що виявляється в адаптивній та адаптуючій формах поведінки особистості; умовою успішної політичної соціалізації в контексті політико-культурної трансформації визначено оптимальне поєднання адаптації до змін з особистісним самовизначенням і готовністю змінювати порядок денний, обумовлений реальними запитами та очікуваннями;

- проаналізовано та визначено взаємовплив категорій, які розкривають феномен політичної соціалізації − політична свідомість, політичні почуття, політичні цінності, політична діяльність, мотиви політичної діяльності, політичні установки, норми поведінки, які в процесі соціалізації формують риси політичної культури особистості; через виокремленні вище категорії розкрито політичну соціалізацію як певну «відповідь» на виклики сучасних процесів глобалізації та інформаційного суспільства, демократизацію інститутів цього процесу в українському суспільстві;

- з’ясовано, що суперечливий і неусвідомлений характер розвитку суспільства позначається на маргінальності соціальних, політико-культурних позицій, невизначеності соціально-політичних ідентифікацій особистості, незбалансованості й неузгодженості чинників цього процесу − суб'єктивних (психологічні характеристики, рівень політичної зрілості, соціальний та політичний статус і його зміни) та об'єктивних (політичні, неполітичні, стихійні). Результатом соціалізації за таких умов є досягнення рівноваги між потребами особистості (цілями, ціннісними орієнтаціями і відповідними можливостями) та вимогами кризового середовища, що відображається у формах адаптації особистості до умов трансформаційного суспільства

(мобілізація, мімікрія) і десоціалізації («роздвоєнні особистості», аномії, відчуженні, деструктивній поведінці та подібному);

- визначено тенденції політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства, серед яких основні − прагматизація, гібридизація, інформатизація, фрагментація; зокрема обґрунтовано амбівалентну природу прагматизації політичної соціалізації особистості. У демократичних суспільствах прагматичні цілі окремого громадянина гармонійно вписуються в цілі життєдіяльності та розвитку цілого суспільства, адже орієнтуються на правове, законне, громадянське самовизначення особистості. У трансформаційних суспільствах, політичний прагматизм асоціюється з примітивним, спрощеним індивідуалізмом політичних лідерів, партій, кожного виборця, що призводить не до єднання і розвитку соціуму, а до атомізації політики, зневаги до правових механізмів, лояльного ставлення до корупції та злочинності. Сутність гібридизації розкрито як сполучення демократичних та авторитарних форм політичної соціалізації; зростання питомої ваги мобілізаційних засобів у її структурі; домінування зовнішніх чинників і мотивів політичної соціалізації; розбіжність між задекларованою демократичністю форм політичної соціалізації (участь у виборах, мітинги, акції підтримки чи протесту) та авторитарною сутнісною мотивацією (популізм, фальсифікація виборів, торгівля голосами); фрагментарність політичної активності та обмеження її переважно сферою протестів; пасивність і відчуження у сфері контролю за владою та конструктивного упорядкування суспільного життя. Наголошено на важливості формування усвідомленості власних політичних інтересів, внутрішніх переконань і волі особистості, що є спонукальною силою її реальної діяльності, а не імітації, ефективним результатом політичної соціалізації.

Отримали подальшого розвитку:

- концептуальні положення теорії політичної соціалізації, що обумовлено викликами і потребами інформаційного суспільства, глобальними ризиками сучасного суспільного розвитку та складною природою власне цього процесу;

- положення про те, що політико-культурна трансформація в сучасній Україні відображає зміни на рівні політичної свідомості, ціннісної сфери, політичної поведінки, а також виявляється у функціонуванні політичних інститутів, настановах публічної політики, обумовлюється ступенем демократичного розвитку політичної культури і визначається таким критерієм як здатність до політико-культурної взаємодії;

- методологія аналізу політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства на основі поєднання положень теорії соціальних змін, політичного розвитку, демократичного транзиту, політичної модернізації, політичної адаптації, фрустрації, маніпулятивного впливу, політичної культури та використання психологічного, соціологічного, антропологічного, культурологічного, біхевіористичного, аксіологічного, структурно-функціонального та синергетичного підходів і методів. Використання розширеної методології дозволило проаналізувати політичну соціалізацію як процес, що сприяє створенню умов для збереження спадкоємності поколінь у політиці, ініціюванню нововведень і змін умов життєдіяльності, й, водночас, організації структури самої особистості через формування політичної свідомості, політичної культури;

- вивчення механізму, етапів та інститутів політичної соціалізації особистості; десоціалізації та ресоціалізації як процесів адаптації особистості до трансформаційних умов; визначення співвідношення раціоналізованого впливу політичної освіти і просвітництва та ролі стихійного й маніпулятивного аспектів засобів масової комунікації (далі – ЗМК);

- положення про політичну культуру як показник рівня демократії та чинник її становлення, що актуалізує якісно нові засади суспільної взаємодії, відносини між особистістю та державою, вирішення проблеми національного самовизначення та пов’язане з подальшим подоланням руйнівних стереотипів «радянської людини» у національній свідомості й психології, оформленням спільних уявлень про національну місію, національні інтереси, стратегію їх

реалізації, у тому числі й у процесі соціалізації.

Поглиблено:

- аргументацію щодо необхідності вдосконалення політичної та правової освіти особистості як механізмів політичної соціалізації з метою формування її конструктивної зацікавленості у політичному житті держави та участі – опосередкованої чи безпосередньої – у ньому, вихованні поваги до правил, норм суспільного життя та їх виконання;

- вивчення проблеми формування громадянської ідентичності засобами політичної соціалізації на основі актуалізації політичних компонентів спільної ідентифікації українців (громадянство, спільні права та обов'язки, національні інтереси), використання соціалізуючих інститутів освіти, права, ЗМК, культури, громадянського суспільства, що загалом сприятиме взаєморозумінню, політичній та суспільній інтеграції за умов трансформаційних змін;

- наукове обґрунтування напрямів протидії негативним проявам політико-культурної трансформації: на рівні суспільства − через досягнення порозуміння у баченні та визначенні стратегічних орієнтирів розвитку держави, усвідомлення і визнання історичної та культурної самобутності українського народу; осмислення громадянського принципу формування сучасної української нації та її полікультурного, поліконфесійного, поліетнічного складу; дотримання принципу взаємоповаги, культурного взаємозбагачення; на індивідуальному рівні − формування компетентної особистості засобами освіти, просвітницьких та культурних заходів з метою вироблення навичок самостійної аналітичної діяльності, раціонально-критичної політичної оцінки та усвідомленого, відповідального вибору як найбільш важлива умова ефективної політичної соціалізації.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів визначається його актуальністю, новизною та висновками. Основні положення дисертації можуть бути використані як методологічна основа для подальшого наукового осмислення викликів і загроз трансформаційного суспільства, проблематики демократичної політичної культури, феномену політичної соціалізації. Зокрема,

положення дисертації дозволяють розглянути специфіку сучасних політичних явищ та їх взаємообумовленості, а також розширити наукове бачення феномену політичної соціалізації в сучасних умовах розвитку українського суспільства, що сприяє більш глибокому осмисленню її сутності, механізмів, проблем та тенденцій розвитку. Сформульовані висновки дисертації можуть використовуватися в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал при оцінці запровадження принципів і цінностей демократії в умовах трансформації суспільства, а також для дослідження особистості як об'єкта та суб'єкта демократичних змін.

Результати дослідження можуть бути використані при вирішенні проблем, пов'язаних із політико-психологічним, культурологічним та інформаційно-комунікативним принципами запровадження інновацій освітньо-виховного аспекту політичної соціалізації особистості. Матеріали дослідження можуть бути застосовані у навчальному процесі − при розробці спецкурсів для аспірантів, магістрів і студентів із проблем демократії, політичної культури, політичної соціалізації, громадянського суспільства, політичної участі, а також при підготовці навчальних посібників і підручників. Висновки та пропозиції дисертації можуть бути використані суб’єктами політики у розв’язанні завдань формування демократичної політичної культури особистості й суспільства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної філософії і філософії освіти,політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні результати наукового дослідження було оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових заходах, зокрема таких: VII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасне довкілля: реалії та перспективи» (16 жовтня 2014 р., м. Київ); Міжнародний науково-практичний семінар «Комп’ютерно орієнтовані системи навчання» (28 жовтня 2014 р., м. Київ); ІІ Міжнародна науково-практична конференція «Управлінські компетенції викладача вищої школи» (28 лютого 2014 р., м. Київ); Третя Міжнародна науково-практична конференція

«Актуальні проблеми міжнародної післядипломної освіти» (2–3 квітня 2015 р., м. Київ); Всеукраїнський науково-методичний семінар «Інноваційні технології в дошкільній освіті України: правова охорона дитинства» (16 квітня 2015 р., м. Київ); IV Міжнародні Драгоманівські читання: до 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова (16–17 квітня 2015 р., м. Київ); Одинадцяті юридичні читання «Форма сучасної національної української держави: реалії та перспективи» (21–22 травня 2015 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Філософська антропологія, психоаналіз і арт-терапія» (30–31 березня 2016 р., м. Київ); засідання Асоціації ректорів педагогічних університетів України (23 вересня 2016 р.).

Публікації. Основні положення роботи, висновки та пропозиції опубліковані автором у 29 працях, у тому числі: 1 одноосібній монографії (21,37 ум. д. а.), 21 статті у фахових наукових виданнях із політичних наук (з них 11 – у зарубіжних фахових виданнях та виданнях, індексованих у міжнародних наукометричних базах), тезах наукових конференцій та інших виданнях.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Трансформаційне суспільство як середовище соціалізації особистості в політико-культурному вимірі

Динамічність суспільно-політичних процесів, проблема поєднання минулого та майбутнього актуалізує перегляд ролі різних факторів у формуванні політичної свідомості та поведінки людини в умовах трансформаційних змін. Процес реформування українського суспільства загострює та потребує наукового осмислення низки ключових питань, серед яких і адекватна адаптація людини до суспільних змін.

Українське суспільство більше двадцяти років переживає ситуацію змін (т.зв. стан «стабільної нестабільності»), які відбуваються в усіх його сферах, зачіпають як окрему особистість, так і суспільну структуру в цілому. У процесі трансформації відбуваються поступові зміни ціннісно-нормативної системи суспільства, формується новий тип особистості, виникають нові рушійні сили, актори суспільно-політичних змін, формуються нові елементи та ознаки соціальної і політичної структур суспільства.

Такі процеси спрямовують погляди вчених на осмислення, теоретичне пояснення і прогнозування їх характеру, особливостей, спрямованості, наслідків як для окремої людини, так і всього суспільства. Відправним моментом у дослідженні феномену політичної соціалізації в умовах політико-культурної трансформації доцільно вважати положення теорії соціалізації, соціальних змін, політичного розвитку, демократичного транзиту, політичної модернізації, політичної культури.

Проблеми суспільних змін торкаються М. Вебер (теорія соціальної дії), Р. Дарендорф і Л.Кроз'є (теорія конфлікту), Ф. Знанецький (теорія соціальної установки), Р. Інглехарт (концепція еволюційної модернізації та культурних змін), Т. Парсонс і Н. Луман (концепція соціальних систем), В. Парето (теорія циркуляції еліт), П. Сорокін (концепція соціальної і політичної стратифікації, соціальної мобільності) та інші.

Дослідженню різних аспектів політичної трансформації та концептуалізації процесів політичних змін в українському суспільстві присвячені праці В. Андрущенко, Т. Андрущенко, О. Бабкіної, В. Бебика, В. Горбатенка, М. Головатого, Є Головахи, Г. Зеленько, М. Дмитренка, В. Корнієнка, С. Наумкіної, О. Новакової, Н. Паніної, М. Розумного, Н. Хоми, М. Шаповаленко та багатьох інших.

Науковцями обґрунтовано, що трансформаційні процеси супроводжуються не лише інституційними змінами, а й змінами у політичній культурі. При цьому варто визначити взаємопов'язаність і взаємообумовленість політичних процесів, політичних інститутів і політичної культури: перші два є продуктами відображення останньої. З іншого боку – вони є основою формування певного типу політичної культури в суспільстві. У цьому контексті слушною є позиція В. Горбатенка про те, що «дієву модель політичної системи неможливо створити лише через політику, інструментальними засобами. Її можна (і необхідно) творити через культуру, через залучення потенціалу базових цінностей» [104, с. 9].

Зміни політичної сфери суспільства актуалізують і значення політичної соціалізації як процесу, у результаті якого створюється відповідна модель політичної культури. На результативність політичної соціалізації впливають як трансформація самих політичних інститутів, так і трансформація культури їх функціонування, що формується на основі певної системи цінностей. Трансформація політичної культури може привести як до розшарування, фрагментації, розколу, конфронтації влади, панування аномії та суспільного розчарування владою, так і до суспільної інтеграції, консолідації на основі

цінностей демократії, цивілізованих партнерських відносин між владою та суспільством.

Варто відзначити наявність локальних наукових розвідок, присвячених окремим аспектам трансформаційного суспільства. Проте немає узагальнюючої концептуальної теорії, що пояснює трансформаційні зміни в політико-культурній сфері суспільства, зокрема спрямованої на пояснення особливостей процесу політичної соціалізації особистості в умовах трансформаційного суспільства.

Суспільства пострадянського простору, серед яких і сучасне українське, відрізняються від традиційних перехідних суспільств (з економікою, що прогресує та сталою соціально-політичною системою) й знаходяться в активній стадії соціальних трансформацій з нестабільною соціальною та політичною системою, близькою до стану біфуркації «динамічного хаосу» (за І. Пригожиним). Ці особливості безпосередньо впливають на характер політичної участі, політичну культуру і загалом увесь процес політичної соціалізації.

В останні десятиріччя серед низки категорій, які позначають різні аспекти соціальних змін, часто використовується поняття «трансформація», і передусім для характеристики тих процесів, що відбуваються в країнах посткомуністичного простору.

Поняття «трансформація» уперше з'явилося в економічній і в історично-соціальній думці. Уперше, де пояснювалися процеси соціальної трансформації, вважається праця К. Поланьї «Велика трансформація» (1944 рік). Значний внесок у розвиток дискурсу проблем трансформаційних змін зробили Ч. Тілі, С. Сандерсон, П. Штомпка. Останній визначив місце і роль категорії «трансформація» в теорії соціальних змін, пов’язуючи її зміст із якісними змінами: «Коли, крім кількісних, спостерігаються і базові якісні зміни, то мова йде швидше про трансформацію, а не репродукцію. Подібні зміни торкаються основи соціальної реальності, вони відчуваються в усіх сферах (елементах) соціального життя, трансформують його важливу, сутнісну якість.

Трансформація позначає зміни чогось, а репродукція – зміни в середині чогось» [457, с. 39–40].

У загальному розумінні трансформація позначає процес глибинних інституційних, структурних та особистісних змін, у результаті яких соціум набуває нових системних властивостей та характеристик [162].

Трансформаційне суспільство як середовище для соціалізації особистості – це суспільство, що знаходиться у процесі змін. Це зміни у політичній, соціальній, ціннісній та інших системах суспільства, що відображаються на політичній свідомості, культурі та діяльності соціальних суб'єктів, загалом на характері політичних відносин та політичної сфери. Поняттям трансформація позначається зміна виду, форми, історичних властивостей певного процесу.

Із поняттям політичної трансформації пов'язане поняття соціальної трансформації. В. Карасьов розглядає широке і вузьке трактування останнього. Так, у широкому контексті «соціальна трансформація є категорією соціальної філософії, зміст якої – це процес системних змін об'єктивної реальності як єдності природного і соціального середовища і системних перетворень неусвідомленої діяльності і цілеспрямованої праці людських спільнот під час становлення якості людства як роду, і розвиток обсягу функцій людської спільноти як виду через процес прогресивного руху і розвитку рівнів його структурної організації. У вузькому значенні соціальна трансформація – це процес використання повної якості соціального рівня структурної організації людських спільнот, взятих у єдності їх субстанційних основ, функцій і умов існування» [192, с.19–20].

Подібні визначення дозволяють осмислити трансформацію як процес системних змін, які передбачають виникнення нової якості на підставі використання попередніх функціональних та організаційних властивостей соціального утворення.

Осмислення політичної соціалізації особистості в умовах трансформаційного суспільства орієнтує науковий пошук до проблеми розгляду трансформаційного суспільства через призму парадигм політичного

розвитку, модернізації та демократичного транзиту. Це певним чином пояснюється загальністю, адекватністю і свободою від кон'юнктурного навантаження самого поняття трансформації.

Справедливою вважаємо позицію М. Шаповаленко про те, що політичний розвиток відображає не лише зміни інституцій та організацій, а й ціннісних орієнтацій і політичної культури в русі від традиційного суспільства до сучасного, а й в рамках різних трансформацій політичних систем. При цьому політичний розвиток передбачає не лише лінійний, поступальний і процесуально заданий алгоритм, а також активізацію маргінальних структур і процесів, які є наслідком змін ззовні як найбільш адекватна відповідь для вирішення своєї стратегічної мети. При чому авторка зазначає, що політичний розвиток – це не лише завжди прогрес і модернізація, це й розпад і занепад, які є необхідними його моментами, адже призводять до виникнення як якісно нових структур, так і до наповнення вже існуючих новими функціями. [445, с. 14–15].

Аналіз понять трансформаційного і модернізованого суспільств дозволяє співвіднести їх як певний процес і якість результату: трансформація позначає зміни, модернізація – ускладнення функцій, зростання спеціалізації і диференціації інститутів суспільства, що пов'язана із індустріалізацією країни, стабільністю економічного розвитку, вірою суспільства у силу наукового знання як основи прогресу, високим рівнем життя, розвинутими політичними структурами, вагомою часткою середнього класу. Також вчені відзначають певну саморегульованість, самокорегованість процесу трансформації (зокрема політичної), на відміну від більш чіткої концептуальної скерованості процесів політичної модернізації [325, с. 667].

Поняття трансформація з латинської позначає змінювати, перетворювати і характеризує такий тип змін, які пов’язані з виникненням нового якісного стану соціальної і політичної системи [445, с. 17].

«Політологічний енциклопедичний словник» визначає політичну трансформацію як історичний процес змін, що представляє єдність таких

складових як трансформація політичної системи суспільства; трансформація «політичної особи»; трансформація політичної культури суспільства і особи (ідеї, норми, рівень політичних відносин тощо) [325, с. 667].

Значимим для вивчення нашого предмету дослідження є звернення до підходу науковців, згідно з яким трансформацію розглядають і як певний історичний період, що має внутрішні особливості, рушійні сили, закономірності, елементи, які виконують певні функції. Під час цього процесу долаються існуючі елементи попередньої системи чи старого порядку і виробляються нові цілі і способи їх досягнення. Як наслідок трансформаційного процесу – може бути виникнення якісно нової системи. Відносно політичної трансформації М. Михальченко справедливо зауважує, що цей процес відбувається складно і супроводжується кардинальними чи поступовими змінами характеру взаємовідносин між державою і громадянським суспільством, конфліктом політичних та моральних цінностей, особливо в перехідні періоди (революція, контрреволюція, зміна політичного та економічного ладу еволюційним шляхом тощо) [325, с. 667].

Поняття трансформації, на думку М. Шаповаленко, охоплює зміни еволюційні та радикальні [445, с. 17]. Як результат політичної трансформації – це зміни в соціальній, економічній та духовних системах суспільства, які можуть прискорювати чи гальмувати політичні зміни [325, с. 667]. Хоча є думка науковців, що трансформаційний процес є більш мирним, поступовим, але досить швидким перетворенням соцієтального типу суспільства. Зокрема, Т. Заславська вказує на те, що цей тип перетворень не передбачає обов'язкову зміну еліти, тобто зміни можуть відбуватися в середині і з самою існуючою політичною елітою. У політичній сфері трансформація передбачає зміну якості влади, що відображається на характері її легітимності, демократичності та ефективності; розвиненість і захищеність власності; різноманіття та зрілість громадських структур; розвинена система захисту прав і свобод людини. [165, с. 3–16].

У дослідженні сутності та особливостей політичної соціалізації особистості у трансформаційному суспільстві, доцільно враховувати цілі, методи, засоби, об'єкти та суб'єкти процесів трансформації, враховувати взаємопов'язаність особливостей країни, що трансформується і загальних тенденцій світового розвитку. Так, А. Данілов виокремлює наступні стадії трансформаційного процесу як процесу, учасники якого мають чіткі цілі, плани та ресурси для їх реалізації: стадія переоцінки існуючого стану суспільства і масштабів системної кризи; «соціальна діагностика, тобто неупереджена, об'єктивна характеристика існуючого стану, його коренів в минулому, можливості і шляхи виходу з кризового стану; демонтаж старої системи, ліквідація очевидних її невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку та його тенденціям; нове самовизначення суспільства, визначення та обґрунтування шляхів подальшого розвитку» [120, с. 10].

Справедливими видаються зауваження М. Шаповаленко про те, що на якихсь етапах стадіально та змістовно процеси трансформації та модернізації можуть бути ідентичними, модернізація може бути лише складовим процесом трансформації, як і демократизація [445, с. 22].

У межах теорії демократичного транзиту доцільно звернути увагу на поняття транзитивного суспільства. О. Бабкіна характеризує останнє як суспільство, що здійснює еволюційну трансформацію від одного якісного стану до іншого, в ньому виникають відносини якісно нового типу, які утверджуються не раптово, а поступово, набуваючи нових інституційних і системних якостей [290, с. 390].

Більш ширшою категорією до транзитивного суспільства є категорія перехідного суспільства. Так, вчена вказує, що коли розглядається поняття «перехідне» або «транзитивне» суспільство, маються на увазі не лише трансформаційні зміни в посткомуністичних країнах (де відбувається перехід від тоталітаризму до демократії). Деякі автори застосовують це поняття в двох смислах, які є зрозумілими залежно від контексту – 1) демократичний транзит

(перехід у посткомуністичних країнах); 2) перехід, який означає системні трансформації до формування сучасного суспільства [290, с. 390].

Якщо співставляти поняття трансформації і демократичного транзиту, то спільним між ними буде наявність діяльнісного аспекту, тобто акцентується на активному суб'єкті, який за певним цільовим планом відшукує способи реалізації інтересів, втілює цілі в різні соціальні проекти. Проте, зміни на пострадянському просторі свідчать про відсутність плану реформ у основних акторів. Як вже нами зазначалося вище, суспільства пострадянського простору відрізняються від традиційних перехідних суспільств та знаходяться у високоактивній стадії соціальних трансформацій із нестабільною соціальною системою. Трансформація суспільства в межах цієї парадигми означає видозміну стану чи форми існування економічних, політичних, культурних явищ та процесів [290, с. 391].

Науковим напрямом, що вивчає особливості перехідних суспільств є транзитологія, яку розвивають Х. Лінц, А. Пшеворський, Д. Ростоу, А. Степан, С. Хантінгтон, Ф. Шміттер та багато інших дослідників. Зацікавленість вчених транзитологічною парадигмою, особливо в контексті актуальних суспільно-політичних перетворень в Східній Європі та країнах колишнього СРСР відображена у низці спеціалізованих періодичних видань («Journal of Democracy», «Journal of Communist Studies and Transition Politics», «Communist and Post-Communist Studies»), значній кількості монографій, що аналізують трансформації в зазначеному регіоні. Проблематика транзитології є локально представленою у вітчизняній політичній науці (праці О. Бабкіної, С. Вонсовича, В. Горбатенка, А. Дем'янчука, О. Долженкова, Г. Зеленько, В. Котигоренка, А. Колодій, Ю. Мацієвського, А. Мироненка, М. Михальченка, М. Розумного, О. Романюка, Ф. Рудича, С. Римаренка, М. Шаповаленко, Ю. Шемшученка, О. Фісуна, В. Якушика та інших). Щодо питань становлення та розвитку самої транзитологічної парадигми у вивченні суспільно-політичних трансформацій комплексні дослідження знаходяться на стадії формування.

Ми погоджуємося із зауваженнями Г. Шипунова, що «на відміну від теорії модернізації, в рамках якої ставиться питання «чому?» (в тих або інших країнах демократизація відбувається успішно, а в інших демократичні реформи зазнають краху), тут на перший план виходить запитання «як?» (відбувається перехід від авторитарного правління до іншого типу режиму). Тобто у фокусі аналізу представників цього підходу – поняття переходу, його динаміка, механізми, головні учасники самого перехідного процесу, стратегії та послідовність рішень останніх» [455].

На думку С. Вонсовича «іманентною властивістю транзиту як розвитку є зміна декількох типів: прогрес і регрес, за допомогою як революційного стрибка, так і еволюції; результатом може стати поява нового соціального порядку або ж реставрація; критерієм цих змін є політична система і модель її функціонування» [74]. Водночас вчений відзначає, що за умов «нового порядку функціонування будь-якого політичного органу або інституту дотримується виконання формальних і традиційно прийнятих правил і ритуалів в строго встановленій послідовності. А власне політична система (або її складові компоненти) характеризується здатністю до політичної мобілізації та здійснення запланованих акцій» [74].

Серед науковців дискусійним є вирішення питання механізмів та чинників політичного транзиту. Погоджуємося із класифікацією підходів його вирішення, запропонованою С. Вонсовичем: інституційний (С. Хантінгтон, Дж. Нельсон), де важливим чинником політичного переходу є зміна політичних інститутів; біхевіоральний (Г. Алмонд), який передбачає зміну моделей політичної поведінки; структуралістський (Д. Істон, Е. Шилз, С. Ліпсет) – зміну рольових, соціальних і групових засад політичної поведінки; еволюціоністський (У. Ростоу) – домінує економічний рівень розвитку країни та відповідні їм соціальні показники, такі як рівень урбанізації, рівень освіти, наявність стійкого середнього класу; зміни в системі цінностей і моделях поведінки (Д. Аптер, К. Дойч, Р. Інглехарт); структурно-функціональний (Т. Парсонс) – чинником є функціональна диференціація всередині як самої

соціальної системи, так і її політичної складової, тобто політичної системи; підхід нелінійності розвитку (Г. Алмонд, Б. Мур, Л. Пай, Ф. Ріггс, С. Хантінгтон), де чинниками є політичні інститути (Г. О'Доннелл, А. Пшеворський, Т. Скокпол, Ф. Шміттер), а також взаємодія політичної системи із зовнішнім середовищем, ступінь інституціоналізації інтересів і специфіки політичних інститутів у тій чи іншій країні, відповідність характеру інституціоналізації рівню участі громадян у політиці і ступеню соціальної мобілізації (С. Хантінгтон), де «відставання процесу інституціоналізації від темпів зростання мобілізації та участі зумовлює появу політичних криз і нестабільності в перехідних суспільствах» [487, p. 137; 74].

Отже, центральним для транзитології є поняття переходу (політичного транзиту), яке позначає соціальні та інституціональні зміни в напрямі від авторитарних до демократичних режимів. Проте, це розуміння перетворень на пострадянському просторі транзиту як руху з чіткою визначеністю кінцевого результату від авторитаризму до демократії не відображає усього спектру змін. Сьогодні використовуються поняття демократичного транзиту і переходу до демократії. Останнє часто вживалось у наукових дослідженнях 1970-80-х рр. На відміну від «переходу до демократії», перше містить у собі додатковий зміст: результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними і можуть не відповідати меті руху.

Справедливими у цьому контексті є зауваження О. Бабкіної, що деякі транзитивні суспільства, окрім системних трансформацій, знову відкривають або навіть створюють свою цивілізаційну ідентичність (прикладом останнього є Україна) [14].

Науковий інтерес представляють висновки М. Шаповаленко з приводу співставлення понять модернізації та трансформації. Авторка доводить наступне:

- науково некоректним є протиставлення поняття трансформації поняттю модернізації, адже цей процес також відображає негативні і позитивні зміни; –

поняття модернізації є більш ідеологічно перевантаженим і акцентує увагу на спрямованості змін у країнах, що розвиваються;

- поняття модернізації містить лише одну спрямованість змін;

- поняття модернізації позначає спрямованість змін, а трансформація – масштабність цих змін, що дозволяє використовувати ці поняття для характеристики різних аспектів політичного розвитку;

- модернізація відображає рух системи до певних параметрів, трансформація – інтенсивність, одночасність і швидкість в різних сферах;

- модернізація – це цілеспрямовані дії для досягнення певних стандартів рівня розвитку економіки і розбудови формальних інститутів демократії, трансформація відображає взаємодію цих цілеспрямованих дій і соціальних проектів, ірраціональної та раціональної активності різних акторів, де задіяні різні рівні та фактори [445, с. 22].

Огляд положень теорій політичного розвитку, демократичного транзиту та політичної модернізації дозволяє визначити відмінність поняття трансформації від об'єктів їх вивчення. Якщо трансформація позначає певні інституціональні зміни, то політичний транзит, політична модернізація окреслюють напрям цих змін, які на думку М. Шаповаленко, можуть мати інверсійний та дискретний характер. Демократичний транзит пояснює спрямованість політичних змін, зміст яких – введення інститутів і процедур мінімалістської демократії. Політичний транзит – це поняття більш широке і позначає процес формування нових неоавторитарних, поставторитарних, посттоталітарних режимів з можливим демократичним фасадом. Політичний розвиток – це поняття, що відображає кардинальні зміни політичної системи, що закладає шлях і принципи для принципово іншого порядку; це поступовий вихід з «точки біфуркації» і формування нового порядку з попереднього хаосу [445, с.17].

Змістовно і трансформація, і модернізація, і розвиток можуть відображати як негативні, так і позитивні зміни, можуть мати як еволюційний, так і радикально-революційний характер.

Від окреслених поняття трансформації відрізняється меншою телеологічною та ідеологічною заангажованістю, що робить його більш універсальним та нейтральним.

Поняття трансформації у більшості випадків використовують для позначення змін, притаманних країнам неорганічної модернізації (країни, що розвиваються). На думку групи вчених, поняття трансформації більше характеризує процеси у країнах Східної Європи кінця 80-х рр. XX ст., ніж демократичний перехід чи модернізація [445, с. 21].

Поняття трансформації акцентує увагу на неоднозначності, різноспрямованості, соціокультурній обумовленості, невизначеності результатів перетворень у суспільствах, які переживають кардинальні зміни в різних сферах соціальної життєдіяльності. Трансформаційний підхід не є альтернативним до демократичного транзиту, політичного розвитку чи модернізації. Цей підхід надає нові перспективи для теоретичного осмислення тих змін, що виходять за межі окреслених, дозволяє досліджувати різні аспекти цих змін.

Трансформаційне суспільство має низку характеристик, які відображаються, серед іншого, і на моделі політичної соціалізації. До основних, на думку науковців, є: нестабільність основних сфер, стан кризи, у тому числі й політичної, як результат нездатності політичної системи адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх змін, відсутність гарантій досягнення декларованого ідеалу, суперечливе поєднання взаємовиключних елементів нової політичної системи та авторитарної, яка намагається нейтралізувати демократичні зміни.

Крім того, трансформаційне суспільство можуть характеризувати чвари та суперечливість всередині еліти, її схильність до корпоратизації та олігархізації, перехідний тип політичної культури, її фрагментарність, як хаотичне поєднання старих та нових цінностей, невідповідність інституційного та ціннісного аспектів реформування, кризи легітимності, участі та інші.

Умови кризовості та нестійкості політичних систем можуть провокувати масові протести, дисбаланс політичних сил, стимулювати зворотні за

спрямованістю поведінкові реакції населення та влади. Трансформаційне суспільство актуалізує проблему здатності політичних інститутів та структур до оперативного, гнучкого реагування на нові запити і виклики. Це пов'язане із розширенням можливостей для еліт та пересічних громадян брати політичну участь, артикулювати групові інтереси, як традиційних, так і нових соціальних груп, а також посилювати вплив цінностей, що передбачають інтеграцію соціуму та ідентифікацію громадян.

На думку О. Долженкова «особливістю трансформаційних змін є те, що вони відбуваються у кризові епохи і мають всеохоплюючий характер» [139, с. 15].

Варто погодитись із думкою сучасних науковців про те, що зміни завжди є результатом раціональних чи ірраціональних, цілеспрямованих чи спонтанних дій. Для реалізації змін недостатнім є бажання представників влади. Необхідним є хоча б потенційні когнітивні здібності, здібності формувати новий тип відносин, моделі управління та процедури прийняття політичних рішень в учасників процесу цих змін. Це, у свою чергу, актуалізує питання політичної соціалізації особистості в умовах трансформаційного суспільства, виявлення закономірностей та тенденцій цього процесу. Адже умови трансформаційного суспільства, що супроводжуються змінами в різних сферах виникають проблеми відсутності необхідного досвіду, і політичного зокрема, наступності політичних інститутів, цінностей та норм.

В умовах, коли зазнають глибокого перегляду та осмислення базові для попередніх поколінь цінності, особливого значення набуває проблема політичної культури та соціалізації. У цьому контексті варто звернутися до думки Е. Гіденса. Характеризуючи сучасне західне суспільство, науковець справедливо вказує на те, що воно не є системою, що породжена «єдиною всепідпорядкованою динамікою трансформації». Воно зберігає в собі елементи минулих структур, що запускають механізми наступності. Підтримувати традиції означає зберігати наступність з минулим, яке в іншому випадку може

бути втраченим, при чому робити це треба як спосіб досягнення зв’язку з майбутнім [див. 445, с. 22].

Науковці справедливо відзначають, що в умовах сучасного кризового стану розвитку суспільства як наука, так і політична теорія зокрема впливають на сприйняття переструктуризації світу, поступову демократизацію світу, пошук моделей глобалізації та інтеграції регіонів тощо. У цьому контексті посилюється значення ціннісно-нормативного підходу дослідження, спрямованого на осмислення внутрішніх, психологічних аспектів поведінки суспільства, групи, особистості [411]. Крім того, сучасне суспільство характеризується суперечливістю чи амбівалентністю, що виявляється в конфлікті, неузгодженості реалізації культурного та соціального проектів модернізації. Це розбіжність між культурними та соціальними чинниками суспільного розвитку: те, що культура пропонує як ідеал, взірець для наслідування, не дістає підтримки у реаліях соціальних відносин, а що є корисним для функціонування соціальної системи – не закріплюється у ціннісно-нормативних основах соціуму, не цінується культурою (Дж. Діленті).

Водночас, Н. Паніна зазначає, що відносно українського суспільства ще не можна говорити про наступність та незворотність демократичних соціальних перетворень.

Усе вищеозначене спрямовує пошуки відповідей щодо змісту соціалізаційних механізмів. Важливим у цьому є осмислення такого поняття як політико-культурна трансформація.

Зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві, мають соціально-економічний, соціально-політичний, соціокультурний та геополітичний виміри. Феномен політичної культури ототожнюється з рівнем цивілізованості суспільства як суб'єкта політики, пов’язується з його духовним потенціалом. Слушними є спостереження Д. Белла, що «вчинки людей залежать від того, що вони думають, як відчувають, у що вірять. Навіть неусвідомлені дії відтворюють і акумулюють у собі окремі елементи культури. ... Політична культура складається з ідей, припущень, цінностей, переконань, які

зумовлюють політичну дію. Вона слугує фільтром або лінзою, через яку політичні актори бачать світ. Політична культура є мовою політичного дискурсу, словником і граматикою політичної дискусії та взаєморозуміння» [345, с. 11].

Політична культура відображає продукт історичного досвіду суспільства. Значимість політичної культури обумовлена й тим, що вона визначає «правила гри» в політиці, базові політичні цінності і суспільні цілі; відображає плюралістичність політичного життя, впливає на формування статусу громадянина та визначення ролі особи, на суспільну інтеграцію; відображає легітимність влади та лояльне ставлення до неї громадян і суспільства. Н. Пробийголова слушно відзначає, що «вузьке трактування поняття політичної культури пов'язане із мовою політичного дискурсу, культурою політичного мислення й політичного спілкування, культурою поведінки політиків і населення як суб'єктів політичного процесу» [345, с. 16].

Політична культура є феноменом, що містить сформовані упродовж багатьох десятиліть і поколінь – політичні традиції, орієнтації та норми, установки та стереотипи, міфи, досвід політичної практики, особливості взаємовідносин між суспільно-політичними інститутами. Ці компоненти характеризуються сталістю, стійкістю, можуть повільно змінюватися під час глибоких суспільних зрушень. Водночас політична культура є тим феноменом, що реагує на суспільні зміни та виклики. Зміна пріоритетів розвитку суспільства обумовлює зміни у політичній культурі які, не відбуваються швидко і автоматично. З іншого боку – трансформуючись, політична культура обумовлює зміни у суспільстві.

Щоб визначити сутність поняття політико-культурної трансформації, доцільно звернути увагу на структуру та особливості політичної культури. На думку С. Хантінгтона, «найбільш складно виділити культурні передумови демократизації» [428, с. 331], «адже будь-яка культура, по-перше, представляє собою складну систему норм та цінностей, котра, так чи інакше, містить як демократичні, так і антидемократичні компоненти, а, по-друге, є динамічною

системою, яка може змінюватись під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників» [428, с. 331].

Сучасний науковий дискурс містить різні підходи щодо визначення сутності політичної культури. В загальному плані політологічна довідково-енциклопедична література трактує політичну культуру як «частину загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; є історично і соціально зумовленим продуктом політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, ін. соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і дієвих здатностей як суб'єктів політичного життя» [325, с. 507]. Інше наукове видання позначає цей феномен як «типову, інтегральну характеристику індивідуального чи колективного соціального суб'єкта та соціальних інститутів, суспільства в цілому, що фіксує рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки» [327, с. 493]. Зрозуміло, це далеко не повний перелік трактувань.

Сучасні вітчизняні дослідники пропонують систематизацію різних концептуальних підходів і напрямів вивчення цієї категорії. Зокрема окреслюють такі три напрями теоретичного пояснення поняття політичної культури. Перший напрям складають трактування дослідників, де акцентується увага на сукупності (системі) знань і духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також політичних інститутів. Фахівцями другого напряму політична культура тлумачиться як узагальнена характеристика людини, рівень її політичного розвитку й активності, уміння застосовувати політичні знання на практиці. Третій напрям утворюють трактування політичної культури, де розкривається вона як процес, спосіб, форма реалізації сутнісних сил людини, її знань, переконань в громадсько-політичній діяльності [244, с. 164].

Ми розділяємо позицію Є. Гаращук, яка на основі узагальнення визначень тлумачить цей феномен «як систему історично обумовлених, відносно сталих і репрезентованих («зразкових») орієнтацій (уявлень, переконань, установок,

почуттів, оцінок) і моделей поведінки індивідів і груп, а також стилю діяльності суб'єктів політичного процесу, моделей функціонування політичних інститутів і системи, яку вони утворюють» [83].

Для визначення поняття політико-культурної трансформації, доцільно звернутися до низки особливостей політичної культури, що формулює М. Остапенко.

По-перше, політична культура – це явище, яке має соціальну природу, є органічною частиною загальнолюдської культури та характеризує якість політичної системи суспільства, яка активно взаємодіє з іншими видами суспільної культури – економічною, правовою, релігійною тощо.

По-друге, має суб'єктивний характер, що включає сукупність індивідуальних орієнтацій та позицій учасників певної політичної системи. Це системна єдність національних, психологічних, релігійних, культурних особливостей суб'єкту політики. З іншого боку, має об'єктивний, всеохоплюючий і всезагальний характер, пронизує все політичне життя певного суспільства та держави, характеризує політичну свідомість і політичну поведінку.

По-третє, політична культура є цементуючою основою політичної системи – відображає стійкі, що повторюються, зв'язки між елементами та учасниками політичного процесу, закріплює стабільні сторони набутого політичного досвіду, забезпечує цілісність та інтегрованість політичної сфери.

По-четверте, обумовлює політичну поведінку суспільства, визначає домінуючі форми участі громадян у політиці, спрямовує функціонування та розвиток політичних інститутів, задає певні зразки поведінки та норми взаємовідносин у схемі влада-громадяни. Політична влада та політичні процеси впливають на характер існуючих моделей політичної культури, на її типи.

По-п'яте, аналіз політичної культури, що є продуктом природно-історичного розвитку суспільства, результатом колективної політичної творчості та передається від покоління до покоління потребує конкретно-історичного підходу. Цей аналіз охоплює індивідуальний, груповий і

суспільний рівні політичної культури.

По-шосте, нова віртуально-соціальна реальність у формуванні політичної культури створює новий вимір громадянської активності та політичної участі.

По-сьоме, політична культура занурена в інформаційно-політичний простір, активно впливає на нього, як і він впливає на неї. Політична культура є джерелом і одночасно результатом інформаційного впливу, здатна впливати на рівень інформаційної безпеки держави. В такому розумінні вона може виступати в якості дієвого фільтра у сфері захисту від інформаційних маніпуляцій [302, с. 11–15].

У політичній культурі, як частини загальнонаціональної культури, серед інших, науковцями виокремлюються три головних елементи – цінності, норми та артефакти. Цінності відтворюють уявлення про те, що в житті є важливим і скеровують інші складові культури; норми відображають очікування відповідної поведінки людини в різних ситуаціях; приведенням норм в дію є санкції. Артефакти походять з культурних норм та цінностей. Отже, феномен політичної культури поєднує ціннісно-нормативні, духовні атрибути політики (знання, ідеали, цінності, почуття) з її поведінковими аспектами, розкриває мотиви політичної поведінки суб’єктів політики, а також особливості функціонування політичних інститутів.

Як слушно з цього приводу зазначає О. Бабкіна «політична культура шляхом відтворення, передачі з покоління в покоління, засвоєння й функціонування служить засобом діяльності людей з метою реалізації соціальних, класових, національних, корпоративних та особистих інтересів. Це культура політичного мислення і політичної діяльності, ступінь цивілізованості характеру й способів функціонування політичних інститутів, організації всього політичного життя суспільства» [16, с. 6].

Сформованість політичної культури особи науковці відображають у наступних показниках: політична обізнаність (знання політичних прав, про політичну систему, систему управління (інтерес до політики, політичного життя; рівень знань і наявність власної думки; компетентність в аналізі подій

політичної сфери); ставлення до державотворення (оцінка діяльності влади; регулярність обговорення політичних процесів з родичами, друзями та знайомими, і рівень свободи в обговоренні; форми політичної комунікації (відчуття свободи і безпеку висловлювань і свого політичного вибору); ступінь відчуття гордості за успіхи та досягнення країни); активність в політичному житті суспільства (форми участі в політичному житті; рівень політичної активності особи; участь в органах державної влади або місцевого самоврядування; ступінь віри та переконаності у здатність впливати на рішення, що приймаються елітою, і вибір методів такого впливу через політичну партію, неформальну організацію, юридичні органи, суд, вибори).

Аналіз трактувань політичної культури дозволяє окреслити наступні її компоненти, зміна яких і в яких відображає поняття політико-культурної трансформації. Передусім це політичні цінності, норми, установки і орієнтації, форми і моделі політичної діяльності. Крім того, політико-культурна трансформація відбувається на рівні політичної свідомості, політичної поведінки та інституційного забезпечення (за В. Жуковим та Б. Красновим). Детальніше це виявляється у наступному. На рівні політичної свідомості це: ступінь зацікавленості політикою; ступінь розвитку політичної свідомості; ставлення до політичної системи, її окремих елементів, символів та певних осіб; ставлення до інших учасників політичного процесу; готовність брати участь в політичних акціях і пов'язані з цим очікування; уявлення про «правила політичної гри»; ставлення до закону і норм; особливості політичної і політико-ідеологічної самоідентифікації; політична мова. Зміни на рівні політичної поведінки проявляються в: формах і ступені участі в політичному житті суспільства; формах взаємодії з державними органами; формах взаємодії з інститутами громадянського суспільства; форми взаємодії з іншими суб'єктами політичного процесу; особливості електоральної поведінки. На інституційному рівні передбачаються зміни в: методах управління; методах прийняття рішень; методах і способах комунікації між різними елементами політичної системи та з іншими системами; методах вирішення соціально-політичних конфліктів;

методах організації і проведення електорального процесу; способах захисту корпоративних та національних інтересів [302, с.28–29].

В аспекті дослідження політичної соціалізації доцільно звернути увагу і на рівні політичної культури за А. Дженусовим. Науковець визначає особистісний, груповий та суспільний рівні. Особистісний і груповий рівні характеризують: рівень загальної освіти, що формує рівень політичної компетентності особи; рівень політичних знань та потреба в отриманні нової інформації; участь в суспільно-політичній діяльності; досвід впливу на діяльність державних органів; мотиви, цілі та цінності політичної діяльності; засоби, що використовуються для досягнення мети; дотримання моралі, етичних норм та закону.

Суспільний рівень політичної культури має такі ознаки: рівень освіти населення і можливість її здобуття, гуманістична спрямованість політичної соціалізації; рівень свободи в отриманні та розповсюдженні політичної інформації; легітимізація чи делегітимізація дій політичної влади суспільством; цінності суспільства, різних суспільних груп та їх узгодженість; наявність реальної можливості для всіх громадян брати участь у політичному житті; наявність впливових конкурентоздатних політичних партій; ступінь захищеності населення від свавілля та злочинів влади; наявність легальних можливостей населення ефективно і регулярно контролювати і змінювати владу [130, с. 108–120].

Науковий інтерес представляє певна психологічна структура політичної культури А. Боднара. Вчений визначає такі її елементи: знання понять, що описують політичну сферу та інтерес до них; оцінка політичних подій та явищ, міркування щодо здійснення політичної влади; емоційний супровід політичних позицій (політичні почуття); визнання зразків політичної поведінки (що дозволено і що треба робити в тих чи інших ситуаціях).

У кожній країні компоненти, які трансформуються, доповнюють і національні риси, які втілюють історичний і політичний досвід попередніх поколінь. Таким чином, політико-культурна трансформація є процесом зміни

окремих її компонентів при збереженні інших. Політична культура є феноменом, що складається із взаємопов'язаних частин. Зміна одного елемента політичної культури призводить до трансформації її як цілісного явища. Доцільно згадати думку І. Кураса про те, що «політична культура є історією хвороб суспільства як щойно придбаних, так і генетично успадкованих» [240, с. 475].

Політико-культурна трансформація є процесом безперервним, багатоаспектним, складним і, навіть, недостатньо прогнозованим. Він обумовлюється часом, реальним станом політичної, економічної, духовної, правової суспільних сфер конкретної країни. Цей процес зазнає впливу як об’єктивних чинників, так і суб’єктивованих.

До об'єктивних чинників політико-культурної трансформації можна віднести: тенденції світового політичного розвитку (глобалізація, інформатизація, регіоналізація, екологізація, безпека та загроза тероризму та інші); особливості і проблеми трансформації конкретного суспільства, зокрема, «складність та суперечливість процесу демократизації політичної, економічної, соціально-культурної сфер, ідеологічна та ціннісна невизначеність на рівні суспільства і політичної влади» [406, с. 5], проблеми збереження територіальної цілісності та недопущення регіоналізації країни; протиріччя між різними групами еліти у виборі стратегічного вектора розвитку України у найближчій перспективі [137, с. 341].

Суб'єктивні чинники це здатність до змін політичної свідомості, успадкований і накопичений політичний досвід та традиції політичної участі, політичні стереотипи (ілюзорні уявлення про легкість руйнування створених тоталітаризмом стереотипів), політичні орієнтації, політичні цінності, в цілому політична психологія суб'єктів політики – людини, групи (політична еліта, елементи громадянського суспільства), суспільство в цілому.

Трансформаційні процеси, які переживає українське суспільство, надають нового змісту цінностям і ціннісним орієнтаціям, потребують переосмислення підходів до їх формування та утвердження. Нині відбувається зміна моральних,

етичних пріоритетів, визначення та формування нових ціннісних орієнтирів, до яких має прагнути соціалізована людина.

Політико-культурна трансформація як процес, що нині відбувається в сучасній Україні, на наш погляд, обумовлена наступним та має такі особливості:

- запровадження демократичних принципів, зокрема політичного та ідеологічного плюралізму, змінює ціннісну основу суспільства, систему ціннісних координат (засвоєння цінностей демократії) та ідеологічних уподобань в умовах перебудови з моноідеологічного до плюралістичного суспільства; перехід від моноцентричної до поліцентричної системи формування політичних уподобань може впливати на нестабільність політичної активності, швидку зміну пасивного стану на активний [227, с. 46–49]; ситуативність політичної поведінки пов'язана з невирішенням чи частковим вирішенням проблеми вибору напряму соціально-економічного розвитку країни та загальносуспільної «інтеріоризації» статусу кожної країни, що породжує суспільні колізії [104, с. 9–12; 137]. В умовах «органічної трансформації» система цінностей змінюється у такий спосіб, що в системі відбувається процес оновлення через безконфліктне поєднання консервативних елементів з інноваційними компонентами. Умовами «органічної трансформації» є готовність суспільства до зміни ціннісних пріоритетів і адекватного сприйнятя наслідків цієї дії. В Україні до соціальних змін, трансформації політичної культури більшість верств населення була непідготовлена і наслідки цих процесів виявилися неочікуваними і непрогнозованими [137, с. 94].

- наявність полікультурності, існування різноманітних субкультур, властивих окремим групам населення та недостатнє їх врахування при виробленні державної політики, що формує тенденції політико-культурної дезінтеграції і фрагментації. Це, у свою чергу, загострює проблеми етнічного націоналізму, сепаратизму, автономізації регіонів і як наслідок, можуть призвести до розпаду країни. В ідеологічному вимірі суспільна фрагментація виявляє себе у протистоянні політичних груп, захищаючих часто несумісні

суспільно-політичні проекти. Ця тенденція породжує прояви політичного екстремізму, радикалізацію діяльності окремих суспільних груп, тероризм. Водночас у середині субкультур відбуваються складні процеси поєднання традиційного і інноваційного, з подальшою трансформацією останнього в структуру власних цінностей. Формуються механізми, які регулюють процеси культурної ідентифікації, дозволяючи зберегти історичну самобутність. Інтегрованість і єдність різних політичних субкультур утворює активний ресурс для трансформацій в політичній системі суспільства.

- невдоволеність рівнем запровадження демократичних принципів, ігнорування дотримання прав людини формують як особистісні чинники – незадоволення власною поведінкою, так і зовнішні (суспільні) – об'єктивна неможливість захистити свої права; невпливовість, формальність опозиції; демократична політична культура передбачає наявність функціональної опозиційності, яка не обмежується критикою існуючого політичного режиму і особливо політичної влади, а активно та конструктивно сприяє їх функціонуванню та роботі. В останні роки визначається політична культура середнього класу, ознаками якої є тяжіння до стабільності (політичної, економічної), обмеження державного патерналізму, орієнтація на цінності консерватизму, підтримку рівноваги в суспільстві, домінування індивідуалістичних інтересів тощо;

- викривлене розуміння свободи як однієї із визначальних демократичних цінностей, розуміння її як можливості недотримуватися норм і правил суспільного життя може викликати певне її зміцнення у свідомості людей;

- формування «кризової» свідомості, серед рис якої недовіра, зневіреність, аполітичність, апатичність, дистанціювання від потреб громади, суспільства та небажання брати участь у їх вирішенні; умовами формування такої свідомості є: психологічні проблеми; особливості поведінки; результати професійної діяльності; соціально-економічні проблеми; зміни традиційних соціокультурних форм, інститутів, норм, правил, проблема ідентичності, відчуження;

- байдужість до принципів та цінностей демократії, несформованість потреб і вмінь реалізувати та захищати права і свободи, відсутність подібних традицій чи негативний досвід боротьби за них [4].

- явище фетишизації образів, існування абстрактних авторитетів (політичні лідери, гроші, які для більшості людей стають предметно-матеріальною основою вічного блага), коли предмети та речі стають не інструментом для існування людини, а людина стає інструментом для них; коли вони (предмети, речі) домінують над її волею; певне ототожнення людини з річчю, коли людина втрачає віру в сутнісні свої сили, що надають її існуванню смисл, свободу, основу для самореалізації, творчої праці; знецінення духовних цінностей: людяність, доброта, чесність, милосердя, щирість, повага та гідність людини, мудрість, працьовитість, справедливість;

- швидка зміна політичних орієнтацій та уподобань частини політиків, так і серед пересічних громадян; розповсюдження цинічних та популістичних заяв, дій, знецінення таких моральних якостей людини як принциповість, вірність справі, надійність у домовленостях [134, с.134–138; 175; 317];

- несформованість культури подання та споживання політичної інформації (медіаграмотність), некритичність сприйняття інформації (медіаімунітет) посилює маніпуляційні впливи суспільством в умовах інформаційного суспільства;

- спостерігається домінування прагматичних ціннісних орієнтацій над духовно-моральними, особливо в молодіжному середовищі; культивування користі як головного критерію оцінки усіх суспільних явищ, що певним чином обмежує вагу цінностей, перерахованих вище.

- може відбуватися радикальна зміна системи, це певний процес з різними стадіями розвитку (прогрес і регрес, конфлікти, реформація, інтеграція, еволюція тощо). Політико-культурна трансформація відображає динамічні процеси в свідомості і поведінці суспільства.

Справедливою є думка О. Романюка про відсутність теоретичних засад осмислення трансформаційного процесу та його бінарний характер:

«відбувається посттоталітарна (соціально-політична) та державотворча (національно-політична) трансформації, які органічно пов'язані між собою, відбуваються в одному і тому самому соціально-політичному просторі, в один і той самий час і в них беруть участь ті самі особистості, мають характер системної трансформації, коли їх сутність полягає в переході від однієї якості суспільно-політичної системи до іншої, а також мають складну поліфонічну структуру і містять не тільки політичну, але й економічну та соціокультурну площини» [364].

Вітчизняними науковцями зроблено спробу поєднати теоретичний конструкт «суспільного переходу» і типології політичної культури Г. Алмонда і С. Верби і визначити особливості її типи в нашому суспільстві. Так, у 1990-х рр. роках політична культура визначалася як переважно підданська з елементами провінціалістського складника; у 2000-х рр. – визначена як переважно підданська з елементами провінціалістського та активістського складників [99].

Використовуючи маркери «ативність-пасивність» та «демократія-тоталітаризм», було виокремлено такі типи політичної культури: активно-демократичний, пасивно-демократичний, активно-тоталітарний, пасивно-тоталітарний. Ці критерії дозволили науковцям визначити тип політичної культури як амбівалентний, який поєднує суперечливі, інколи і взаємовиключні елементи демократичної та тоталітарної політичної свідомості і поведінки [461, с. 153–160].

На нашу думку, не менш важливою є політико-культурна трансформація на рівні політичної свідомості, ціннісної сфери, політичної поведінки, а також функціонуванні політичних інститутів, настановах публічної політики, що супроводжується різноманітністю політичної поведінки і участі, відмінністю у ступені активності різних суб'єктів політики, відсутністю чи слабким рівнем соціальної справедливості, непорозумінням між політичними субкультурами, поглибленням диференціації суспільних верств, між якими наростає напруга, взаємне відчуження і неприйняття, регіоналізацією, фрагментарністю, низьким

рівнем життя, кризою освіти тощо.

Умови трансформаційних змін у нашому суспільстві науковцями сформували відповідний «перехідний тип» особистості (Є. Головаха, Н. Паніна), який відрізняє психологічна амбівалентність – подвійність і суперечливість ставлення до перспектив розвитку суспільства. Цим пояснювалося і існування особистості у двох ціннісно-нормативних системах, що ідеологічно не перетинаються. Крім цього, науковці визначили існування таких типів амбівалентної особистості в українському суспільстві:

- конформно-амбівалентний тип, коли людина некритично сприймає соціально-політичні зміни і підтримує політичну владу, її рішення та акторів, що взаємно виключають один одного;

- нігілістично-амбівалентний тип – характеризує людину, що заперечує будь-які варіанти суспільного розвитку та демонструє негативне ставлення до будь-якої організованої політичної сили;

- мозаїчно-амбівалентний тип, що поєднує елементи демократичної свідомості, що поступово формується і тоталітарної, що руйнується.

Свідомість першого типу відрізняється нетривалістю існування і може призвести до руйнівних психологічних наслідків для неї. Другий тип особистості за умов тривалої кризи набуває масового рівня і призводить до відмови від політичного життя, залишаючи такі форми політичної активності як висловлювання невдоволення та протесту. Третій тип особистості має свідомість, що відображає конфлікт між демократичним ідеалом і реальним змістом, масштабами і темпами демократизації, що у свою чергу, стимулює будь-якими засобами прискорити цей процес, навіть використовуючи і засоби тоталітарного минулого [99; 162].

Нині для консолідованості суспільства важливим є формування політичної культури, зокрема молоді. Політична соціалізація цієї соціально-демографічної групи, на відміну від старшого покоління, відбувається в умовах демократичного транзиту, розбудови незалежної держави, більшої свободи вибору, вибору політичних цінностей та ідеалів.

За цих умов актуалізується проблема цілеспрямованості процесу політичної соціалізації, узгодженості його основних інститутів – засобів комунікації, систем освіти, сім'ї та ін., обов'язок яких – допомогти людині зорієнтуватися в різноманітті політичної інформації, розмежувати істотне від неістотного, усвідомити систему політичних цінностей демократії, вміти сформувати та обґрунтувати власну думку, виробити уміння самостійно політично мислити.

1.2. Політична соціалізація особистості в умовах системної трансформації: дискурс сучасних наукових досліджень

В умовах політико-культурної трансформації політична соціалізація позначається певною суперечливістю: з одного боку – посиленням потреби в осмисленні суспільно-політичних процесів, усвідомленості цілей та мотивації політичної діяльності, а з іншого – зростанням відчуження людини від політичного життя, від участі у прийнятті політичних рішень. Це спонукає до глибокого осмислення не лише трансформаційних змін інститутів влади, а й політико-психологічних аспектів проблеми соціалізації особистості. Останнє відображає складності та певні суперечливості процесу долучення людини до соціуму, опанування нею політичного та суспільного досвіду, що відображається у традиціях і нормах поведінки.

Сутність процесу політичної соціалізації розкривається через забезпечення спадкоємності суспільного і політичного розвитку соціуму; сприяє досягненню консенсусу та наслідуванню поколінь, адаптації до умов суспільного життя. Через політичну соціалізацію відтворюється та передається між поколіннями культура політичного мислення і політичної діяльності, цивілізованість, способи функціонування політичних інститутів, загалом способи організації всього політичного життя суспільства.

Внесок у розвиток теорії соціалізації внесли Дж. Баллантайн, Є. Вятр,

Е. Дюркгейм, Е. Еріксон, Ф. Знанецький, Л. Колберг, Дж. Коулмен, Е. Мак Нейл, Т. Парсонс, Н. Смелзер, У. І. Томас, Г. Хаймен, Я. Щепанський та ін.

Огляд наукових джерел засвідчує вивчення проблеми соціалізації у сучасному науковому дискурсі в межах різних теорій. Зокрема, теорія символічного інтеракціонізму розглядає соціалізацію як результат міжособистісної комунікації; у психоаналітичних теоріях соціалізація тлумачиться як процес розвитку особистісного контролю, відповідно його метою є формування самоконтролю особистості, позбавлення невротичності та страху; парадигма біхевіоризму пов'язує соціалізацію зі зміною поведінки через використання системи заохочень та покарань; структурний функціоналізм тлумачить як процес включення людини в соціальну систему через рольовий розподіл функцій. Детальніше це відображено у таких теоретичних моделях соціалізації: психоаналітичній або «особистісного контролю» (З. Фройд); «рольового тренінгу» (Т. Парсонс), «соціального навчання» (Дж. Доллард, Б. Скіннер та ін.), «міжособистісного спілкування» (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.), «когнітивній» (Ж. Піаже, А. Маслоу та ін.), «моделі інкультурації» (Ф. Баос, В. Малиновський та ін.) та «еволюційній» (Е. Еріксон) [253]. Усі вони надають особливого значення вихованню як одному з механізмів соціалізації.

А. Збруєва та А. Іванченко систематизували чотири основні напрями досліджень соціалізації особистості, що склалися в західній літературі другої половини XX століття: технократичні концепції соціалізації особи (М. Бурруса, М. Саундерс, Ф. Скінер); концепції авторитарного раціоналізму (Т. Гуд, Дж. Брофі, Дж. Добсон, Д. Дьюк, Ф. Джоунс, Т. Мак Даніел і ін.); психоаналітичні концепції соціалізації особистості (А. Адлер, Е. Фромм і ін.); неогуманістичні концепції соціалізації особи (Р. Барт, А. Комбс, А. Маслоу, К. Роджерс і ін.) [див. 147, с. 80].

Вважається, що першим із радянських вчених, хто комплексно підійшов до вивчення феномену соціалізації був Б. Паригін. Вчений запропонував таке тлумачення сутності процесу: «багатогранний процес олюднення людини, який

містить і біологічні передумови, і безпосередньо саме входження індивіда в соціальне середовище й передбачає соціальне пізнання, соціальне спілкування, оволодіння навичками практичної діяльності, включаючи предметний світ і всю сукупність соціальних функцій, ролей, норм, прав і обов'язків і т. ін., активну перебудову навколишнього (природного й соціального) світу, зміну і якісне перетворення самої людини, її всебічний і гармонійний розвиток» [308].

Інший науковець І. Кон надав більш узагальнене трактування соціалізації, визначивши що це процес опанування людиною соціального досвіду, певної системи соціальних ролей і відносин. Цікавими також є погляди Л. Соханя, С. Батеніна, Н. Андреєнкової, у яких висловлено думку про деяку антропологічну роль процесу соціалізації, що визначає виокремлення людини зі світу тварин. Н. Андреєнкова одна з перших акцентувала увагу на таких аспектах соціалізації, як соціальна свідомість, оволодіння навичками соціальної поведінки, інтеріоризація особистісних позицій і соціальних ролей, корекція ціннісних орієнтацій особистості.

У 70-ті рр. XX ст. такі вчені, як Ю. Левада, Є. Кузьмін, А. Мудрик, В. Марков та інші акцентували увагу на різних аспектах соціалізації. Так, Ю. Левада, трактуючи соціалізацію як засвоєння людиною норм, культури суспільства, підкреслює, що цей процес відбувається через вплив найближчого оточення. Є. Кузьмін серед основних механізмів соціалізації називає наслідування, навіювання, конформізм, свідоме дотримання зразків, вплив масових засобів комунікації й культури.

Усі наведені визначення соціалізації, незважаючи на їхні розбіжності, об'єднує важливий логіко-семантичний зв'язок – вони з різних точок зору відображають зміст соціалізаційного процесу – «входження», «долучення» людини до соціуму, який її оточує.

З середини XX ст. до політологічного дискурсу включається похідне від загального поняття «соціалізація» – «політична соціалізація». Його використовують Г. Алмонд, С. Верба, Р. Зігель, Д. Істон, Р. Гесс, П. Шаран, Г. Хаймен та інші. Загалом, науковці визначають, що окреслене поняття може

використовуватись при дослідженні політичних орієнтацій; при вивченні домінуючих норм і правил життєдіяльності суспільства; при аналізі впливу політичних знань на громадян на будь-якій стадії їх життя; при вивченні впливу інститутів соціалізації. Багатоманітні дослідження феномену соціалізації особистості об'єднуються в тому, що в ході цього процесу створюється система соціальних «Я» особистості та відображається включеність її в соціум в якості дієздатного суб'єкта, який засвоює певні політичні цінності, норми, зразки поведінки та способи діяльності.

Проблема політичної соціалізації має міждисциплінарний характер. У сучасному політологічному дискурсі проблема політичної соціалізації особистості досліджується в безпосередньому зв'язку з конфліктністю та консенсусністю взаємовідносин людини і суспільства (Е. Грінбург) [485], з освітою (Р. Мерельман) [493], з особистісно-психологічним розвитком людини (М. Джексон-Бік) [488], з діяльністю засобів масової комунікації (Д. Маккей) [319], з процесами становлення демократичних інститутів, процедур і традицій (Д. Гімпель) [484], з активізацією в глобальному світі міграційних процесів (С. Лей) [490] тощо. Для України очевидними є актуальність і необхідність теоретичного аналізу феномену «політична соціалізація особистості» в контексті трансформаційних процесів.

Політологи сутність політичної соціалізації розкривають через «включення людини в політичне середовище, залучення її до системи сформованих у суспільстві політичних орієнтацій, традицій, навичок. У процесі політичної соціалізації відбувається як передача людині, так і засвоєння нею характеру існуючих політичних відносин, процесів, явищ, включення її в систему політичних зв'язків шляхом розвитку її політичної активності та наділення її якостями, що необхідні для нормального функціонування суспільства» [460, с. 42].

Зазначене дозволяє виокремити процеси, завдяки яким можлива соціалізація: пряма передача знань та досвіду, яка стимулюється винагородою чи покаранням; наслідування через спостереження особливостей поведінки

інших; через ставлення до існуючого політичного життя та поведінку. Мета політичної соціалізації розкривається у відтворенні політичних структур суспільства, політичних відносин, а також якісних особливостей суб'єктів цих відносин, які їх підтримують і реалізують. Призначення політичної соціалізації у налагодженні зв'язку минулого з майбутнім та забезпеченні історичного компоненту в політичній сфері.

Відповідно до окреслених напрямів політичної соціалізації, в сучасній політичній науці вироблено два підходи, які розкривають спрямованість цього процесу. Основу першого складає модель підкорення (Г. Алмонд, С. Верба, Дж. Деніс, Д. Істон, К. Дойч Г. Лассуелл, Ч. Маріам), згідно з чим політична соціалізація трактується як процес взаємодії політичної системи та людини, мета якого - сформувати в останній схвалення і підтримку системи. Другий розробляється в межах теорії конфлікту (П. Блау, У. Гуд, Г. Моска, Р. Паркін), теорії плюралізму (Р. Даль, В. Харт), теорії гегемонії (Р. Даусон, Р.Міліюенд). На основі цих підходів науковцями виокремлюються чотири типи політичної соціалізації: гармонійний, гегемоністський, плюралістичний, конфліктний. Для гармонійного типу політичної соціалізації притаманна психологічно комфортна взаємодія людини та політичних інститутів, раціональність політичної діяльності, усвідомлення громадянських обов'язків, повага до держави та правопорядку. Гегемоністський тип характеризується певним тиском на людину, що виявляється у негативному сприйнятті нею будь-яких соціальних і політичних систем, крім «своєї». Для плюралістичного типу притаманне визнання людиною партнерства з іншими громадянами, повага до їхніх прав і свобод, гнучкість політичних поглядів і позицій, засвоєння нових цінностей та формування нових орієнтацій. Конфліктний тип відображає міжгрупове протистояння, взаємозалежність і конкуренцію інтересів, що орієнтує людину передусім підтримувати лояльне ставлення до своєї групи та забезпечення її підтримки в боротьбі з політичними опонентами [Див. 15]. Звичайно, окреслені типи корелюють з особливостями політичної системи певного суспільства.

Поняття «політичної соціалізації» у політичній науці трактується у двох

вимірах: суб'єктивному (мікрорівень) – як процес формування політичної свідомості та самосвідомості, політичної культури і поведінки суб'єкта політики і об'єктивному (макрорівень) – як процес передачі особливостей політичної культури від покоління до покоління, від одних соціальних груп до інших. У цьому контексті О. Проскуріна, справедливо підкреслює єдність цього процесу: «єдиний, загальний, хоча й здійснюється він ніби на різних рівнях – індивідуальному і громадському» [352, с. 50].

Умови диференціації та плюралізації сучасного життя, демократизації та трансформації політико-культурної сфери потребують адекватної цим умовам моделі політичної соціалізації особистості. На думку О. Дубовської, саме неповторність і унікальність життя пропонує кожній людині «нескінченність варіантів її розвитку, і вибір напрямку руху пов’язаний з величезною кількістю можливостей та має ймовірну детермінацію» [145, с. 151].

Водночас варто відзначити, що, у розвитку наукових уявлень про сутність соціалізації спостерігається перехід від однорівневого уявлення про цей процес як суто соціальний, де людина обмежується залученням до певного соціуму до багаторівневого підходу, коли соціалізація охоплює також біологічний та психічний рівні особистості. У цьому контексті плідним є висновок Н. Заверіко та І. Звєрєвої щодо кореляції генези теорії соціалізації з ідеями структурного функціоналізму (особистість у процесі соціалізації пасивна), традиційного функціоналізму (особистість соціально активна) і, нарешті, з новою теоретико-методологічною позицією – соціалізаційно-індивідуалістичною (включення особистості в систему групових взаємин у відкритих соціальних спільнотах) [див. 147, с. 80].

Останнє спрямовує до наукового осмислення процесу соціалізації пов'язаного з розумінням розвитку особистості, його принципів. Так, психологи О. Брім та Л. Шеррод визначили такі принципи розвитку особистості: розвиток людини є нелінійним, а результат не можна вважати односпрямованим і чітко окресленим; розвиток (його окремі процеси) може відбуватися (початок, продовження і завершення) на різних етапах життя; варіанти індивідуального

розвитку позначають мінливість процесу розвитку в цілому; множинна детермінованість розвитку; об'єктивно-суб’єктивна природа розвитку [див. 145, с. 152].

Варто відзначити складність та суперечливість структури особистості, що поєднує взаємопов'язані її риси та якості: потреби, мотиви, соціальну спрямованість, здібності, темперамент, активність, волю, саморегуляцію. У цьому контексті процес соціалізації особистості відображає опанування певною системою соціальних ролей, загальної культури та соціального досвіду, тобто становлення особистості. Політична соціалізація, з одного боку, позначає політичне дозрівання людини, формування її політичної свідомості та політичних орієнтацій, формування власного погляду на політику. Причому складність формування такого «політичного я» відображається у поєднанні політичного самовираження особистості і відповідності нормам і зразкам політичної поведінки, які встановлені у суспільстві. З іншого боку політична соціалізація відображає процес транслювання моделі політичної культури, норм політичної діяльності, особливостей політичної свідомості між поколіннями, між різними соціальними групами.

Погоджуємося з науковцями, що політична соціалізація відбувається упродовж усього життя і має свої особливості на різних його етапах. Так, О. Проскуріна пов'язує стадії життя людини і формування політичних орієнтацій: «дитинству відповідає ідентифікація з певною політичною спільнотою (державою, нацією) і засвоєння її символів (прапора, гімну тощо), патріотизм і лояльність; юності – специфічні знання про політичні інститути та їхнє призначення в суспільстві; дорослості – практичне здійснення тих чи інших соціальних ролей у практичному світі, реакція на політичні події, програми, гасла тощо» [352, с. 50].

Загалом, проблема стадіальності, етапів політичної соціалізації найбільше розроблена у межах психологічного підходу. За основу розглядається теорія розвитку особистості Е. Еріксона, де визначаються вісім стадій соціалізації, пов'язаних із її психосоціальним розвитком. Вони хоча і відзначаються певною

універсальністю, проте обумовлюються культурними особливостями середовища соціалізації. Вчений визначає такі стадії: дитинство (перший рік життя) – формується довіра або недовіра до навколишнього світу і якість особистості – надія; друга стадія – триває упродовж 2-3 років життя – закладає ґрунт для автономії і самоконтролю особистості і якість – силу волі; третя стадія – від 4 років до вступу дитини до школи – формується ініціативність чи почуття провини, якість – мета, цілеспрямованість; четверта стадія – шкільний вік від 6 до 12 років, формується працьовитість чи неповноцінність, якість – компетентність; п'ята стадія – підліткова юність – від 13 років до 19-20 років – формується егоідентичність, впевненість у собі чи самоневизначеність, пошук свого «я», якість – вірність; шоста стадія – рання зрілість (від 20 до 25 років) – формується почуття інтимності чи ізоляції, якість – любов; сьома стадія – середня зрілість (від 26 до 64 років) – формується турбота, відчутними є проблема виживання роду, відчуття продуктивності або стагнації (застою); восьма стадія – пізня зрілість (після 64 років) – фокус уваги змінюється від турботи про майбутнє до оцінки минулого досвіду, всіх попередніх стадій, процес підсумовування [463, с. 6–22].

Виділені Е. Еріксоном стадії відображають «план особистості», заснований на епігенетичному принципі розвитку і генетично успадковується. Сутність епігенетичного принципу розвитку полягає, за Е. Еріксоном у наступному: кожна стадія життєвого циклу починається і завершується у визначений для неї час; для становлення особистості необхідно послідовно пройти всі стадії; «кожна стадія супроводжується кризою – поворотним моментом у житті людини, який виникає як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості та тих соціальних вимог, що висуваються перед нею на цій стадії розвитку» [463, с. 6–22]. Вчений приділив головну увагу підлітковому віку, вважаючи цей період основним у формуванні психологічної і соціальної зрілості особистості. Відзначимо, що психологи переконані у важливості саме юнацтва для процесу соціалізації і політичної соціалізації особистості і наголошують, що недостатній рівень соціального і політичного розвитку

обумовлює майбутні її етапи, в тому числі може викликати стан «роздвоєності» особистості.

П. Бергер і Т. Лукман виокремлюють два етапи соціалізації – первинний і вторинний [27]. Етап первинної соціалізації починається з дитинства, є основою для подальшої політичної соціалізації та пов'язується з віковими стадіями розвитку людини. Так, А. Брегеда вказує, що 3-4-х річна дитина отримує перші уявлення про політику через приклади участі чи неучасті батьків і старших членів сім'ї в політичному житті [48, с. 238].

Первинна соціалізація отримала назву допарсипаторного етапу, оскільки вона пояснює неможливість особистої участі в політичному житті. На цьому етапі соціалізації відбувається формування передусім емоційного ставлення до політики, який складається з кількох стадій: «політизації» (перші 5 років життя людини), коли формується уявлення про політичну владу як чогось більшого, ніж влада батьків; «персоналізації», коли політична влада у свідомості дитини уособлюється через постаті певних політичних акторів (політичні лідери, прем'єр-міністр, президент) і через осіб, що мають владу у її житті (вчитель, тренер, директор школи та інші); «ідеалізації» – формування більш стійкого емоційного ставлення до політичної сфери; «інституалізації», коли влада сприймається через безособові інститути (державні структури, партії), що засвідчує ускладнення та зародження диференціації політичних уявлень людини. Особливістю первинної соціалізації є те, що особистість адаптується до норм і правил політичної системи, політичної культури, ще остаточно не усвідомлюючи їх сутності та значення [328].

Науковцями справедливо відзначено, що крім сім'ї, на етапі первинної соціалізації залучаються різні виховні та навчальні заклади, які проводять цілеспрямовану розвиваючу та виховну роботу, надають політичні знання і формують світогляд, політичні орієнтації, інтереси, потреби; засоби масової інформації – ЗМІ) і ЗМК; формальні і неформальні групи. На цьому етапі особистість починає ідентифікувати себе з різними соціально-політичними ролями, формує власний політичний вибір, який звичайно обумовлений

попереднім вихованням і впливом соціального середовища [460, с. 51].

Вторинна соціалізація є етапом, на якому формується власне ставлення до політичної системи та безпосереднє включення у політичне життя, взаємодія з владою, політичними партіями, політичними лідерами тощо. Вторинна соціалізація відповідно є парсипаторним етапом, який включає кілька життєвих етапів людини: оволодіння професією, служба в армії, створення сім'ї, трудова діяльність. На стадії вторинної соціалізації розширюється коло інститутів соціалізації та залучаються політичні партії, громадські організації та рухи, виробничі колективи, церква. Серед них найбільш дієвими залишаються ЗМК, через які людина отримує інформацію про політичні події [328; 396, с. 32–39].

На стадії вторинної соціалізації важливим є вплив здобутого вже досвіду, система політичних цінностей та соціально-політичних орієнтацій особистості та модель політичної поведінки. Л. Артенюк, В. Береговий виокремлюють два рівні орієнтацій, що визначають особливості політичної поведінки: орієнтація на загальну справу й індивідуальні потреби самореалізації. Індивідуалістична орієнтація проявляється у відстоюванні особистої свободи думки, дії, підприємництва. Такий представник виступає за громадянські права, проти тиску з боку держави або інших об'єднань. Крайня форма – анархізм, конформізм. Конформіст здатний пристосовуватись до обставин. Оскільки виключеність при цьому нівелюється, то самореалізація конформіста постає у формі кар'єрно-меркантильної діяльності, що проявляється як нездатність відповідати за свої вчинки, протистояти соціальному тиску тощо. Така особистість легко сприймає авторитаризм, капітулює перед владою, що проявляється у боязні сили і, разом з тим, у агресивності до ще слабших. Так формується тип «людини-посередника», політичного пристосуванця [12, с. 457].

Метою політичної соціалізації є залучення людини до політичного життя, що є доволі складним процесом, який відображає ставлення, усвідомлення та реакцію особи на обставини, що потребує відповідних знань про політику і осмислення соціальної ролі. Серед іншого, мета розкриває і дворівневість

природи політичної соціалізації: по-перше, це сформованість такого типу політичної культури, який сприятиме політичному самовираженню суб'єктів; по-друге – досягнення узгодженості політичної поведінки тих, хто соціалізується з прийнятими у суспільстві взірцями, нормами, традиціями, мораллю, цінностями.

Крім мети, сутність соціалізаційного процесу особистості в умовах політико-культурної трансформації визначає функціональне його значення. У науковій, енциклопедичній та навчальній літературі до основних функцій політичної соціалізації відносять: інформаційну (розкривається у формуванні в особистості знань про владу, форми і способи політичної участі, участь у виборах, референдумах тощо); ціннісно-орієнтовану (ґрунтується на залученні особистості до політичної системи, політичних цінностей та орієнтацій, що сформовані у певному суспільстві, виробленні відповідного типу політичного мислення, системи політичних цінностей) та установчо-нормативну (розкривається у формуванні в особистості установок, що визначають сприйняття і споживання політичної інформації, ставлення до політичних явищ і процесів, вибір стилів поведінки у політичній сфері) [328].

Психолого-педагогічний аспект політичної соціалізації актуалізує низку її наступних функцій (за І. Акіншевою): визначення та усвідомлення політичних цілей й цінностей політичної участі; формування уявлень про можливі способи і форми політичної поведінки; ставлення й оцінка навколишнього середовища і політичної системи, сприйняття політичної символіки; формування політичного, аналітичного мислення, переконання й усвідомлення певного «коду» політичного життя [3, с. 8].

Звичайно, кожне суспільство виробляє власні механізми політичної соціалізації. Водночас основними інститутами (в багатьох джерелах використовується термін «агенти»), що залучаються до цього процесу, є сім’я, освіта, ЗМК, трудові колективи, державні органи, партії та суспільні організації. Ці інститути створюють досить стійкі форми організації суспільних відносин, що сприяє формуванню цілісності суспільного організму та

забезпечує спадкоємність соціального досвіду. М. Лукашевич наголошує на двох аспектах поняття інституту соціалізації. По-перше, вони відображають ціннісно-нормативну структуру суспільства (усталений комплекс цінностей, принципів, норм, установок, що створюють основи для різноманітних сфер діяльності). По-друге, є суспільними системами, з якими пов'язані цілком конкретні соціальні спільноти: організації, групи, верстви. Ці аспекти взаємопов'язані: цінності об'єктивовані, а інститути реалізують свої функції за допомогою мотиваційної сфери [253].

Серед умов прогресивного розвитку суспільства пріоритетним є розуміння напряму розвитку і зацікавленість громадян у цьому, а також віра та переконаність в тому, що існуюча політична система (політичні інститути, політична влада, політичні цінності, політична культура тощо) відповідають запитам та потребам суспільства й обраним цілям суспільного розвитку. Політична соціалізованість особистості розкриває рівень її залученості до політичного процесу. О. Бабкіна, В. Бебик, В. Горбатенко схильні до визначення трьох рівнів включеності особистості у сферу політики: політична участь (це участь у виборах, мітингах, демонстраціях, громадських і громадсько-політичних об'єднаннях без фіксованого членства); політична активність, що передбачає активну роботу у виборних кампаніях, членство у політичних партіях, громадських організаціях; політичне лідерство [12, с. 453]. Іншу класифікацію обґрунтовує В. Бортніков: політична участь, професійна політична діяльність, політична поведінка. Вони, на думку вченого, є якісними характеристиками особистості та відображають різні прояви її політичної активності. Ці прояви активності автор розглядає через призму таких категорій, як «стихійність» і «свідомість», «якість», «кількість» та «міра», що дозволяє більш глибоко дослідити їх природу [47].

Також серед видів політичної участі багатьма науковцями виокремленні індивідуальна та колективна, пасивна і активна, добровільна і примусова, традиційна і альтернативна, революційна та підтримуюча [106].

У контексті нашого дослідження науковий інтерес представляє позиція

В. Бортнікова про те, що розуміння поняття «політична участь» в умовах демократичної трансформації лише крізь призму публічно владних відносин є надто вузьким. Слушною видається точка зору, згідно з якою політична участь – це діяльність, спрямована на задоволення життєвих потреб і розподіл ресурсів у їх широкому розумінні, оскільки демократія як політична категорія має не лише політичну, а й соціальну складову [47].

В якості чинників політичної соціалізації науковці виділяють внутрішні (суб’єктивні) та зовнішні (об’єктивні). До суб'єктивних чинників відносять такі: біопсихологічні характеристики особи (інтелект, темперамент, воля); політичний і соціальний досвід (чим соціально досвідченішою є людина, тим складнішою є її політична переорієнтація до нової соціально-політичної ситуації); соціальний статус особистості, який впливає на її світогляд і спосіб життя. Серед об'єктивних чинників окреслюють: політичні (характер і тип державного ладу, політичний режим, політичні інститути, партії, організації, рухи); правові, економічні, соціальні (сім’я, формальні й неформальні групи), освітні (навчально-виховні заклади), культура (традиції, стереотипи тощо), засоби масової інформації; стихійні чинники – політичні й економічні кризи, революції, війни [328].

Можна підсумувати те, що політична соціалізація цілком залежить від середовища, в якому відбувається і від інститутів, які включені в цей процес. За умов демократичного політичного режиму процес політичної соціалізації характеризується: усвідомленням власних, групових та суспільних інтересів; активною та відповідальною участю у політичному житті; формуванням інтересу та мотивації участі у політичному житті широких мас населення; можливістю реалізації інтересів у різних формах діяльності на основі знань своїх політичних і громадянських прав, свобод і обов'язків. Така модель політичної соціалізації відповідає «організаційній моделі» взаємовідносин особистості та політичної системи та притаманна англо-американській і континентально-європейській політичним системам (відповідно типології Г. Алмонда та С. Верби). Для суспільств з відносно гомогенною політичною

культурою помітним є централізований вплив таких інститутів як сім'я, шкільні заклади, політичні партії. У суспільствах з гетерогенною політичною культурою відчутним є соціалізуючий вплив у межах політичних субкультур.

На відміну від демократичних, у недемократичних політичних режимах формується «ізоляційна модель», риси якої Н. Ісхакова описує так: особистість – це об'єкт управління; активна участь громадян «як самостійних свідомих суб'єктів політичного життя є загрозою стабільності політичної системи; звуження або відсутність політичних прав і свобод громадян; обмеження діяльності політичних партій та організацій; локалізація або уніфікація соціальних інтересів, що не представлені в політичній системі; політичні орієнтації та норми поведінки обумовлені общинною приналежністю (релігійна, етнічна, кастова)»; домінуючий тип соціально-політичних відносин – колективізм та патерналізм. Така модель спостерігається в авторитарних країнах [187, с. 9].

У контексті дослідження політичної соціалізації особистості в умовах трансформаційних змін цікавою видається позиція К. Манхейма щодо соціалізуючого впливу, крім традиційних інститутів (сім'я, система освіти, ЗМК тощо), «повсякденної онтології» ринкової економіки, яка, як вважає вчений, є набагато могутнішою, ніж колишні ідеологічні та моральні фактори. «Закони ринкової економіки є більш ефективним засобом «виховання» людини й адаптації її до певного соціуму, ніж традиційна «влада» у вигляді панування та дисциплінування, оскільки тут починає діяти «освічений егоїзм індивідів» [261, с. 116]. На нашу думку, не можна як перебільшувати значення впливу законів ринкової економіки, так і недооцінювати.

Науковці Р. Хакфельд та Дж. Спрага підкреслюють вплив соціального оточення на сприйняття і усвідомлення особистістю політичних процесів. Визнаючи ЗМК домінуючим серед джерел політичного інформування, науковці відмічають, що саме соціальне середовище (батьки, друзі, сусіди, знайомі, колеги тощо) наповнює особливим змістом політичні події, про які інформують ЗМІ [354, с. 121]. Комунікація з іншими людьми, з одного боку, формує в

особистості власні політичні знання, політичні орієнтації, а з іншого – певні можливості та обмеження, сформовані її оточенням.

Розглядаючи політичну соціалізацію особистості, варто виокремити її етапи: адаптацію (пристосування особистості до умов середовища, опанування нормами поведінки та рольовими функціями, формами взаємодії, що склалися у тій спільноті, до якої людина інтегрується) і інтеріоризацію (нова якість особистості, яка формується на включенні норм і цінностей до її внутрішнього світу, самоконтроль, зміна поведінки під впливом змін у структурі особистості). Останній етап свідчить про успішну адаптацію особистості. Крім цього, науковцями визначено такі процеси як десоціалізація та ресоціалізація особистості. Процес десоціалізації позначає деформацію чи втрату попередньо засвоєних цінностей, позитивних норм, установок, ролей і правил співжиття, спричиняє відчуження особистості від основної маси людей, загрозу залучення її до антисоціальних чи асоціальних груп, опанування антигромадських форм активності і поведінки. На відміну від десоціалізації, ресоціалізація є процесом опанування та засвоєння нових цінностей, ролей, норм поведінки, у тому числі як соціально позитивних, так і антисуспільних, негативних. Відправним для обох категорій – соціалізації та ресоціалізації – є поняття розвитку особистості, що і є вирішенням цієї проблеми у суспільстві.

Доцільно вказати, що такі чинники як політичні та економічні кризи, революції, війни формують і відповідну модель політичної соціалізації – модель адаптації до умов військових дій, адаптації до трансформаційних змін, адаптації до умов кризового суспільства. Ситуація за вище окреслених умов спричиняє певний перелом (кризову точку), коли старі механізми вирішення питань не діють (стан десоціалізації), а нові ще готові і не опановані особистістю (не відбулася ресоціалізація), що викликає стан тривоги та розгубленості (десоціалізація особистості). Подібний стан корелює з еволюційним підходом Е. Еріксона, де вчений визначає існування критичних ситуацій у житті особистості, долаючи які вона здобуває певний соціальний досвід і переходить до нової стадії соціалізації. Коли особистість не подолала

чи частково справилася із вирішенням проблеми, то це викликає негативну реакцію на вимоги середовища, негативно позначається на наступних стадіях і соціалізації в цілому, спричиняючи і певну деприваційну поведінку, асоціалізацію особистості. Останнє позначає засвоєння негативних ролей, норм і стереотипів поведінки, що формують дисгармонійні відносини особистості і суспільства, деформують суспільні відносини, спричиняють девіантні форми поведінки (проявами чого є правопорушення, у тому числі ті, що порушують суверенітет, безпеку і цілісність суспільства – сепаратистська, терористична діяльність, державна зрада, маргінальний тип особистості, що втратила попередню систему норм, правил та не змогла адаптуватися до нових умов), й серед іншого і мінус-мобілізацію (Т. Кремень) – пасивність, байдужість, апатію, очікування харизматичного лідера. Варто зазначити, що соціалізація та асоціалізація особистості є одночасними процесами включення її до політичного життя.

За умов, коли постійні зміни набувають стійкого характеру і формують викривлені уявлення про суспільство, коли відносини будуються на ігноруванні правил, порушуючи інтеграційність і стабільність, політична соціалізація втрачає сталість та зазнає певних «збоїв системи». В цій ситуації особистість переживає процеси де– і ресоціалізації. Вона дезорієнтована, розгублена, змушена відшукувати шляхи адаптації до умов життя. Слушною у цьому контексті є думка О. Бабкіної, що «у разі неспроможності суспільства вирішити нагальні політичні та інші проблеми, в ньому виникають сили опозиційної соціально-політичної та культурної діяльності, які впливають на процес політичної соціалізації» [15]. І особистість може виступити як об'єкт маніпуляції і інструмент досягнення цілей різних політичних акторів.

Нині невід’ємною складовою та одним із потужних інститутів політичної соціалізації є засоби масової комунікації. Їх вплив на особистість може бути цілеспрямованим і, відповідно, нецілеспрямованим. Цілеспрямований вплив – це використання їх технологій політичними партіями і лідерами з метою отримання підтримки їх дій. На думку Н. Пробийголови «нецілеспрямований

вплив відбувається передусім за рахунок активності журналістів, громадських організацій, які через ЗМК надають критичні оцінки позиції та діям влади» [347, с. 79].

Варто зазначити, що в умовах інформаційного суспільства велика увага наукового дискурсу присвячена вивченню проблемі впливу на особистість, стимулювання процесу зміни її мотивації та установок з метою викликати зміну поведінки та дій. Для реалізації останнього використовуються різні психологічні прийоми, від переконання і навіювання (свідома зміна поведінки) до зараження та наслідування (спонтанна, несвідома зміна). Політична практика засвідчує, як вказує О. Бойко, ефективність маніпулювання як психологічного прийому зміни мотивів, установок і поведінки особистості [42, с. 39]. Зазначимо, що проблема маніпулювання набуває актуальності за умов проведення військової агресії, інформаційних воєн, конфліктів, трансформаційних змін, які виступають середовищем для формування відповідних ознак моделі політичної соціалізації особистості.

Зміст політичного маніпулювання розкривається через: а) прихований вплив, управління масовою свідомістю (спрямування суспільних настроїв і активності в певному напрямку); б) розповсюдження і нав’язування масовій свідомості штучної стимуляції та мотивації діяти.

У науковому дискурсі сформувалися різні тлумачення поняття політичного маніпулювання, де автори відображають специфіку, ключові завдання, механізм впливу на особистість та суспільство цього прийому. О. Бойко систематизує трактування наступним чином:

1) система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав’язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку і політичну поведінку задля спрямування їх у потрібному напрямі (В. Воронкова);

2) частина технології влади, сутність якої полягає у програмуванні думок і устремлінь мас, їх настроїв і навіть психічного стану з метою забезпечення такої їхньої поведінки, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпуляції

(С. Кара-Мурза);

3) система психологічної дії, орієнтована на впровадження ілюзорних уявлень; махінація (А. Деркач, В. Жуков);

4) дії суб'єкта, що приховано створюють умови для запланованої дії об'єкта маніпулювання (О. Савельєв);

5) загальнолюдський досвід творення, збереження і реалізації тіньової влади, цілеспрямована гра на людських забобонах і упередженнях (Ю. Єрмаков) [43, с. 9].

Погоджуємося і з Р. Колісніченком, що «політичне маніпулювання є прихованим управлінням політичною свідомістю та поведінкою людини, що ґрунтується на ірраціональності та формуванні хибних висновків з метою примусити особу до дій або бездіяльності всупереч її справжнім інтересам» [214, с. 75].

Залежно від умов і обставин, політичне маніпулювання може виконувати різні функції. Науковцями окреслені наступні: інформаційна – реалізується в отриманні, інтерпретуванні, упередженому коментуванні та розповсюдженні інформації; посилення впливу інформації з метою зміни мотивації та поведінки; контрольованість свідомістю через створення і використання іміджів, стереотипів, міфів тощо; спрямування поведінки та дій у потрібному для маніпулятора напрямі, відволіканні об'єкта від достовірної і переорієнтація його на сприйняття викривленої інформації; провокативна функція; маскування розкриває приховання справжніх намірів шляхом замовчування, приховування, перекручування достовірної інформації, яка необхідна для прийняття відповідних рішень; захисна – реалізується через використання маніпулятивних засобів та дій під час атаки опонента у ситуації дефіциту психологічних та інших ресурсів; адаптивна – сприяє пристосуванню маніпулятивної стратегії і тактики до конкретної ситуації та особливостей об'єкта; мобілізаційна функція забезпечує формування комплексу заохочень (інформаційних, мотиваційних, емоційних тощо), які сприяють отримати політичному маніпуляторові бажану дію чи бездіяльність об'єкта маніпулювання [43, с. 12].

Відповідно до функцій, В. Бебик виокремлює засоби політичного маніпулювання: пряме викривлення фактів і поширення недостовірної інформації; блокування правдивої інформації (замовчування); ґрунтовне й об'єктивне висвітлення незначних деталей із одночасним приховуванням чи викривленням інформації про важливі події (напівправда); впровадження іміджів і кліше; навішування ярликів [19, с. 303]. Досліджуючи прийоми політичних маніпуляцій в електоральному процесі, Р. Колісніченко визначає й інші засоби: «надання матеріальної допомоги у поєднанні з ігноруванням інтересів громадян під час прийняття важливих політичних рішень; а також прямий підкуп виборців; тиск на почуття, виклик активної емоційної реакції аудиторії (використовується під час багатолюдних мітингів); усунення альтернативи, діалогу та можливості порівняти різні точки зору (показ новин-близнюків по різних телеканалах, адресування ведучим телепередачі різним політикам кардинально різного співвідношення лояльних і агресивних запитань); безальтернативне нав'язування аудиторії певного рішення» [214, с. 79]. Крім того, науковець зазначає, що «за ступенем законності вони поділяються на законні та незаконні, за рівнем впливу − на міжособистісні, групові й масові, за інформаційними носіями − на друковані, електронні, зовнішні тощо». [214, с. 79].

Ефективність та вдосконалення маніпулятивних технологій загострюють проблему захисту від їх впливу, інформаційної та психологічної безпеки особистості та суспільства загалом. Захисні прийоми можна систематизувати наступним чином:

- забезпечення права особистості, групи, суспільства на вільне волевиявлення у питаннях ставлення до політичної системи, її інститутів, акторів політичної дії;

- адекватна діагностика маніпулятивної дії [42, с. 39]. Для цього доцільним видається знання основних фаз цього процесу, які виокремлюють вчені: стимуляція зацікавленості потенційного об’єкта маніпулювання діями, словами маніпулятора; формування довіри у об’єкта маніпулятивної дії;

заінтригованість об'єкта маніпуляції (можливість щось дізнатися, отримати тощо); маневр відволікання уваги (перенесення уваги на менш важливе питання; використання сенсаційної заяви, яка не стосується справи, тощо); викривлення, приховування (слова, предмета, дії); констатація сфабрикованого результату; приховане або відверте спонукання об’єкта маніпулювання до дій, поведінки, вчинків, які необхідних маніпуляторові [43, с. 12];

- об'єктивна оцінка діяльності політиків, виконання передвиборчої програми, а не їх іміджу;

- збереження емоційної рівноваги, домінування раціональної складової поведінки над емоційною [214, с. 79];

- культивування незаангажованості та відповідальності журналістів, які є опосередкованою ланку між істинною інформацією та рівнем її подання; формування соціально-відповідальної моделі взаємодії політичної та медіа систем, що сприяє відкритості та прозорості комунікативного дискурсу та базується на принципах незалежності ЗМІ від влади чи фінансових потоків, визнанні взаємної відповідальності мас-медіа і громадянського суспільства) [38].

Також серед засобів захисту від політичних маніпуляцій науковцями відзначаються розвиток громадянського суспільства, рівень політичної та громадянської культури, компетентність особистості. Крім того, у вітчизняному науковому та публічному дискурсах активно обговорюється проблема важливості незалежного громадського телебачення та доступного для кожної людини Інтернет-простору.

Як можна побачити, захисні прийоми базуються на системі знань про політичне життя, раціонально-критичному мисленні особистості та вмінні осмислювати інформацію, визначати сутність питання і цілі організаторів інформаційних повідомлень, знанні прав та обов'язків, їх свідомому та законному захисті, вмінні аргументовано відстоювати свою позицію та відповідальності за свій вибір; прагненні до пошуку та аналізу альтернативних точок зору. Крім того, Р. Колісніченко виокремлює «адекватність вибору

джерел інформації, тобто аналіз діяльності максимальної кількості засобів масової комунікації, об'єктивне визначення ступеня їх маніпулятивності та надання переваги тим ЗМІ, які найменше застосовують маніпулятивні прийоми; політичної компетентності» [214, с. 80].

Зрозумілим є факт, що чим менше обізнана людина у політичних питаннях, тим легше нею маніпулювати. Об’єктами найбільшої маніпуляції як правило стають люди, які взагалі виключені з політичного процесу. Науковцями виокремлено явище «політичної бідності» (Дж. Бохман). Суть його розкривається у неспроможності деяких груп населення брати участь у політичному житті. Зокрема, Дж. Бохман визначає, що «поріг політичної бідності» проходить по лінії «здатність-нездатність» тієї чи іншої групи ініціювати обговорення суспільних проблем, які зачіпають її інтереси» [206, с. 20]. Політична бідність притаманна країнам з різними політичними режимами. Звичайно, в авторитарних чи трансформаційних суспільствах це явище є більш помітним. У розвинених демократичних країнах є андерклас, представники якого вилучені з політичного життя – т.зв. «пасивні бідні», основними рисами вчені називають віддаленість від соціального життя, економічну залежність від держави та бідність, патерналістські та утриманські настрої, депривацію, відчуження від соціального, політичного життя, ринку праці і домінуючої культури. Представляє інтерес позиція О. Струченкова щодо наявності андеркласу в Україні. Зазначаючи дискусійність питання (частина науковців замінюють це поняття дефініцією «нижчий клас»; інші заперечують існування, пояснюючи, що такого чи подібного як у США в 1960-1980-х рр., на пострадянському просторі в 2000-х рр. не було), автор обґрунтовує існування андеркласу в Україні, описуючи його риси та наводячи статистичні дані. Зокрема, вчений вказує, що «На відміну від країн, які належать до центру капіталістичної світ-системи, де частка андеркласу не перевищує 5% громадян, в Україні через масштабні процеси маргіналізації, пауперизації та люмпенізації населення андерклас є досить численною спільнотою». Також привертають увагу його міркування щодо того, що «не варто переоцінювати політичну

пасивність андеркласу. Його представники більше схильні вдаватися до неінституціоналізованих форм протесту: вуличні заворушення, насильницькі дії, захоплення адміністративних будівель тощо. Такі дії можуть здійснюватися під різноманітними політичними гаслами, але вони завжди ґрунтуються на прагненні знедолених привернути увагу до власних проблем, продемонструвати свою суспільну значущість, миттєво покращити матеріальне становище» [405].

Подібні суспільні групи є об'єктами для маніпуляції політиків-популістів, демагогів, представників радикальних сил, а також тих, чия мета – роз'єднати суспільство. Відповідно зменшення використання політичного маніпулювання залежатиме також від скорочення рівня «політичної бідності».

Під час загострення політичної ситуації чи політичних змін маніпулятивний вплив є особливо помітним. Наприклад, О. Яковлєв вважає, що вітчизняні ЗМК використовують своєрідну драматизацію політичного процесу в Україні з метою викликати в аудиторії співпереживання процесів політичної боротьби між провідними політичними силами, а також ідентифікувати свою політичну позицію з позицією тієї чи іншої впливової сили [469, с. 76].

Одним з поширених прийомів маніпулятивного впливу системи вітчизняних засобів масової комунікації є «поширення жахів». Його наявність простежується в тому, що переважна більшість українських ЗМІ концентрується на нещасних випадках, людських трагедіях, кримінальному життю.

Зрозуміло, що такому факту треба визначити протидію. Необхідною умовою зміни О. Зернецька вважає активізацію процесів горизонтальної політичної комунікації через неформальні і неінституціолізовані форми спілкування зі створенням «альтернативних комунікаційних систем на локальному рівні» [168, с. 12].

До захисних бар'єрів, крім системи комунікацій, В. Бебик відносить передусім ментальність і політичну культуру суспільства, які хоча не є досить застиглими, але і не такі динамічні, як цього вимагають маніпулятори. [20, с. 46].

Доцільно визначити й духовну основу політичної соціалізації особистості, що є, на думку М. Пірен, одним із важливих чинників трансформаційних перетворень українського суспільства. [316, с. 94]. Крім того, досліджень щодо духовної сторони процесу політичної соціалізації наразі мало. Проте ті, що є наголошують на затребуваності духовності та моральності в суспільстві. Погоджуємося з І. Бех, що «духовність передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі й зосередженість на моральній культурі людства» [29, с. 124].

Цієї позиції дотримується і М. Ожеван, підкреслюючи, що серед вагомих захисних від маніпуляції систем є «такий рівень духовної культури, що передбачає здатність особистості до самовизначення, до проведення демаркаційної лінії між внутрішнім і зовнішнім її світами (між власним «Я» або колективним «Ми» та іншими «Я – Ми»). Коли з'являються саме такі рамки, тоді з'являється почуття власної гідності та повага до гідності інших, належна повага до своєї унікальної суб'єктності» [296, с. 27].

Існують різні бачення щодо ідеологічної складової процесу політичної соціалізації. Ми погоджуємося з позицією В. Чорнобаєва, що в цілому процес політичної соціалізації вибудовується за двома напрямами. Перший напрям – це передача новим поколінням традиційних зразків політичної поведінки, що відрізняється консервативним забарвленням, оскільки молоді нав'язують норми, зразки поведінки, цінності, притаманні старшим. Другий напрям політичної соціалізації пов'язаний з отриманням особистістю нових, раніше невідомих політичних знань, усвідомлення нового політичного досвіду. Обидва ці шляхи політичної соціалізації суттєво переплетені, доповнюють один іншого, забезпечуючи стабільність політичної системи у цілому [441, с. 124] і процесу політичної соціалізації зокрема.

Варто звернути увагу і на значення власного досвіду у процесі політичної соціалізації. На цьому наголошували Г. Алмонд і С. Верба, порівнюючи громадянські установки п'яти націй. Науковці дійшли висновку про потужний вплив особистісного досвіду як соціалізуючого чинника, здатного підсилити

або перекреслити дію всіх попередніх інститутів політичної соціалізації [403, с. 21]. Створюючи та подаючи позитивний образ рідної країни через освіту або ЗМІ, та одночасне спостереження його відмінності від реальних умов, людина, найімовірніше, змінить свої базові установки. У цьому контексті важливим є вивчення соціокультурного аспекту політичної участі особистості, відображення відмінностей у формах і мотивах політичної участі у представників різних регіонів країни.

Слушними є висновки Н. Жабінець, що «ситуація в сучасній незалежній Україні засвідчує розчарування людей у попередній системі цінностей і відсутність чи деформацію нової; страх перед майбутнім, апатію та небажання брати участь у соціально-політичному житті. Такі кризові настрої відзначаються дослідниками як у молодіжному середовищі, так і серед людей старшого покоління» [150, с. 4].

Цікавими є висновки М. Мід щодо передачі досвіду як однієї із функцій соціалізації, і у тому числі політичної. На думку вченої, є три варіанти передачі досвіду у суспільстві: коли молоде покоління переймає досвід у попереднього, взірцями поведінки є доросле покоління (характерно для доіндустріального суспільства); соціальний досвід передається по горизонталі, взірці поведінки – однолітки (притаманно індустріальним суспільствам (відрізняється динамічністю, різноманітністю життя, високою міграцією, розвинутими ЗМІ, соціальні кризи та суперечності); існування безлічі взірців поведінки та ускладнення процесу передачі досвіду між поколіннями; коли молоде покоління передає досвід старшому поколінню; взірці поведінки – представники молодого покоління. Погоджуємося із думкою М. Мід, що сучасне (інформаційне) суспільство засвоює останній варіант передавання досвіду, що певним чином визначає тенденції соціалізаційного процесу початку XXI сторіччя.

Однією з форм адаптації, одним із результатів політичної соціалізації за умов політико-культурної трансформації можна розглянути політичне відчуження особистості. Останнє є процесом, який відображає сприйняття

політичної сфери, держави, влади як опонентів, які тиснуть та пригнічують особистість. Людина відчуває безсилля впливати на політичне життя, відчуває ізольованість, відстороненість від цих процесів. Вона вважає, що соціальні і політичні інститути, встановлені ними норми суперечать її інтересам.

Причинами виникнення такої моделі поведінки науковці наступні: вплив об'єктивних умов політичного життя, що відображаються на відносинах влади й контролю в суспільстві, розумінні панування й підкорення, присвоєння та експлуатації; незадоволення рішеннями та діями влади і ситуацією в країні; руйнування соціальних ідеалів, зневіра у владі, психологічна втома від широкого потоку політичного популізму та демагогії, непродуманих рішень і відверто цинічної брехні [15].

Відчуження межує з іншою формою пасивної політичної діяльності – апатією. Апатія може відображати прагнення особистості самовіддалитися від політики, позначає байдужість до всього, що навколо відбувається, зниження або повну відсутність інтересів і прагнень, невиразність емоцій. Спричиняє таку позицію, серед іншого, обмеження прав і свобод особистості, зокрема свободи слова й висвітлення власної позиції; низька загальносуспільна чи загальногрупова політична активність; ідентифікація з групою, де така модель поведінки є позитивною і схвальною; усвідомлення політичної ефективності/неефективності [15].

Іншою, не менш складною, формою адаптації до політико-культурної трансформації є політична мімікрія, що, з одного боку, виступає політичною грою, маскуванням, а, з іншого, – механізмом наслідування, самозахисту. Цей феномен з одного боку, відображає пристосування особистості до середовища, з іншого – маніпуляцію свідомістю громадян зі сторони політичних акторів. У вітчизняному політичному дискурсі обґрунтовано, що політична мімікрія є складним комплексом захисних прийомів політичної свідомості, що дозволяють адаптуватися тим особистостям чи групам до умов середовища, які не узгоджуються з їх уявленнями про умови життєдіяльності; політична мімікрія трактується також як вимушений або свідомо прийнятий засіб

самозахисту в кризових ситуаціях.

Умови трансформаційного суспільства в цілому, політико-культурної трансформації зокрема, які характеризуються суперечливістю, невизначеністю, поєднанням декларованої відданості демократичним інститутам та цінностям і реалізованих недемократичних практик, своєрідною деформацією суспільної свідомості і політичної культури, кризовими проявами суспільно-політичного життя, зловживанням політичними свободами, відсутністю демократичного контролю та безкарністю влади; недосконалістю механізмів забезпечення балансу інтересів груп населення; зверненням до міфологізму в контексті проголошених реформ; формуванням псевдоопозиційних сил; зловживанням і маніпуляцією ціннісною неоднорідністю суспільства тощо є певним ґрунтом для поширення політичної мімікрії як одного із способів досягнення певної мети, перетворюючи політичну сферу на театралізоване шоу.

Суперечливість політико-культурної трансформації сучасного українського суспільства відображає поєднання протилежних (полярних) рис та цінностей: індивідуалізм і конформізм; героїзм і пасивність; довірливість і підозрілість тощо. Погоджуємося з думкою А. Бобрук, що природа мімікрії як системи адаптації обумовлюється протиріччями, певною двоїстістю умов: так, існує латентна (прихована), яка є системою ціннісних орієнтацій, що сповідує особистість і наявна (імітаційно підроблена), яка візуально відповідає загальноприйнятим суспільним стандартам. Звідси виникають подвійна мораль і стандарти життя; викривлення фактів; імітація політичної діяльності, імітація історичної правди, демократії, суспільно-політичного діалогу, політичної опозиційності, реформ тощо); хамелеонство; популізм у риториці та діях політиків; імідж політика, який фактично не відповідає реальним рисам останнього, але наповнюється значущими рисами з точки зору адресної категорії громадян; маніпулювання свідомістю тощо [38].

Крім окреслених, до форм адаптації особистості в умовах трансформації суспільства, на наш погляд, можна віднести феномен політичної мобілізації. Т. Кремень окреслює такі аспекти цього феномену: «необхідна умова існування

громадянського суспільства; процес перетворення груп населення на політичну силу шляхом підвищення їхньої політичної свідомості». На думку авторки, політична мобілізація є не лише механізмом переведення протестного потенціалу в активну форму: «Існує також і політична мінус-мобілізація, тобто деполітизація, процес, чий ефект є зворотним до ефекту мобілізації, коли його наслідком є зростання політичної апатії потенційних виборців чи протестантів, розповсюдження абсентиїстської моделі поведінки» [233, с. 18, 20].

Чинниками, що впливають на виникнення такої моделі поведінки, Т. Кремень називає “певну незрілість, інфантильність суспільства, низький рівень політичної культури, прояв соціально-психологічного синдрому «втечі від свободи та відповідальності», описаного Е. Фромом. Особа, позбавлена старих соціальних зв’язків, втративши впевненість та відчуття захисту, шукає сильного покровителя, воліє підкоритися зовнішньому авторитету, причому часто надає йому харизматичних рис. Відповідно добровільно відмовляється від політичної участі, вважаючи що це справа винятково державних лідерів” [233, с. 21].

Окреслені форми адаптації спрямовують на пошук мінімізації їх негативного потенціалу. Аналіз наукової літератури свідчить, що узагальнюючим таким шляхом є формування демократичної політичної культури громадян, що базується на адекватній оцінці політичного життя і його суб'єктів, формуванні і розвитку критичного політичного мислення особистості; стимулюванні потреби політичної обізнаності та відповідальності, що впливають на формування навичок артикуляції та захисту своїх інтересів, позиції, реалізації прав та виконання обов'язків громадянина; формуванні навичок політичної компетентності та політичної коректності у налагодженій системі політичного діалогу між владою та громадянським суспільством. У періоди політичних трансформацій та кризових явищ набуває актуальності проведення моніторингу та прогнозування форм мімікрійної поведінки, розповсюджених у суспільстві.

Підсумовуючи аналіз феномена політичної соціалізації особистості та її

особливостей за умов політико-культурної трансформації, зазначимо, що цей процес (включення особистості до політичного життя) є двостороннім, де особистість одночасно виступає як об’єктом, так і суб’єктом. Це виявляється, з одного боку, у пристосуванні особистості до умов середовища, а з іншого – ініціюванні і внесенні змін у ньому на основі сформованих власних цінностей, інтересів та установок. У такий спосіб відбувається і оновлення самої політичної системи.

Таким чином, політична соціалізація є процесом, який: по-перше, відповідає умовам середовища і орієнтований на збереження спадкоємності поколінь у політиці; по-друге, надає можливості для ініціювання і запровадження нововведень, змінюючи умови середовища; по-третє, організує структуру самої особистості через формування та розвиток політичної свідомості, політичної культури та відображенні у моделі політичної діяльності. Дослідження особливостей, механізмів, результатів політичної соціалізації особистості в умовах суспільних змін спрямовує на визнання важливості формування і засвоєння демократичних цінностей, норм і культурних зразків як основи позитивної політичної соціалізації молоді і ресоціалізації старшого покоління.

1.3. Методологія дослідження політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурних трансформацій сучасного українського суспільства

Формування теорії політичної соціалізації науковці пов'язують з певною відповіддю на послабленість ролі інститутів політичної системи західного суспільства на процес засвоєння, особливо молоддю, демократичних зразків життя. Крім того, загострення незадоволення діями влади, її корумпованістю, неспроможністю вирішувати проблеми нових соціальних груп

постіндустріального суспільства відображалося і на механізмах політичної соціалізації.

Н. Ісхакова систематизувала етапи розвитку теорії політичної соціалізації:

- кінець XIX - 60-ті рр. XX ст. – формування концептуальних положень політичної соціалізації в межах психоаналізу, структурного функціоналізму, символічного інтеракціонізму, біхевіоризму, які розвиваються в психології, соціології та використовуються в політичній науці, зокрема у системному аналізі політики (Д. Істон);

- середина 60-х рр. до 80-х рр. XX ст. – переосмислення основ біхевіоризму західною політичною наукою, що виокремило теорії рольових механізмів (виконання громадянами політичних ролей (С. Верба, Н. Най) та енкультурації (безконфліктне засвоєння людиною норм і цінностей політичної культури даного суспільства (Г. Алмонд, С. Верба)).

- друга половина 80-х рр XX ст. до сьогодні – розширення теорії політичної соціалізації осмисленням особливостей процесів демократизації та подальшої трансформації авторитарних та тоталітарних режимів [187, с. 6].

Варто відзначити, що сучасний етап формування теорії політичної соціалізації збагачується за рахунок вивчення особливостей цього процесу в умовах викликів сьогодення – глобалізації, розвитку інформаційних технологій, особливостей кризового суспільства, в умовах екстремальних станів тощо.

Н. Юрій визначає різні наукові школи та напрями, об'єктом дослідження яких був феномен політичної соціалізації: класична теорія ототожнює особистість з пасивним об’єктом впливу політичної системи (Д. Істон, Л. Коен, Р. Ліптон, Т. Парсонс); теорії конфлікту (М. Вебер, Г. Моска, У. Гуд); теорії плюралізму (Р. Даль, В. Харт); теорії гегемонії (Ю. Хабермас, Т. Лукман); психологічні теорії (вивчення безсвідомих мотивів політичної діяльності (Е. Еріксон, Е. Фром, К. Юнг) [464, с. 4].

Серед різноманіття наукових підходів, науковий інтерес в контексті нашого предмету дослідження викликають два підходи розуміння природи

політичної соціалізації особистості. Перший пов'язаний з інституційною парадигмою розуміння політики, що знайшло вираження у моделях «підкорення» (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо) та «інтересу» (А. Сміт, Г. Спенсер). Другий – відображає біхевіористичний підхід осмислення політичної сфери, де політика розглядається як діяльність (політична, електоральна участь).

Варто відзначити, що проблема політичної соціалізації у сучасній вітчизняній й зарубіжній науці висвітлюється у межах політичної, філософської, соціологічної, психологічної, культурологічної, педагогічної, правової та інших наук. За радянських часів проблема політичної соціалізації особистості досліджувалось через призму соціології, психології, ювенології (що досліджує вплив об'єктивно-історичних умов, сукупності соціальних факторів на формування особистості) та відобразилась у працях В. Андреєва, Н. Андреєнкової, Л. Буєвої, Я. Гілінського, Л. Гордона, Ю. Замошкіна, І. Кона, Є. Кузьміна, В. Костюкевича, П. Кряжева, Ю. Левади, В. Лісовського, В. Москаленка, А. Мудрика, Б. Паригіна, Е. Сметаніної, Ю. Чистякової.

У науковому дискурсі пострадянських країн в останні роки вивчення проблеми політичної соціалізації пов'язуються з осмисленням нових форм суспільного розвитку. Серед вітчизняних науковців, які торкаються вивчення окресленого питання – В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Бебик, В. Бех, А. Брегеда, М. Головатий, О. Гуменчук, М. Лукашевич, О. Морозова, С. Наумкіна, Ю. Цимбалістий, Ю. Шемшученко, Н. Хома. Зокрема, проблеми політичної соціалізації аналізуються через призму політичної культури українського суспільства (В. Бебик, М. Головатий, І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, Ю. Пахомов, О. Проскуріна, С. Рябов та інші); через визначення ролі і місця політичної соціалізації молоді в процесах демократичної трансформації України (О. Безрукова, В. Васютинський, О. Вашутін, М. Іванов, Ю. Загородній, А. Карнаух, М. Катаєва, В. Курило, С. Савченко, М. Остапенко, Н. Пробийголова, С. Савченко, Н. Юрій та інші); через призму філософсько-соціологічних вимірів (А. Бандура, І. Бекешкіна, Н. Гедікова та інші).

Крім окреслених, дослідницька увага вітчизняних вчених зосереджена на

таких аспектах цієї проблеми, як: проблема формування політичної свідомості в умовах суперечливості, конфліктності, ідеологічного плюралізму; формування свідомого, відповідального громадянина; вплив інформаційно-комунікаційних технологій на політико-культурну сферу суспільства; роль стереотипів і міфів у формуванні політичної культури та інші.

За останні роки проблема політичної соціалізації стала об'єктом вивчення у деяких дисертаційних дослідженнях. Зокрема, це робити: М. Катаєвої «Політична соціалізація школярів в умовах трансформації українського суспільства» (1999 р.) [201], Н. Юрій «Політична соціалізація молоді в умовах трансформації суспільства: аналіз міжнародного і українського досвіду» (2002 р.) [464], Н. Дембицької «Психологічні особливості політичної соціалізації студентів» (2004 р.) [124], Н. Пробийголови «Тенденції процесу політичної соціалізації молоді в сучасній Україні» (2006 р.) [346], О. Безрукової «Громадянсько-політична соціалізація юнацтва регіону (на прикладі м. Запоріжжя)» (2006 р.) [22], Г. Коваль «Формування патріотизму – важливий чинник соціалізації молоді України на сучасному етапі політичного процесу» (2007 р.) [210], Т. Поснової «Соціально-психологічні чинники політичної соціалізації студентської молоді» (2008 р.) [335], Я. Подолян «Політична соціалізація молоді в умовах трансформації українського суспільства» (2008 р.) [319], А. Карнаух (2006 р.) [194], О. Морозової (2006 р.) [275].

Як феномен, що зазнає впливу суспільних змін, політична соціалізація досліджується у дисертаційному досліджені Н. Гедікової «Політична соціалізація особистості в період демократизації українського суспільства» (1999 р.) [85], де визначаються основні функції політичної соціалізації, її структура, а також фактори і прояв в Україні. Як складова демократизації сучасного суспільства, політична соціалізація досліджується Н. Ісхаковою (2006 р.) [187]. Особливості політичної соціалізації особистості в умовах трансформації українського суспільства досліджує О. Ващенко (2014 р.) [60]. Інституційна складова політичної соціалізації в умовах трансформації суспільства осмислюється С. Лещенком (2010 р.) [247], а її комунікативний

аспект досліджено у роботі Н. Шеременко (2010 р.) [449].

У вітчизняній науці сформувалися такі підходи щодо тлумачення сутності політичної соціалізації: процес опанування соціального та історичного досвіду; процес усвідомлення політичних відносин та їх відображення у політичній діяльності людини; процес формування політичної свідомості особистості, соціальних груп, суспільства в цілому; процес політичного виховання та навчання молоді. Предмет нашого дослідження потребує інтеграції окреслених вище наукових підходів. Більше того, осмислення складного, багатовимірного процесу політичної соціалізації особистості, який відбувається в середовищі динамічних політичних, соціальних, науково-технічних змін, які посилюються трансформацією соціальних інститутів і соціальних відносин в посткомуністичних країнах, потребує удосконалення, а можливо і розробки нових концептуально-методологічних підходів, які б адекватно відображали реальність процесу політичного розвитку особистості.

Осмислення сутності політичної соціалізації і розроблення методологічної основи вивчення предмету дослідження доцільно почати з осмислення феномену особистості, через вивчення формування її політичних інтересів і потреб, особливостей політичного зростання й активності. Зупинимось на цьому більш детально.

Особистість є продуктом суспільства, і водночас створює суспільство. Також не втрачає актуальності теза Аристотеля про те, що «людина є політична істота, якій природно призначено жити в суспільстві» [10, с. 380].

Сукупність філософських вчень про сутність і природу людини досліджує антропологічний науковий напрям. Цей напрям узагальнює доробок комплексу гуманітарних наук про людину – антропології, етнології, етнографії, психології, соціології тощо та з'ясовує самобутність людини, основи і сфери її буття, а також роль та місце у системі соціальних зв'язків суспільства, зв'язок з оточуючим середовищем.

Варто зазначити, що розмаїття наукових визначень особистості, як об'єкту вивчення багатьох наук, не може вважатися остаточним і вичерпним,

адже не відображає усі грані складного і багатопланового утворення, яким виступає особистість. Як стверджує О. Леонтьєв: «Особистість ≠ індивід. Особистість – це особлива якість, що здобувається індивідом у суспільстві, у сукупності відносин, суспільних за своєю природою, у які індивід залучається» [245, с. 385]. Отже, входження людини у сферу відносин політичного простору є важливим маркером її перетворення в особистість. «Особистість, – вважав С. Рубінштейн, – визначається своїм ставленням до навколишнього світу, до суспільного оточення, до інших людей. Це реалізується в діяльності людей... Людина є особистість тому, що вона свідомо формує власне ставлення до навколишнього» [367, с. 243].

У цьому сенсі варто звернутися до визначення особистості М. Шеллером (засновник антропологічного підходу). Вчений розкриває відмінність людини від тварини через духовність та здатність бути незалежною від природних прагнень і середовища існування, вільно і творчо ставитися до процесів, явищ і речей довкілля [421, с. 38]. Загалом в межах антропологічного підходу сформувалися декілька напрямів, які тлумачать природу та сутність особистості. Зокрема, культурно-філософський (Є. Ротхакер, М. Ландманн) розглядає останню як витвір і творця культурно-історичних форм людського буття; біологічний (Х. Плеснер, А. Гелен, А. Портсман) тлумачить людину як біологічно недосконалу та непридатну до повноцінного існування на основі власного волевиявлення; релігійний (Х.-Е. Хенгстенберг) – специфіка особистості розкривається у спрямованості до Бога; педагогічний (О. Больнов) - орієнований на розвиток в особистості здібностей самостійного мислення, вміння визначати і постійно відтворювати власну, неповторну і нестійку міру життя, а також людського страждання, справедливість, толерантність [321, с. 38-39].

Дослідники О. Леонтьєв, К. Абульханова-Славська, А. Брушлінський вважають, що «ядром особистості», джерелом її розвитку є «ієрархія діяльностей», що розуміється як складна динамічна система взаємодії особистості із суспільством, у процесі якої формуються її якості. Крім того,

взаємовідносини особистості зі світом, реалізуючись в діяльності, розкривається в її мотивах. Тому основою особистості є ієрархічна структура її потреб та мотивів. Бажання володарювати, прагнення до політичної самореалізації є мотивами людини до активної діяльності.

Процес соціалізації тісно поєднується із вихованням особистості. Саме ж розуміння поняття «особистість» досліджують у контексті розгляду понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «розвиток», «формування», а також, як справедливо зазначають В. Староста, В. Штефуца, у взаємозв'язку з принципом (формулою розвитку): «індивідом народжуються, особистістю стають, індивідуальність відстоюють» [401].

Політична наука розглядає особистість як сукупність якостей індивіда. Це поняття вбирає в себе «соціальні компоненти» людини, які вона розвиває як представник тієї чи іншої спільноти. Тому особистість розглядається через призму соціальних ролей, які вона має виконувати залежно від певного соціального статусу в суспільстві. Разом з тим, особистість демонструє своє ставлення до реалій середовища, що визначає зміст поняття "спрямованість особистості».

Політична наука аналізує особистість через проблему співвідношення суб'єкта та об'єкта політики. Відповідно в якості суб'єкта політичних відносин політична наука розглядає особистість, яка впливає на владу на основі сформованих і усвідомлених цілей й намірів. До суб'єктів політики відносять особистість, груп, суспільство, державу. П. Шляхтун справедливо зауважує, що суб'єкти політики це не лише активні її учасники, «які свідомо висувають політичні цілі й ведуть боротьбу за їх досягнення (політичні інститути, еліта й лідери), а й абсолютна більшість пересічних виборців, і ті, хто з різних причин не бере участі в голосуванні. Проте, й у такій неучасті проявляється політична суб'єктність громадян, яка може полягати в пасивній протидії офіційно здійснюваній політиці» [456, с. 322].

Люди, природа та організації поряд з усім спектром соціально-економічних процесів, що формуються під час їх взаємодії, мають

розглядатися, на думку О. Коротич, як об’єкти політики [222, с. 83].

В сучасному політичному дискурсі «особистість» досліджується через призму її призначення у політичному житті. Відповідно, науковці визначають формування трьох основних напрямів. Зокрема, С. Брехаря визначає такі: перший розглядає особистість як пасивного учасника політичних відносин, як об`єкт політичної реальності (Т. Аквінський, Ж. Боден, Д. Віко, Т. Гоббс, Е. Дюркгейм, К. Маркс); другий – надає особистості вирішальну роль у політичних відносинах, розглядає її як суб`єкта політики (А. Адлер, Г. Лассуєлл, Г. Сковорода, В. Парето, З. Фрейд, С. Хук); третій напрям розглядає суб'єктно-об'єктний характер участі особистості в політичній сфері (В. Винниченко, М. Вебер, Н. Мак’явеллі, Ш. Монтеск`є, Е. Фромм) [49, с. 2].

Крім того, особистість в політичній науці досліджується через призму її взаємодії з політикою (політична психологія), чому присвячено значну низку робіт сучасних дослідників (І. Алексєєнко, С. Брехаря, Д. Видрін, М. Головатий, Ф. Грінстайн, Г. Ділігенський, Н. Гедікова, Е. Єгорова-Гантман, Ю. Ірхін, М. Катаєва, О. Кудряшова, В. Кремень, В. Мирончук, Л. Нагорна, А. Пахарєв, А. Пойченко, В. Храмов, О. Шестопал та інші). Цей процес взаємодії досліджується у двох взаємопов'язаних вимірах: коли політична реальність впливає на формування окремих структур особистості та визначає її поведінку (інтеріоризація), а також коли особистість впливає на перебіг політичного процесу, формує політичну ситуацію (екстеріоризація).

Науковцями серед функцій політичної соціалізації окреслено формування вмінь та навичок орієнтуватися в політичній сфері та виковувати певні владні функції. У цьому контексті політична соціалізація уособлює, на думку І. Парубчака, ніби двоєдиний процес: «з одного боку, вона фіксує засвоєння особистістю певних норм, цінностей, які вимагає політична система; а з іншого – демонструє як особистість закріплює їх у тих чи інших формах політичної поведінки та впливу на владу» [307, с. 278].

Ці думки спрямовують науковий пошук до осмислення таких категорій як політична свідомість, політична діяльність, політична культура, характеристики

яких розкривають ступінь об'єктивації або суб’єктивації особистості у процесі взаємовідносин в політичній сфері.

В цілому, у політичній науці політична свідомість розглядається багатьма науковцями (В. Бебик, М. Головатий, Є. Головаха, В. Лісовий, В. Ребкало та інші науковці). Так, «Політологічний енциклопедичний словник» трактує політичну свідомість як «опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади, формування й задоволення інтересів і потреб суб´єктів політики; це сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини» [326, с. 267].

Різні трактування політичної свідомості підтверджують її складність та багатогранність. На важливий аспект цього феномену звертає увагу В. Ребкало, трактуючи політичну свідомість як «засіб специфічного відображення людиною, групою, суспільством загального процесу саморегулювання суспільного життя, що матеріалізується в політичній системі завдяки феноменові влади і владно-політичних відносин. Конструктивним тут є прагнення поєднати духовний і практичний компоненти політичної свідомості» [358].

Погоджуємося із думкою М. Головатого, що «свідомість є найвищим рівнем розвитку психіки людини і має такі характерні компоненти: знання про навколишню дійсність, природу, суспільство, при чому рівень свідомості залежить безпосередньо від рівня знань і соціального досвіду людини; виокремлення людиною себе у предметному світі як суб’єкта пізнання, що сприяє співвідношенню себе з іншими, а також дієвішій самореалізації особистості; цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів (формування самоконтролю, коригування людиною власних дій, їх удосконаленням); ставлення людини до об’єктивної дійсності, до інших людей, до себе (самооцінка, самокритика)» [96, с. 208].

Один із підходів політичної науки (біхевіоризм) трактує політику як діяльність. Оскільки діяльність має мету, то це актуалізує потребу отримання певних політичних знань, формування відповідних уявлень і оцінок політичної

дійсності, усвідомлення своїх інтересів та прагнень, визначення мотивів, цілей і завдань, а також засобів і методів їх досягнення. Підтримуємо думку М. Головатого, що «інтенсивний розвиток життя, урізноманітнення та ускладнення соціальних ролей та функцій вимагають від людини відповідних знань. У свою чергу, це загострює потребу вивчення механізмів формування свідомості, у тому числі й політичної, насамперед на рівні особистості. Політична свідомість формує відповідальність як пересічного громадянина, так і політика або групи політичних діячів за те становище, що склалося в суспільстві» [96, с. 208].

На особливість політичної свідомості активно відображати дійсність вказує М. Корнівська: «політична свідомість виступає як активне начало в політиці і навіть може випереджати суспільну практику та прогнозувати розвиток подій, стимулюючи політичну діяльність». Крім того, авторка слушно зазначає, що «формування політичної свідомості обумовлюється не лише об'єктивними умовами. Значимими є внутрішні чинники (механізми світосприймання, аналізу та прийняття рішень, це потреби, інтереси, духовні цінності, індивідуальні психологічні якості людини» [220].

Відповідно, науковці визначають і рівні політичної свідомості. Так, М. Головатий виокремлює: політико-психологічний, або емпірично-буденний (відчуття, настрої, наміри, воля, установки, переконання); науково-теоретичний, або політико-ідеологічний (цінності, ідеї, концепції, доктрини, теорії); політико-дієвий [96, с. 212].

Варто зазначити, що різноманіття поглядів науковців на політичну свідомість відображає і різні класифікації її видів, що може бути предметом окремого наукового пошуку. У контексті нашого дослідження важливим є аспект трансформації політичної свідомості. Наука виокремлює такі типи політичної свідомості (відповідно до політичної системи): тоталітарний – орієнтується на повний контроль суб'єкта влади над усіма сферами життя суспільства, авторитарний – на необмежену владу однієї особи і демократичний - відображає багатовимірний характер політики, політичного життя, пов'язаний

із вирішенням проблеми єдності суспільства у різноманітті інтересів, поглядів, ідей, ідеологій, орієнтацій, установок тощо. Для демократичного типу політичної свідомості характерним є плюралістичний світогляд, плюралістичне мислення, на відміну від тоталітарного чи авторитарного, де формується моністичний світогляд і мислення.

Плюралістична свідомість відображає дійсність як таку, що складається з багатьох самостійних начал, сутностей, що притаманне демократичному суспільству. Сучасний світ, будучи єдиним за своєю суттю, водночас розпадається на множину субсвітів, утворюючи багаторівневі й багатовимірні зв'язки. Це формує і відповідне політичне мислення, що, як справедливо наголошує М. Головатий, «позначає опосередковане й узагальнене відображення людиною (політиком) політичних явищ і процесів об’єктивної дійсності в їх історичних, часових зв’язках і відносинах» [96, с. 219].

Соціологічні дослідження фіксують, що політична свідомість сучасного українського суспільства характеризується фрагментарністю, відсутністю єдності між різними групами щодо розуміння фундаментальних цінностей, ідеалів, цілей розвитку суспільства. Серед основних ознак масової політичної свідомості науковці визначають прагматизм, маргіналізацію, амбівалентність, низький рівень ідентифікації, регіональні особливості. Варто відзначити, що політична свідомість містить потенціал для реалізації можливих варіантів розвитку та спрямованості соціальних процесів. Складним є завдання подолання фрагментарності політичної свідомості, оскільки вона містить елементи історичної пам'яті. Погоджуємося з О. Волянюк, що остання є «складовою політичної свідомості жителів різних регіонів, представників етнічних груп, віруючих різних конфесій, є досить стійкою і дуже повільно коректується**.** Історична пам'ять має об'єднавчий потенціал, зв'язує покоління, проте за різних ціннісних установок, наявності суперечливого політичного досвіду різних регіонів України, різних культурно-історичних домінант і детермінант розвитку майже нерозв'язною є проблема – формування в політичній свідомості різних регіональних груп протилежних і суперечливих

установок відносно подій української історії. Ця проблема вимагає надзвичайно обережного, усвідомленого підходу до рішення, яке можливе лише в дуже віддаленому майбутньому» [69, с. 24].

Важливим при формуванні політичної свідомості є врахування готовності та бажання самої людини дотримуватися норм і правил існуючої політичної системи, свідомо і відповідально брати участі у політичному житті. Таке розуміння відповідає системі ціннісної, а не примусової мотивації політичної соціалізації. Механізм такої взаємодії особистості із середовищем належить до сфери психології особистості. Остання мобілізує риси та якості особистості, є механізмом перенесення її політичних цілей і намірів зі сфери свідомості у сферу практсеології, є мотиваційною основою людських дій. Цей механізм залучає і політичні почуття та емоції, що можуть спрямовувати на досягнення мети. Р. Мертон пояснює це наступним чином: «у прагненні особистості надати функціонально безособовим політичним зв'язкам суто персональний характер (наприклад, коли вона намагається наділити глибоко особистісним змістом свої відносини з державою або драматизувати акт голосування, ставлячись до нього, як до вирішальної у своєму житті справи); в ототожненні людської особистості з партією або професією (коли, наприклад, партійні цілі починають домінувати над головними життєвими цінностями людини); в прояві надмірної солідарності з політичними асоціаціями; в підвищеному емоційному відношенні до авторитету лідера, а також у ряді інших випадків» [271]. Разом з тим, політичні почуття можуть відігравати і вторинну роль, поступаючись раціональним намірам (інтересам) особистості. Окреслений механізм пояснює мотивацію вибору і сповідування певної ідеології.

На нашу думку, варто розширити методологію вивчення предмету дослідження за рахунок звернення до положень культурної антропології. Це вчення про взаємовідносини особистості і культури, що сформувалося в останню чверть XIX століття. В межах цього вчення увага концентрується на генезі людини як суб'єкта й творця культури, з іншого – як на культурному феномені. Предмет вивчення антропології культури достатньо широкий:

особливості виникнення специфічно людської конституції, інстинктів, будови тіла у взаємозв'язку з культурним середовищем, поведінка людини, становлення соціальних і моральних норм (тотем і табу), пов'язаних із включенням людини до системи соціокультурних відносин. Антропологія культури вивчає і питання становлення світовідчуття, світосприйняття, світогляду людини як культурних феноменів.

Результатом, а також і чинником політичної соціалізації, є політична культура особистості. Це поняття є одним із базових для сучасної політичної науки. Вивчення феномену політичної культури надає ключ для розуміння відмінностей у сприйнятті політичних подій, політичній поведінці окремих особистостей, груп людей або цілих народів, які виховані на різних цінностях, мають різний історичний досвід.

Поняття політичної культури розкриває роль особистості у політичній системі через внутрішньо-особистісні механізми її поведінки, чинники формування політичної свідомості, мотивацію політичної діяльності. Політична культура надає комплекс засобів регуляції та детермінації політичної діяльності особистості і є каналом взаємодії особи й політичної влади. Її основне призначення, як складової частини духовної культури суспільства, полягає у долучення людей до політичної сфери, а не відчуженні. Байдуже ставлення особистості до політичного життя, що супроводжується відсутністю необхідної політичної освіти перетворюють її на об'єкта маніпулювання. У цьому контексті набуває значимості формування ціннісних орієнтацій, установок і моделей поведінки, які б відповідали вимогам становлення і збереження демократичної держави.

Серед іншого, політична культура формує відповідний тип політичної діяльності, що спрямовує особистість на реалізацію політичних інтересів. І. Сервецький, В. Редька виокремлюють такі форми політичної діяльності: “конформізм (орієнтація на думку інших, погляди, підтримка будь-якої позиції; відображає пристосування, політичну лояльність, позицію «як усі, так і я»); політична індиферентність (байдуже ставлення до політики, відчуженість від

неї); політична активність (активна включеність до політичного, суспільного життя, переконаність, що саме завдяки їм суспільство зміниться на краще)" [385, с. 23].

Політична діяльність обумовлюється впливом багатьох чинників, серед яких усвідомлення потреб та інтересів особистістю, групами, тип політичної культури суспільства, рівень розвитку свідомості тощо. Зміст політичної діяльності пов'язаний з регулюванням політичних відносин в суспільстві на основі узгодження та взаєморозуміння між громадянами, їх спільнотами та владою. Результативність діяльності, на думку Д. Гаврилюка залежить від таких чинників: «по-перше, це своєчасне вироблення й упровадження запобіжних заходів щодо небажаного розвитку подій у країні, володіння інформацією про політичні відносини між суспільними групами; по-друге, знання сучасних гуманітарних технологій; по-третє, визначення головної мети діяльності та засобів її реалізації; по-четверте, вміння приймати оптимальні рішення» [79].

Вивчення політичної діяльності суб'єкта політики базується на розумінні політичних інтересів, потреб, мотивів, здатності мобілізувати політичну волю й визначати політичні цілі. Політичний інтерес є першопричиною, одним з головних важелів політичної діяльності. Багатоманіття політичних інтересів пов'язане з великою кількістю їх носіїв. Відповідно до цього спектр інтересів утворюють особисті, групові, суспільні, регіональні, національні, загальнодержавні. Зрозуміло, що вироблений та напрацьований механізм їх реалізації у політичній діяльності, а також узгодження і втілення цих інтересів сприяє політичній стабільності.

Не менш важливим якостями особистості є її ціннісні та духовні якості, їх об'єктивація в процесі соціалізації у відповідні політичні установки та дії. Об'єктивація духовних якостей необхідна для політичного процесу і, взагалі, на це спрямований процес соціалізації особистості. За своєю природою духовні якості людини завжди суб'єктивні. Слушною є думка Ж. Маценка, згідно з якою «духовність виявляється у спрямуванні інтересів, схильності людини до

пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей і якостей. Духовні цінності містять наступні складові: загально гуманістичні (добро, краса, любов, знання) та індивідуальні (інтереси, погляди, переконання, духовний ідеал, який є уявленням людини про якості особистості, особливості її ставлення до природи, людей, світу в цілому, які є гідними наслідування)» [264]. Науковець підсумовує, що «духовні ціннісні орієнтації особистості необхідно розглядати як складну систему психічних утворень, яка спрямована на процес засвоєння (сприймання, інтеріоризацію, створення) духовних цінностей та появи певних якостей людини. Водночас це є позитивною установкою особистості її поведінки» [264].

Цінності є маркером небайдужого ставлення особистості до оточуючого середовища. Відповідно до ціннісних орієнтацій, переконань і поглядів, які віддзеркалюють її потреби самореалізовуватися і саморозвиватися, людина узгоджує і будує відносини з іншими, спрямовує зусилля на самовдосконалення. У такому випадку, політична соціалізація є наслідком усвідомлення оточуючого світу і розуміння власного місця в ньому, а політична діяльність є для особистості самореалізацією.

Соціалізація є таким феноменом, який поєднує два пов’язаних між собою процеси – засвоєння й активне відтворення особистістю системи соціальних зв’язків під час власної активної діяльності. У процесі політичної соціалізації особистість, таким чином, формує свої політичні цінності, ідеали, але взаємодія з політичним середовищем може викликати в ній як об’єкта політичної соціалізації, певні проблеми, які М. Бердяєв визначає так: «відчуженість суб’єкту від об’єкту, поглинання індивідуального та особистісного загальним, безособово-універсальним, панування необхідності, зовнішня детермінація, придушення та закриття свободи, соціалізація людини та її думок, яка знищує людську оригінальність» [28, с. 273]. Але, сутність політичних установок і рівень політичної культури особистості щодо вирішення проблеми об'єктивації залежить вже від розвитку політичних інститутів та громадянського суспільства.

На думку А. Карнаух, найважливішою психолого-педагогічною проблемою є «створення ефективних технологій, які оптимізують процес засвоєння особистістю цілей і цінностей пануючої в суспільстві політичної культури. Вибір тієї чи іншої моделі політичної соціалізації диктується типом суспільно-політичних відносин і рівнем розвитку демократії в країні. Модель, яка функціонує в українському суспільстві, загалом орієнтована на західноєвропейський тип політичної соціалізації, який відрізняється високим ступенем особистісної свободи в поєднанні з відповідальністю людини за свій вибір і свої вчинки» [193, с. 138].

Домінуючою ідеєю, що визначає формування національної моделі політичної соціалізації особистості, є добровільне, свідоме й вільне прийняття людиною політичних цілей, усвідомлений вибір свого ставлення до політичної діяльності, неприпустимість примусовості у затвердженні політичних цінностей. Тому всі духовні якості особистості повинні через об’єктивацію в процесі соціалізації перетворитися у її політичні установки та політичну культуру.

У межах предмету дослідження доцільно звернутися до концепції соціальної трансформації Н. Паніної. Спираючись на міждисциплінарний, комплексний, діяльнісний і структурно-функціональний підходи, використовуючи багаторівневий аналіз, авторка розробила концепцію пострадянської трансформації українського суспільства, основна ідея якої у перехідному суспільстві інституційні зміни обумовлені сукупністю ціннісних орієнтацій суб'єктів соціальної інтеграції та їх особистісними ресурсами, які визначають спосіб адаптації до змінних умов, що відображається на стилі поведінки і змісті діяльності. Положення цієї концепції підтверджуються створеною нею методикою та розробленою методологією соціологічного моніторингу змін в українському суспільстві. Проведений упродовж двадцяти років аналіз змін соціально-психологічного стану населення України дозволив авторці зробити висновок про те, що в умовах невизначеності у процесі соціальної адаптації домінують особистісні якості [162, с. 139–140].

Це положення Н. Паніної актуалізує дослідження змісту, механізмів, виявлення закономірностей політичної соціалізації в умовах трансформаційного суспільства. Критеріями результативності трансформаційних процесів науковці називають зсуви: в структурі політичної влади за віссю «авторитаризм демократія»; в характері економічних відносин (вісь «централізований перерозподіл ринок»); правовий стан суспільства (вісь «правове – неправове суспільство») [165, с. 3–16].

Досліджуючи проблему політичної соціалізації в умовах політико-культурної трансформації, доцільно звернутися до аналізу категорії адаптації. Це поняття є одним із елементів процесу соціалізації, а в окреслених умовах є її механізмом. Природа адаптації пов'язана із пристосуванням живої істоти через зміни власної структури і функцій до умов середовища, водночас зберігаючи і підтримуючи баланс між змінами внутрішнього світу та зовнішнього середовища. Проблема адаптації відображена у багатьох фундаментальних концепціях психологічної науки. Так, З. Фройд пояснює через призму адаптації існування трьох рівнів у психічному житті людини – несвідоме, підсвідоме, свідоме – саме як наслідок тривалого пристосування людської психіки до умов життя. Вони визначають можливість особистості адаптуватися до різних (простих і складних) обставин життя [див. 286].

К. Юнг природу адаптації вбачає в енергії людини, яка є основою людини і дозволяє зрозуміти потяги та потреби. Якщо потреби задовольняються це засвідчує адаптацію людини і відновлення рівноваги, якщо ні – тоді виникають проблеми адаптації до соціального середовища. Прихильники біхевіоризму (Є. Торндайк, Б. Скінер) адаптацію пов'язують із навичками, свідомо регульованими інстинктами, соціалізованими емоціями і здатністю до гнучкості, щоб створювати нові навички, збереження навичок. Необіхевіористи (Є. Толмен, А. Бандура) трактують адаптацію через теорію соціального научання як схильність до наслідування, що психологічно обумовлюється. Представники когнітивної психології процес адаптації розглядають як певну систему: знання людини, оцінка ситуації і усвідомлення вибору, вчинок, аналіз

вчинку, його успішність і корекція, що сприяє покращенню адаптації і висновки, які обумовлюють рішення і майбутню поведінку в таких ситуаціях (формула «пізнати, проаналізувати, оцінити і використати»). На думку представників цього напряму (А. Елліс, А. Бек, Дж. Келлі) неадаптивна (антисоціальна, асоціальна) поведінка залежить від вміння людини аналізувати ситуації, міжособистісні відносини. Важливим аспектом є сформувати об'єктивність і адекватність сприйняття подій, ситуацій, процесів суспільного життя.

Гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс) концентрує увагу на питаннях адаптивних форм та чинників поведінки особистості, вивченні особистостей, які досягли вершини особистісного розвитку («самоактуалізації»). К. Роджерс, використовуючи «Я-концепцію» пояснює зміст адаптації і дезадаптації особистості. Зміст «Я-концепції» складається з уявлень особистості про себе – «Я-ідеальне» і «Я-реальне». Люди з позитивною «Я-концепцію (коли «Я-ідеальне» і «Я-реальне» співпадають) адекватно адаптуються до середовища і його змін. Люди з негативною «Я-концепцією» незадоволені собою та життям, не здатні сприйняти себе та інших. Нелюбов до себе проектується ворожістю до інших, що ускладнює адаптацію. Цікавими для аналізу політичної соціалізації в умовах трансформації та військової агресії є розробки К. Роджерса. Вчений пояснює, що людям притаманний страх і беззахисність, вони можуть поводити себе неадекватно відносно своєї природи, але адекватно ситуації. Проте в спокійних умовах людина виявляє себе як позитивна істота.

Для розуміння особливостей політичної соціалізації в умовах трансформаційного суспільства доцільно детальніше розглянути феномен соціально-політичної адаптації. Проблема адаптації, соціальної адаптації в контексті трансформацій пострадянських суспільств посідає значне місце у науковому дискурсі серед філософів, соціологів, психологів, політологів.

Наукова категорія соціальної адаптації трактується як «різновид соціальної взаємодії, що з одного боку, постає як універсальний процес

пристосування людей в соціумі, що визначається інституційним рівнем і такий, що об'єктивує відносини особи і середовища за допомогою активної діяльності. З іншого боку, це – внутрішньо мотивований процес, який спонукає людину до активної діяльності, зберігаючи те соціальне в людині, яке суб'єктивує соціальні відносини на рівні людського індивіда – особистості» [93]. Таким чином, соціальна адаптація є соціальним феноменом, що позначає процес пристосування і соціально-психологічним феноменом, що позначає специфічний стан людини (прагнення-очікування, система ціннісних орієнтацій). У «Політичній енциклопедії» соціально-політична адаптація тлумачиться як «процес активного пристосування індивіда до навколишніх умов, соціального і політичного буття» [2, с. 14]. Крім того, автори цього видання окреслюють її дві форми – «активну (вплив суб'єкта на соціально-політичне середовище, прагнення змінити його) і пасивну (конформістська згода з умовами соціально-політичного існування, відсутність прагнення змінити їх, використати для власних потреб)» [2, с. 14].

Отже, ефективність адаптації як однієї з форм політичної соціалізації особистості, обумовлюється адекватністю сприйняття особистістю реалій політичного середовища, здібністю змінювати поведінку і комунікацію з іншими учасниками політичного процесу. Протилежною формою адаптації є дезадаптація особистості, що позначає порушення активного пристосування особистості до умов політичного життя, викликаного хибним, викривленим уявленням про свою роль у політичному житті та загалом про реальні політичні процеси.

Спонтанність, обумовленість трансформаційного процесу визначає певну непередбачуваність його результатів, що в свою чергу, актуалізує завдання збереження політичної єдності і суспільної цілісності. Таким чином, соціальна адаптованість людини за цих умов є важливим чинником переходу суспільства від трансформаційного стану до більш стабільного, з передбачуваним розвитком соціуму. Трансформаційні зміни людина осмислює через процес адаптації до них. Адаптація до суспільно-політичних змін відбувається на

психологічному і соціальному рівнях. Соціальний рівень адаптації, в першу чергу обумовлюється діяльнісною природою самих суб'єктів. При чому, адаптивна діяльність є двостороннім процесом. З одного боку, суб'єкт зазнає впливу певних чинників, які сприймає і переробляє відповідно до власної внутрішньої природи (адаптивна діяльність), з іншого впливає на середовище, ініціює суспільні зміни (адаптуюча діяльність). Впливаючи на середовище, суб'єкт перетворює і себе через одночасне пристосування власного світогляду до ініційованих ним зовнішніх змін. Звідси визначається умова успішної соціальної адаптації – оптимальне поєднання адаптивної і адаптуючої діяльності суб'єкта. Останнє зумовлюється певною ситуацією, характером змін, визначенням того, як, наскільки і чи до всього необхідна і можлива адаптація.

Науковці відзначають значну роль в адаптації до змін інтеграційного потенціалу культури і діяльності. Цей інтеграційний потенціал здатен встановлювати у будь-якій сукупності автономних предметів зв'язок між ними, структуруючи їх та утворюючи певну систему; формує нові зв'язки між елементами структури, що утворилася; підсилює і розвиває зв'язки, що з'явилися, між елементами структури, що вже сформувалася. [див. 93].

В умовах трансформаційного суспільства процес соціальної адаптації набуває наступних рис, які потребують наукового осмислення і відображаються на характері політичної соціалізації: адаптація є одним з елементів соціалізації, за умов трансформаційних змін відбувається одночасна адаптація людини та суспільства, тобто процес соціалізації обмежується етапом адаптації суб'єктів; «стабільна необхідність» людей адаптуватися до нових умов соціально-політичного життя; враховуючи процеси соціальної мобільності; вияв різних поведінкових форм адаптованості певних суб'єктів до трансформаційних змін (від суспільної мобілізації до апатії, мімікрії, посилення соціальної гетерогенності, що формує ґрунт для дестабілізаційних тенденцій, посилення екстремістських, сепаратистських настроїв тощо); роль системи цінностей, в цілому культурних чинників на адаптованість суб'єктів до змінних умов та їх зворотній вплив; характер взаємодії державних та соціальних інститутів як

учасників соціалізуючого процесу, у тому числі і політичної соціалізації.

За умов трансформаційних змін гостро виявляються проблеми взаємозв'язків соціального, економічного, політичного процесів. Разом з тим, огляд наукових джерел дозволяє визнати значний спектр досліджень проблем соціальної адаптації, політичної соціалізації особистості і майже відсутність уваги до поняття політичної адаптації [198]. Останнє, на наше переконання, є значним методологічним ключем для аналізу особливостей політичної соціалізації особистості саме в умовах трансформаційного суспільства.

У цьому контексті набуває актуальності думка П. Штомпки про те, що «періоди підвищеної інтенсивності адаптації пов’язуються з не передбачуваними або неочікуваними людьми змінами в життєдіяльності суспільства, які часто сприймаються певною частиною з них як травми» [38, с. 556].

У вітчизняній науці проблему соціально-політичної адаптації, її аспектів досліджують А. Лобанова [250], В. Дубінін [144, с. 219–226.], О. Карпяк [198], В. Тихонович, О. Злобіна [175], А. Бобрук [38] та ін.

Варто відзначити, що більшість з дослідників аналізують феномен соціальної та політичної адаптації в межах структурно-функціонального, психологічного підходів, аналізуючи проблеми входження людини до певної групи, її умов і структури. Справедливими вважаємо зауваження В. Воловича про те, що не менш важливим є вплив адаптанта на середовище. Науковець розширює зміст поняття, розглядаючи соціальну адаптацію як «вид взаємодії окремої особи чи соціальної спільноти з середовищем, під час якої узгоджуються вимоги та сподівання її учасників. Це також результат процесу їх пристосування до нового соціального оточення» [68, с. 8.].

Погоджуємося з думкою А. Лобанової, що за умов демократії, з відносно стабільною соціально-політичною, соціально-економічною системами, соціально-політична адаптація людини набуває певного прогнозованого характеру. Для тоталітарних суспільств за умов назрівання прихованої соціальної напруги, стан соціально-політичної адаптованості окремих груп чи

прошарків населення має нестійкий характер і може в будь-який час «вибухнути». У суспільствах, що трансформуються, процес соціально-політичної адаптації значно ускладнений і часто не прогнозований, що обумовлене нашаруванням змін чи навіть руйнуванням особистісного життєвого стилю людини та одночасним співіснуванням різних систем цінностей [250, с. 25].

Процес політичної адаптації людей до змін політичної системи, на думку Н. Ісхакової, відбувається за такими напрямами: «лояльне ставлення і сприйняття до ціннісно-нормативних засад демократичного суспільства; соціальна дезорієнтація як наслідок руйнації соціальних зв'язків, статусів та ролей, системи норм та взірців поведінки; нова соціальна ідентифікація як встановлення нових соціальних ідентичностей та входження в інституціональну структуру суспільства; колективна політична участь, мобілізація людей в рамках недержавних інститутів шляхом групової участі в політичному процесі» [188, с. 55].

Наукову цінність для нашого дослідження має висновок Є. Головахи про те, що «за умов стабільного соціуму «цінність сьогодення» є основною суспільно-психологічною опорою соціальної його організації. В умовах трансформаційного суспільства поняття сьогодення втрачає самоцінність, виконуючи «лише допоміжну функцію «перехідника» між суспільством, що втрачене, і тим, прихід якого декларовано. Унаслідок цієї дезактуалізації цінностей часовий баланс у суспільстві порушується, що призводить не тільки до суттєвих змін у процесі соціальної адаптації, але й навіть до руйнації її функціональної збереженості» [99, с. 8–9.].

За умов нестабільності, трансформацій частина людей починає мобілізувати свої адаптаційні можливості задля виживання, інша – задля досягнення успіху. Формування адаптивної поведінки, на думку А. Лобанової, «активізує феномен політичної мімікрії як форми пристосування людини до певних соціальних умов або ситуацій» [172, с. 79]. Мімікрія – така модель поведінки, коли людина «вдягає» маску-роль, що схвалюється соціальним

оточенням. Крім цього, спостерігається певна залежність між інтенсивністю пошуку нових адаптаційних практик і соціальних змін. Слушними є висновки А. Бобрук, що «значна частина людей адаптуються у звичний і притаманний для їх соціального середовища спосіб. Водночас, за цих же умов у суспільстві є такі соціальні суб'єкти (індивіди, групи, організації), що не погоджуються із застійними явищами і висловлюють соціальний протест» [38].

Через протест (як активно-перетворювальну діяльність) окремі особистості чи групи адаптуються самі, а також забезпечують сприятливі умови для адаптації інших, більш пасивних людей. Отже, політична адаптація може набувати форми творчої активної дії особистості в політичному житті – особистість аналізує, співставляє, оцінює політичні процеси, захищає права, приймає чи впливає на прийняття рішень, організовує власні дії. Варто вказати на динамічний характер адаптаційних процесів, що обумовлюється діяльністю самої особистості, так і суспільних змін.

Огляд наукової літератури надав можливість з'ясувати, що в останні роки актуалізувалося вивчення питання адаптації особистості у складних умовах життя. Водночас, відзначимо, що розглядаються вони в контексті адаптації військовослужбовців, адаптації при влаштуванні на нову роботу, адаптації людей старшого віку із виходом на пенсію. Проте, значні значні зміни в сучасному українському суспільстві актуалізують роль і значення соціально-психологічної адаптації людини до складних чи кризових умов життя.

Характер процесів адаптації обумовлюється не лише особливостями навколишнього середовища, але й багато в чому залежить від психологічного стану особистості. Кризова чи стресова ситуації висувають вимоги, що сприймаються людиною як певні можливості, які не співпадають та часто перевищують наявні в неї. Це викликає стан дистресу або саморегуляції. У випадку, коли психологічні та фізіологічні функції мобілізуються відповідно до умов середовища, то формується адекватна мобілізація. В іншому випадку, якщо психологічна і біологічна реакція організму людини не є адекватною інтенсивності навантаження на неї, то виникає стан динамічного розходження.

Постійні зміни соціального середовища та впливи стрес-чинників здатні викликати в особистості ті чи інші реакції. Вони можуть бути адекватними або неадекватними вимогам діяльності, що залежить від рівня її соціально-психологічної адаптації .

Адаптацію як один із основних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості пояснює і те, що у процесі адаптації відбувається засвоєння людиною соціальної, політичної ролі. На рівень адаптаційних можливостей окремої особистості впливає рівень розвитку суспільства в цілому, рівень розвитку соціальних взаємовідносин, економіки, науки, культури.

В сучасній Україні процеси соціальної, політичної адаптації відрізняються тенденціями поглиблення суперечностей між потребами значної частини суспільства і неспроможністю держави забезпечити умови для їх реалізації. Подібна ситуація провокує феномен деперсоналізації особистості, формує її відчуження від суспільних перетворень, психологічний стан невдоволення, невпевненості у майбутньому. У цій ситуації важливим є усвідомлення суспільством траєкторії розвитку, що визначається та підкріплюється схвалюваними рішеннями.

Крім того, набуває значимості вироблення нових чи модифікації існуючих механізмів адаптивних стратегій суб'єктів, які враховують конфліктність різних суспільних сфер, об'єктивність потреб реформування, особливості адаптивного потенціалу та пом'якшують сприйняття населенням змін трансформаційного суспільства. Наявна розбалансованість, навіть певна хаотичність адаптації в Україні ускладнюється браком уваги з боку держави до проблеми розвитку громадянського суспільства, нерозробленістю державних програм щодо оптимізації соціальної адаптації різних груп населення до змінних умов, що у свою чергу провокує апатичність, байдужість, посилює явища криміналізації і маргіналізації, в цілому десоціалізацію і асоціалізацію особистості. Звичайно, це породжує проблему пошуку шляхів менш травматичної адаптації суспільства до трансформаційних змін. До таких

науковці відносять сферу соціальної політики. Крім соціальної політики, до шляхів безболісної адаптації, можна віднести і формування довіри громадян до влади.

При цьому, характер превентивних заходів має враховувати демографічний, регіональний, етнічний, професійний та інші «зрізи» суспільства. Так, люди старшого віку переважно є орієнтованими на суспільні відносини, які залишилися в минулому (в їх пам'яті); молодь простіше і легше засвоює нові механізми соціальної адаптації. Також варто враховувати, що трансформація політичної і соціальної сфер в останні десятиліття помітно впливає на політичні і соціальні структури, що спричиняє зміни політичної і соціальної стратифікації, утворення нових політичних і соціальних груп, які стають впливовими акторами політичного життя. Так, у політичному середовищі формується клас політконсультантів, політтехнологів, професійних лобістів, які допомагають захистити інтереси окремих суб'єктів чи груп і є потужним гравцем на політичному полі.

Однією з причин відчуження людей від суспільно-політичних процесів в українському суспільстві є недостатній рівень засвоєння демократичної політичної культури. Трансформаційні процеси суспільства супроводжують розкол всередині суспільства, зміну усталених ціннісних систем, моральних норм і пошук нової цілісності, що викликає невпевненість, безпорадність, невизначеність особистості. У цьому контексті справедливою є позиція Т. Астахової: «у ситуації, коли світ для людини й людина для світу втрачають знайомий та зрозумілий характер, відчувається необхідність пошуку особистості, в якій може розкритися нове відображення себе. Визначена проблема перебуває в площині кризи ідентичності за відсутності відчуття перспектив власного життєвого шляху. У розгорнутому розмаїтті ідентифікаційних підходів – етнічному, релігійному, політичному, гендерному, регіональному тощо – прихованим залишається сутність особистісного бачення – відкриття свого «Я» [13, с. 7].

Описані відчуття особистості пов'язані із фрустрацією як станом

незадоволеної потреби. Науковці наголошують на небезпечності цього стану для особистості, що формується. Так, О. Божок вказує, що підлітковий та юнацький вік – це етапи шляху становлення людини, коли більшість особливостей та духовних якостей ще не сформовані, і тому ще не має навичок реагування та вирішення життєвих проблем [40, с. 74].

В. Сіренко, описуючи фрустрацію як психічний стан, вказує на причини його виникнення – наявність реальних чи уявних перешкод на шляху до певної мети [100, с. 734]. Загалом, можна визначити три типи фрустраторів, що впливають на особистість: психологічні – ті, що провокуються «з середини», самою особистістю, наприклад, невпевненість у власних силах, незадоволеність собою, своїми якостями; соціальні – ті, що надходять з оточуючого середовища, наприклад, відносини з оточенням; політичні – ті, що залежать від політичної участі особистості та політичних маніпуляцій.

Варто відзначити, що становлення фруструючих проявів зазвичай пов’язується із порушенням визначеності, появою непередбачених обставин. Разом з тим, з певною мірою інтенсивності фрустрація спостерігається і в загальному контексті адаптації до умов середовища, де трансформаційні зміни та нестабільність політичної системи стають її причиною

О. Черепєхіна вказує, що «збій» соціалізації особистості набуває виявів виникнення неадекватної самооцінки, рівня прагнень, заниженої самоцінності. Окремі люди мають проблеми комунікації, інші – самопізнанні та саморозвитку, «у третіх спостерігається розвиток деструктивних якостей особистості (агресія, заздрість тощо) і форм поведінки (асоціальна, з різними психологічними залежностями)» [439, с. 601].

Крім того, авторка наголошує, що «унаслідок деформації соціо- і психокультурних моделей створюється низка проблем, що визначають когнітивний дисонанс, ціннісну деструкцію особистості, а, отже, і дисгармонію соціокультурних аспектів розвитку та соціалізації особистості» [439, с. 603].

Соціокультурні і соціополітичні процеси в країні призвели до формування нових деструктивних типових характеристик особистості, що

впливають і на процес її політичної соціалізації. Серед них, наприклад, український дослідник Е. Руденський виділяє: «фруструючі (переважають негативні переживання); конфліктогенні (домінує протистояння іншим людям); агресивні (що адаптуються за допомогою тиску на інших людей); інверсійні (використовують мімікрію для досягнення власних цілей); дефенівні (що втратили здібність до самовідтворення, знаходяться в стані «психосоціальної летаргії»); маргінальні (одночасна орієнтація на психо-культурні моделі як «постіндустріального типу», так і «нового типу», що детермінує перебування особистості в постійній психоемоційній напрузі); егоцентрист (прагнення до соціально-психологічної автономії, самостійне вирішення переважно власних соціокультурних проблем); дефинзів (людина, що втратила інтерес до соціокультурного життя і відмовляється від активних форм включення); інфантил (особа з переважно стереотипними формами поведінки та повною відмовою від самостійного вирішення проблем); харизматик (особа, що використовує маніпуляцію як основний спосіб вирішення своїх проблем)» [141, с. 42].

У процесі соціалізації людини в тоталітарних суспільствах особистість, зазвичай вимушена відмовлятися від частини свого «Я» шляхом прийняття і виконання соціальних ролей. Проте, у демократичному суспільстві в людини є вибір стосовно різноманітних ціннісних установок і у сфері політики. Такий плюралізм може відлякувати особистість, вона перестає вірити в свої сили, що є основою для політичної маніпуляції в процесі соціалізації, поштовхом до радикальних дій. Нинішня соціально-економічна ситуація, проблеми соціального, політичного, економічного характеру викликають у багатьох людей невпевненість у майбутньому, негативні емоційні стани, внутрішню напругу. Соціальна взаємодія набуває конфліктності, що перешкоджає досягненню важливих для груп цілей. Це відображається і на емоційній нестабільності людей, виникають внутрішньо-особистісні конфлікти [66, с. 46]. Дійсно, винятковим правом людини вважається здатність робити вибір, приймати рішення та нести відповідальність за них. Це може викликати стан

«роздвоєності особистості», який базується на внутрішніх суперечностях особистості. На нашу думку, «роздвоєність особистості» пов'язана з процесом десоціалізації та ресоціалізації особистості.

Процес соціалізації передбачає як адаптацію до умов середовища, цінностей та норм культури, які формуються у різних сферах суспільства, так і активне перетворення їх на власні ціннісні орієнтації та установки. Але, як справедливо наголошує Н. Понамарьова, «якщо під час первинної соціалізації головною для дитини є соціальна адаптація (пристосування до суспільного середовища), то для соціалізації молодої і навіть соціально зрілої людини основну роль відіграє інтеріоризація (формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості). Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості» [334, с. 185].

На цьому етапі особистість має обрати серед альтернатив форм поведінки, типів взаємодії з іншими людьми та соціумом, що може викликати стан роздвоєності особистості. І хоча для більшості людей соціальні вимоги є стимулом для вдосконалення, досягнення гармонії з оточенням, чимало з них негативно реагує на вимоги суспільства, що спричиняє девіації поведінки, асоціалізацію, які деформують суспільні відносини, викликають дисгармонію у взаємодії особистості і суспільства.

Нагадаємо, що у процесі соціалізації існують «критичні точки», про що мова йшла вище. Такі періоди і є умовою для стану роздвоєності особистості, коли людина сповідує одні цінності, а вчинки відповідають іншій. Подолання цієї роздвоєності є можливим за умов, коли особистість засвоює різноманітні форми соціальної та політичної діяльності, соціальні ролі та поступово формує свої погляди, цінності й життєві установки в контексті розвитку суспільства.

Підсумовуючи методологічну основу вивчення проблеми політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства, зазначимо наступне. Становлення цілісної, зрілої особистості, як мети політичної соціалізації, є складним і суперечливим

процесом об'єктивізації та суб'єктивізації особистості, який обумовлюють природні, соціокультурні й індивідуально-особистісні фактори. За сучасних умов динаміка людської суб'єктивності визначається процесами індивідуалізації, гнучкістю соціальної та політичної структури суспільства, що може спричинити дестабілізацію відносин між особистістю та суспільством. Погоджуємося із К. Меркотан, що «індивідуалізація посилює автономію особистості, необхідність самостійного вибору цінностей, які у подальшому орієнтуватимуть її активність» [270, с. 106].

Слушною є позиція М. Ксьонзенко, що прогрес особистісної зрілості у процесі соціалізації означає: зміну мотиваційної сфери особистості у бік загальнолюдських цінностей; відповідність дій особистості зазначеним цінностям; вміння мобілізувати себе самостійно і відповідально діяти відповідно до цих цінностей; об'єктивний самоаналіз та самооцінка [237, с. 96].

Перспективність українського суспільства багато в чому залежить від зміни свідомості «колективного суб'єкта» на свідомість розумно-вольової, відповідально-активної особистості. Процес політичної соціалізації, як вже відзначено вище, обумовлюється конкретно-історичними чинниками, що відображається на його змісті й спрямованості. Зміст політичної соціалізації особистості розкривається у поєднанні адаптації, інтеграції, саморозвитку і самореалізації, діалектична єдність яких забезпечує успішність цього процесу. Перманентність включення особистості у політичне життя, формування в неї усвідомленої позиції щодо влади та політичного процесу, політичної активності на основі опанування особливостей політичної культури суспільства, перетворення її з об'єкту на суб'єкт політики та їх органічну єдність, самостійного раціонально-критичного осмислення сутності соціального і політичного життя - все це основа соціалізації особистості, від якої і залежить побудова держави на демократичних принципах і цінностях.

Висновки до першого розділу

Теоретико-методологічну основу дослідження проблеми політичної соціалізації в умовах політико-культурної трансформації складають положення теорії соціальних змін, політичного розвитку, демократичного транзиту, політичної модернізації, політичної соціалізації, політичної культури. Аналіз окремих аспектів трансформаційного суспільства засвідчує несформованість узагальнюючої концептуальної теорії, що пояснює трансформаційні зміни в політико-культурній сфері суспільства, зокрема спрямованої на пояснення особливостей процесу політичної соціалізації особистості в умовах трансформаційного суспільства.

Співставлення категорій політичного розвитку, політичної модернізації, демократичного транзиту дозволив визначити дозволив визначити певну загальність, свободу від кон'юнктурного навантаження самого поняття трансформації. Останнє акцентує увагу на неоднозначності, різноспрямованості, соціокультурній обумовленості, невизначеності результатів перетворень у суспільствах, які переживають кардинальні зміни в різних сферах соціальної життєдіяльності. Трансформаційний підхід не є альтернативним до демократичного транзиту, політичного розвитку чи модернізації. Цей підхід надає нові перспективи для теоретичного осмислення тих змін, що виходять за межі окреслених, дозволяє досліджувати різні аспекти цих змін.

Зміст політико-культурної трансформації розкрито як процес зміни окремих компонентів політичної культури при збереженні інших, де зміна одного елемента політичної культури призводить до трансформації її як цілісного явища. Політико-культурна трансформація є процесом безперервним, багатоаспектним, складним і, навіть, недостатньо прогнозованим. Він обумовлюється часом, реальним станом політичної, економічної, духовної, правової суспільних сфер конкретної країни. Цей процес зазнає впливу як об’єктивних чинників, так і суб’єктивних. Важливим є дотримання балансу та

єдності системи національних цінностей, модернізації культури та загальнолюдських цінностей. Дослідження особливостей політико-культурної трансформації в сучасній Україні засвідчує зміни на рівні політичної свідомості, ціннісної сфери, політичної поведінки, а також функціонуванні політичних інститутів, настановах публічної політики.

Проблема політичної соціалізації має міждисциплінарний характер дослідження, що засвідчує різноманітність аспектів вивчення окресленої категорії. Для осмислення складного, багатостороннього процесу політичної соціалізації особистості, який здійснюється упродовж останніх десятиліть в умовах активного динамізму науково-технічних, соціальних і політичних процесів, посиленого трансформацією соціальних інститутів і соціальних відносин в посткомуністичних країнах, необхідне оновлення концептуальних підходів, які б містили адекватне відображення процесу політичного розвитку особистості. Це зорієнтувало на розширення методології окресленої проблематики в нашому досліджені психологічним, соціологічним, антропологічним, культурологічним, біхевіористичним, аксіологічним, синергетичним підходами. Використання розширеної методології дозволило проаналізувати політичну соціалізацію як процес, що сприяє створенню умов для збереження спадкоємності поколінь у політиці, ініціюванню нововведень і змін умов життєдіяльності, і водночас організації структури самої особистості через формування політичної свідомості, політичної культури.

Поняття «політична соціалізація» досліджено у двох вимірах: суб'єктивному – як процес формування політичної свідомості та самосвідомості, політичної культури і поведінки суб'єкта політики і об'єктивному – як процес передачі особливостей політичної культури від одного покоління до іншого, від одних соціальних груп до інших. З'ясовано, що в умовах політико-культурної трансформації процес політичної соціалізації характеризується певною суперечливістю: з одного боку – посиленням суспільної потреби в осмисленні суспільно-політичних процесів, усвідомленості цілей та мотивів політичної діяльності, а з іншого – зростанням

відчуження людини від політичного життя. Відзначається, що такі чинники як війни, революції, політичні та економічні кризи формують і відповідну модель політичної соціалізації – модель адаптації до умов військових дій, адаптації до трансформаційних змін, адаптації до умов кризового суспільства. Визначено психологічний і соціальний рівні адаптації, їх обумовленість та спрямованість – адаптивна та адаптуюча діяльність. Обґрунтовано, що умовою успішної соціальної адаптації є їх оптимальне поєднання. Останнє обумовлюється певними ситуаціями, характером змін, тобто визначенням того, як, наскільки і чи до всього можлива і необхідна адаптація.

Окреслено риси адаптації особистості в умовах трансформаційного суспільства:

– одночасна адаптація людини та суспільства, тобто процес соціалізації обмежується етапом адаптації суб'єктів;

– «стабільна необхідність» населення до адаптації в умовах соціально-економічного, соціально-політичного життя, в умовах соціальної мобільності;

– вияв різних поведінкових форм адаптованості певних суб'єктів до трансформаційних змін (від суспільної мобілізації до дестабілізаційних тенденцій, посилення екртемістських, сепаратистських настроїв тощо);

– роль системи цінностей, в цілому культурних чинників на адаптованість суб'єктів до умов, що змінюються та їх зворотній вплив;

– характер взаємодії державних та соціальних інститутів як агентів соціалізуючого процесу, у тому числі і політичної соціалізації.

Проаналізовано основні характеристики «особистості» як суб'єкта та об'єкта політики та політичної соціалізації через категорії політичної свідомості, політичні почуття, політичні цінності, політична діяльність, мотиви політичної діяльності, норми поведінки, які через об’єктивацію в процесі соціалізації перетворюються у політичні установки та політичну культуру особистості.

Процес політичної соціалізації в умовах політико-культурної трансформації досліджено із залученням положень теорій адаптації, фрустрації,

маніпулятивного впливу. Досліджено, що формами адаптації особистості до таких умов є мобілізація, мімікрія, та форми десоціалізації – «роздвоєння особистості», аномія, відчуження, деструктивна поведінка тощо. Визначено, що важливим результатом політичної соціалізації є досягнення рівноваги між особистістю (цілями, ціннісними орієнтаціями і можливостями їх досягнення у складних умовах життєдіяльності) та вимогами трансформаційного середовища.

РОЗДІЛ 2
ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Діалектична обумовленість демократизації та політичної соціалізації особистості в сучасній Україні

Політичні зміни, що відбуваються в світі й в Україні, пов'язуються з однією із тенденцій сучасного розвитку – демократизацією суспільного життя. Долаючи суперечності та конфлікти (серед яких і військові) минулого періоду, нинішнє століття обирає демократію як найбільш ефективний (і гуманістичний) спосіб облаштування життєвого простору, глобальну перспективу його розвитку. Цей вибір стосується організації виробництва і споживання, політичного життя і культури, духовного розвитку і суспільної моралі. Не оминає він і такий процес як політична соціалізація особистості. В демократичному суспільстві, до якого рухається Україна, політична соціалізація має бути процесом відкритим, спрямованим на формування свідомого, відповідального, активного, патріотичного громадянина.

Опанування політичного досвіду, соціально-політичних цінностей і норм здійснюється під впливом низки чинників, про які ми вже згадували в попередньому розділі – внутрішні (біопсихологічні риси особистості, рівень політичної зрілості, статус особистості та його зміни) та зовнішні (політичні; неполітичні; стихійні). У трансформаційному суспільстві ці чинники мають розбалансований характер. Нерідко їх впливи співпадають, однак більшою мірою особистість зазнає їх різноспрямовану дію. Здатність особистості до самостійної аналітичної діяльності, політичної оцінки та вибору в цій ситуації постає як найбільш важлива умова ефективної політичної соціалізації. Зупинимось на аналізі впливу зазначених чинників більш детально.

Перш за все, звернемо увагу на характеристику політичного середовища як середовища політичної соціалізації особистості. Адже саме умови політичного середовища, зокрема загальні принципи функціонування політичної системи, структура суспільно-політичних відносин, тип політичного режиму, інституційний дизайн, реальні практики політичної взаємодії здійснюють вирішальний вплив на процеси політичної соціалізації особистості.

Як з цього приводу зазначає Н. Ісхакова, особливості функціонування політичної системи суспільства визначають спрямованість та домінуючі умови політичної соціалізації. [186, с. 84].

В Україні відчутним є вплив як світових, так і внутрішніх суперечностей, які обумовлюються специфікою її існування як пострадянської держави. Варто зазначити, що виникла дещо міфологізована картина того, що демократизація швидко принесе добробут і стабільність населенню. С. Хантінгтон, наприклад, вивчаючи трансформаційні політичні процеси, зазначає: «демократизації сприяють певні економічні та культурні умови. В їхньому складі існує порівняно високий рівень економічного розвитку та переважання того, що можна назвати західною культурою з її цінностями. В цей час практично усі країни з високим або середньо-високим рівнем (upper-middle) рівнем прибутку (за класифікацією МБРР), за виключенням Сінгапуру, є демократіями» [427, с. 89].

У науковому середовищі обговорення демократичного напряму політичного розвитку за умов перехідного періоду в Україні започатковано В. Полохалом. Вчений висунув тезу щодо неототалітарного характеру політичного режиму в Україні [331]. Він окреслив сім ознак посткомуністичного неототалітаризму, що характеризують, на його думку, перебіг політичного процесу в більшості пострадянських країн, насамперед в Україні. Зокрема: «1) відчуження більшості суспільства від влади за одночасної багатовимірної залежності від неї; 2) однобічне підкорення громадян правилам, нормам і безконтрольне здійснення державою своїх повноважень; 3) відсутність реальних гарантій декларованих прав людини, безпорадність індивіда перед

чиновниками; 4) тіньові присвоєння, розподіл загальнонародної власності за умов панування клієнтелістських зв’язків; 5) поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу; 6) домінування ролі номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії та авторитаризму; 7) утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур» [331, с. 19].

Уявлення про стрімкий поступ демократичних реформ в Україні поступово змінюється усвідомленням необхідності довгого і важкого періоду поступових змін, які від сфери політичних відносин все більше і більше повинні зосереджуватись в сфері духовних відносин. Як зазначив польський політолог Є. Вятр: «Тільки поступовий і, в крайньому разі в деяких державах, довгий процес відходу від комуністичної утопії, що передбачає визнання необхідності прагматичних реформ, є вихідним пунктом на шляху від тоталітаризму до демократичних концепцій» [78, с.7].

На думку І. Житарюка, рух у цьому напрямі гальмує низка обставин. “По-перше, домінування економічного важеля і технократизму мислення реформаторів. За роки реформ влада так і не виробила стратегію щодо людини-професіонала. Цінним завжди був той, хто був відданий керівнику. По-друге, заангажованість елітно-олігархічних кіл стереотипами минулого, що використовуються для аналізу й оцінювання реальності. Напрошується висновок: або сьогодні вони насправді не розуміють, що їх майбутнє може бути пов'язане лише з пріоритетами загальнонаціональних інтересів над індивідуальними або груповими, або навмисно підштовхують суспільство до становища невизначеності в майбутньому. По-третє, часто розвинуті країни не нададуть можливості жодній з інших створити свої параметри порядку. Навпаки, з їх боку відбувається розмивання тих соціальних умов, які б укріплювали зв'язки між країнами, а також усередині самого соціуму, держави. Відомо, що достатньо зруйнувати параметри порядку, в яких здійснюється самодостатній саморозвиток соціуму, і він входить у стан невизначеності як на мікро-, так і на макрорівнях. Наступний крок неякісного управління – це

підтримка в стані невизначеності самих параметрів порядку, що структурують соціум, до тих пір, поки будуть викоріненні залишки самоідентифікації на цих рівнях" [158].

Ситуація кінця 2013 – початку 2014 рр. виявила перекоси політичної соціалізації минулих поколінь, що проходили в умовах неконсолідованої демократизації, ставлять під сумнів єдність країни, віру населення в можливість здобуття прозорого та демократичного врядування, готовність вдаватися до несанкціонованих проявів протесту із відчаю та неможливості відстоювати свої права та свободи через виборчі механізми, механізми громадських рад, громадянського суспільства тощо. Крім того, сучасна інформаційна епоха, глобальний і георегіональний порядок показав слабкість української державності у сфері безпеки – органи державної влади, що мають захищати українських громадян (поліція, прокуратура, суд, армія і служба безпеки) не мають особливих ресурсів для відстоювання державних інтересів у випадку інформаційної або навіть, реальної війни.

Кризовий стан українського суспільства охоплює усі сфери. Науковцями відзначено, що «економіці не вдалося безболісно вийти із СРСР, було безпідставно розірвано господарські зв'язки, втрачено управління підприємствами державного сектора, допущено загрозливі темпи інфляції, спад виробництва. У політичній сфері відбулося істотне зниження здатності державно-владних структур розв'язувати проблеми суспільства, загострилися суперечності між представницькою та виконавчою владою на місцях, посилилася регіональна суверенізація, активізувалися політичні сили крайніх орієнтацій. В ідеологічній сфері не була подолана криза духовності, нові цінності й ідеали не утвердили себе на місці розвінчаних, ідея національної державності під впливом економічної розрухи втрачала своїх прибічників, українська нація залишалась неконсолідованою» [231, с. 466–467].

Українське суспільство за часи незалежного існування поступово розкриває свої сутнісні сили, водночас відчуваючи залишки тоталітаризму - деформовану національну політичну культуру та слабкість громадянських

інститутів. Це підтверджує думка В. Крисаченка про те, що «слабке, незгуртоване, збурене внутрішніми суперечностями суспільство може стати легкою здобиччю політичних догматиків та авантюристів і, навзаєм, подібні лідери країни, отримавши владу, про саме суспільство думають лише як про власний ресурс, а про його потреби – лише у контексті задоволення власних амбіцій і потреб» [235, с. 7].

Але, як свого часу справедливо зазначив П. Сівчук, сучасний етап розвитку в Україні характеризується наростанням протиріччя між темпами реформ у системі політичних відносин та структур і станом політичної культури в суспільстві. Ліквідація власне політичних перешкод на шляху духовного відродження не привела до інтенсивного прискорення цього процесу. Всі розуміють, що наше суспільство сьогодні перебуває в стані глибокої соціально-економічної, політичної і духовної кризи [387, с. 97]. Звільняючись від регламентації з боку політичної влади, духовна сфера попала під жорстокий тиск економічних факторів. Відсутність засобів для фінансування, комерціалізація, «ширпотреб», бездуховність, занепад, втрата талантів, інтенсивна експансія чужих духовних цінностей та ідеалів – такий далеко не повний реальний стан духовної сфери суспільства сьогодні [387, с. 98].

Слушним видається висновок Г. Золотухіна, що «Нова соціокультурна ситуація вимагала готовності до вторинного засвоєння суто психологічних вимог суспільства, переосмислення свого життя. Тобто – ресоціалізації. Люди опинилися на межі виживання, труднощі набули хронічного характеру. Ось чому маємо наголосити, що останні 25 років продовжувались болісні, конфліктні, безрезультатні процеси масової соціальної адаптації, які призвели до появи численних жертв» [176, с. 55].

О. Балакірєва відзначає, що відбулося «посилення вітальних цінностей, які виступають основою ціннісної свідомості громадян», «помітне зростання важливості для людей синдрому певних соціальних і самореалізаційних цінностей», «не набули належного рівня важливості цінності освітнього та

культурного зростання», «помітно втратив рівень своєї важливості також синдром певних громадянських, демократичних і ринкових цінностей» [17, с. 10].

Суперечливості політичного життя виявляються в політичній соціалізації молоді та інтеграції цієї групи в суспільство. Відсутність чи недієвість багатьох соціальних механізмів і соціальних норм у суспільстві створюють таку ситуацію, коли молоді певною мірою немає чого засвоювати (інтеріорізувати), і уявлення про те, як все повинно бути, молоді люди формують, спираючись на невеликий життєвий досвід. Саме тому, на думку О. Бутиліної «сучасне молоде покоління, що виросло в умовах розбудови нового суспільства, поєднує у своїй свідомості нові цінності, властиві ринковій економіці (індивідуалізм, прагматизм) і цінності минулого (бажання не виділятися, колективізм). Такий симбіоз неодмінно сприятиме (й уже сприяє) формуванню нової моделі ціннісного сприйняття світу, яка становитиме основу майбутніх життєвих стратегій» [51, с. 23]. Прагматизація має набути рис раціоналізму, який послуговується також поняттям суспільного, загального блага, а не особистісного інтересу за принципом «моя хата з краю, я нічого не знаю».

Нині в українському суспільстві є наявною загальна суперечливість між політичними знаннями особистості і можливістю їх застосування у політичній діяльності. Соціальний та політичний статус особистості в суспільстві забезпечують не професійність, громадянська зрілість, відповідальність, а лояльність до влади, корупційність та адмінресурс. Існування викривленої системи отримання прибутків за рахунок зв'язків і використання посади суттєво впливає на загальну інтелектуалізацію та розвиток освіченості нації, який нам видається одним із найсуттєвіших чинників поступу будь-якої країни у глобальному світі.

За сучасних умов дедалі вагомішою складовою суспільного та соціокультурного розвитку стають знання й інформація, оволодіння якими потребує вищої професійної освіти. Змінюється підхід до сутності, змісту й засобів отримання знань і добору інформації. На розвиток держав впливають

технологічні досягнення у сфері комп'ютеризації, біотехнології, енергетики, зв'язку і досліджень космосу. Уже сьогодні проблеми «комп’ютерної», «мікроелектронної», «інформаційної» революції стали об’єктом дослідження в усіх розвинених країнах, а останнім часом почали активно досліджуватися проблеми наноревалюції та наносуспільств. У зв’язку з цим виникають проблеми й у повсякденній практиці, оскільки створюються нові галузі, пов’язані з виробництвом і переробкою інформації, розширюється сфера інформаційних послуг, трансформується система телекомунікацій. Все це впливає, насамперед, на технологічні виробничі процеси індустріально розвинених країн [133, с. 16].

Умови інформаційного суспільства, свободи слова, політичного та ідеологічного плюралізму посилюють значну роль засобів масової комунікації у політичній соціалізації громадян. Це проявляється у здатності ЗМК соціалізувати як окремих громадян, так і суспільні групи, суспільство загалом, надавати ідеологічного і політичного сенсу їх діям, спрямовувати їх в напрямі, що залежить від соціальної природи та мети ЗМК. Сьогодні їх вплив на формування свідомості та політичної поведінки суб'єктів політики не викликає сумнівів. Навпаки, констатуються їх потужність та необмеженість впливу у розповсюдженні та пропагуванні ідей, що, певним чином, окреслює запити політичної соціалізації. Однозначність оцінки масштабності ролі інформаційних технологій у процесі політичної соціалізації особи і формуванні цінностей та орієнтацій залежить від того, яка – конструктивна чи деструктивна мета визначає сутність роботи засобів масової комунікації. Відповідно, ЗМК з одного боку, можуть сприяти інтеграції суспільства, з іншого – дезорганізувати його. Це загострює актуальність дії закону «Про свободу слова» і проблему професійної етики і моральної відповідальності журналістів. Усе зростаюча вагу ЗМК та розвиток нових інформаційних технологій у політичному житті, формуванні громадської думки не обходить і пострадянські країни, що безумовно загострює проблему формування адекватної цим умовам політичної культури.

Сучасні науковці відмічають перенасиченість інформаційного простору України впливом лобістських організацій, що деформують об'єктивну реальність. На їх думку, ми «живемо в інформаційному хаосі, інформаційні – а найчастіше дезінформаційні шуми перекривають будь-який смисл слова й думки» [див. 107]. Становлення особистості як суб'єкта соціального і політичного життя, ініціатора прогресивних суспільних змін, а також можливість її реалізувати політичні знання наявності об'єктивної, а не викривленої інформації.

Серед інших інститутів політичної соціалізації особистості особлива роль належить політичним партіям. У чому ж полягає роль політичних партій в цьому процесі? Відповідь на це питання, наприклад Ю. Шайгородський і К. Меркотан надають таку: «будучи виразниками потреб та інтересів своїх прихильників, партії безпосередньо чи опосередковано продукують норми та цінності широких верств населення» [442, с. 13]. Згідно з Н. Гедіковою, «політичні партії, політичні об'єднання, рухи та інші як засоби політичної соціалізації, діючи в межах закону і порядку, сприяють політичній активності суспільства в цілому та особи зокрема, виробляють певні норми та принципи політичної культури, політичної діяльності, політичного світогляду. Особливе значення при цьому надається механізмові участі у виборах, соціалізації особи через підтримку діяльності політичних партій і рухів» [85].

Сучасні науковці виокремлюють особливості соціалізуючого впливу політичних партій. Зокрема, Б. Ісаєв його сутність вбачає «у турботі партії про політичні настрої своїх членів та виборців, визнанні ними її політичного курсу, підтримці її партійної платформи, їх участь у партійній діяльності; політичного виховання, про яку більше говорять у комуністичних та соціалістичних партіях, де існують спеціальні заходи щодо виховання партійного патріотизму, партійного духу, відданості партійній ідеології [178, с. 110]. М. Іванов звертає увагу на властиву для сучасних політичних партій функцію політичної освіти, мас про цілі і завдання партії, програмні принципи її діяльності, стратегію і тактику; системи партійної освіти включають в себе партійні школи, гуртки

політичних знань, теоретичні та пропагандистські журнали та газети;потужні партії мають свої телеканали та друковані видання або свої програми, які контролюються» [180, с. 58]. Н. Шеременко також підкреслює роль партійної пропаганди у політичній соціалізації особистості; соціалізація здійснюється ними шляхом усної пропаганди й агітації через ЗМІ, а також через символіку» [452, с. 89]. Д. Кобрисенко пропонує розглядати політичні партії як референтні спільноти, «які надають особистості відчуття психологічної захищеності та спрямовують її розвиток і функціонування» [209].

Сучасний етап розвитку партій засвідчує, що останні дещо втрачають свої позіції як елементу, що організовує політичний простір, поступаючись різноманітним неполітичним об'єднанням. Проте, відзначимо, що вони залежать від культури в цілому, і політичної культури суспільства зокрема. Також за умов стабільної політико-ідеологічної діяльності здатні змінювати політичну культуру, впливати на політичну участь, задавати зміст і спрямовувати політичну соціалізацію особистості. Це підкреслює К. Гаджієв, зазначаючи, що «в усіх політичних відносинах, діях і взаємодіях культура виступає, з одного боку, як умова або середовище тієї чи іншої форми політичної активності, коли, наприклад, компартії в несоціалістичних країнах повинні зважати на пануючі норми і цінності консервативної або релігійної ідеології. З іншого боку, забезпечуючи цикл відтворення політичного життя, культура певним чином підсумовує результати досвіду політичної діяльності, продуктом чого є розвиток старих або становлення нових політичних традицій» [82, с. 71].

Важливими є відмінності ролі політичних партій як інститутів політичної соціалізації особистості, які зумовлюються типом партійної системи. На це, зокрема, вказує Я. Арабчук. Прикладом однопартійності науковець слушно визначає діяльність комуністичної партії радянського періоду, що була єдиною скеровуючою і спрямовуючою силою розвитку суспільства, впливала і контролювала діяльність усієї системи політичної освіти та виховання – від університетів марксизму-ленінізму до політичних об'єднань пенсіонерів, а

також основні інститути політичної соціалізації – дошкільні і шкільні установи, вищі навчальні заклади (далі – ВНЗ), професійні і виробничі колективи, армію. Багатопартійна система сучасної України з наявністю великої кількості конкуруючих і маловпливових політичних партій й організацій відображається на стихійному і суперечливому характері впливу партій як інституту соціалізації. Ці обставини дозволили автору зробити припущення про наявність конфліктного типу політичної соціалізації та визнати, що особистість усе більше втрачає зміст і цінність політичного життя, знаходиться в постійному протиріччі з політичною реальністю. Більшість політичних партій – це ще не інструмент політики, а школа становлення громадянина незалежної держави. Частина з них, навіть тих, що проходили бар'єр і ставали парламентськими партіями, зникають, частина об'єднується. Деякі залишаться на рівні політичних клубів [9, с. 212–213].

Партії створюють молодіжні структури, проте вони не є самостійним суб'єктом прийняття рішень і внутрішньопартійної демократії. Часто молодь використовують для створення ефекту масовості заходу, а участь у таких організаціях не гарантує долучення до процесу прозорого управління.

Для політичної сфери українського суспільства характерним є її перенасиченість квазідемократичною риторикою. Крім того, поруч з демократично орієнтованою більшістю, певна частина суспільства ще відрізняється збереженням у свідомості патерналістських стереотипів радянської доби. Вчені відмічають, що така ностальгія за радянською епохою сприяє деіндивідуалізації суспільства, в котрому людина, згубивши в значній мірі право на свободу і автономію, втратила і свою самоцінність як індивідуальності. Це перетворило її «на пасивну і байдужу особистістю з притупленим почуттям відповідальності» [див. 107]. Такий стан речей спонукає до думки про необхідність перманентного очищення спільноти. Адже, зростання частки політично байдужого і денаціоналізованого населення зменшує соціальну основу для розвитку демократичного суспільства, обмежує участь громадян та функціональність громадських і суспільно-політичних

організацій. Варто відзначити, що політичні партії створюють молодіжні організації, проте останні не є самостійним суб'єктом прийняття рішень і внутрішньопартійної демократії. Часто молодь використовують для створення ефекту масовості заходу, а участь у таких організаціях не гарантує долучення до процесу прозорого управління.

О. Соловйов характерною ознакою розвитку партій у посттоталітарних державах називає «перманентну зміну ідейної орієнтації, радикалізацію політичних вимог, тісний зв'язок з групами тиску, а у деяких випадках навіть кримінальними структурами» [394, с. 143]. Соціалізуючими формами діяльності, які використовують партії є усна пропаганда й агітація, друкована продукція, широкий спектр ЗМК. Варто відзначити, що вітчизняні політичні партії, на жаль, передусім більше піклуються про свої питання й цілеспрямовано формують виборця під свої програмні доктрини і меншим ступенем переймаються інтересами суспільства. Зважаючи на це, важко визнати, що вони є тим каналом комунікації, через який можна контролювати дії влади і брати участь громадянам у процесі прийняття рішень. На думку М. Гордієнка, «українська дрібнопартійність не соціалізує, а маргіналізує суб’єктів політики, підриває довіру людей до влади, посилює політичну апатію й абсентеїзм громадян» [107].

Дійсно, сучасна ситуація характеризується посиленням ролі політичних партій і коаліцій, оформленням їх у впливові політико-ідеологічні структури, що потребують ціннісно-ідейних підстав для отримання громадської підтримки. Ю. Біденко відзначає, що останній факт позначається на суспільній політичній свідомості в сфері інтеріоризації та підтримки полярних ідеологічних течій у різних регіонах країни. Хоча при цьому, проблеми, які хвилюють українців, та основні цінності суспільного життя є спільними для абсолютної більшості громадян України [30, с. 222].

А. Колодій також фіксує брак програмних партій, які б працювали на розвиток ідей у суспільстві та втілювали їх у парламентській діяльності: «Місце програмно-політичних партій у період демократизації, особливо на початкових

її стадіях, у кращому випадку займають нестійкі харизматичні або просто особоцентричні об’єднання, рівень суспільної відповідальності та стійкість яких повністю залежать від вольових, інтелектуальних і моральних якостей лідерів. У гіршому випадку, особливо в разі швидкого і надмірного соціального розшарування, поляризації багатства і бідності, створюється ґрунт для панування патронажно-клієнтальних партій, явною чи прихованою метою діяльності яких є отримання особистих вигод і нехтування суспільними інтересами» [215, с. 89]. Погоджуємося з авторкою у тім, що клієнтальні об’єднання не виникли на ґрунті громадянського суспільства й не зацікавлені в його розвитку [215, с. 90].

Як справедливо зазначає Ю. Біденко, за умови збереження у партійній діяльності таких рис, як безвідповідальність, популізм, політико-ідеологічна непослідовність, а також за відсутності узгодженої інтегративної ідеології український політичний процес державного рівня стає деконсолідованим, схильним до криз і складно передбачуваним. Такого роду прогнозування ускладнюється ще й сучасними глобальними трансформаціями світу, які апріорі стали умовою незалежного політичного розвитку нашої країни. Отже, сучасний ідеологічний пошук актуалізується глобальними викликами, з якими на початку XXI ст. стикається усе українське суспільство, та необхідністю геополітичного вибору, який також обумовлений ідеологічно [31, с. 58]. Це на думку авторки, породжує розколи між глобально-політичними орієнтаціями населення всередині країни, існування в масовій свідомості одночасної та практично рівної підтримки протилежних напрямків зовнішнього курсу, неоднозначність позицій у різних регіонах країни [31, с. 59].

На цьому ґрунті зароджуються і виявляються регіонально-культурні розколи, партійні конфлікти і суперечки політичної взаємодії між владою і опозицією, які впливають на процес політичної соціалізації особистості в українському суспільстві. Конфліктогенність сучасного політичного процесу в Україні має як унікальні коріння та особливості, так і пояснюється присутністю у ньому рис, які запропонував американський вчений Л. Пай для визначення

наближеності держави до демократичних норм і стандартів. У статті «Незахідний політичний процес» ним формулюється 17 пунктів відмінностей між політичними процесами в західних і незахідних суспільствах. Більшість з них актуальні для характеристики політичного процесу і культури нашої держави, а саме: «опозиційні партії та прагнучі до влади еліти часто виступають як революційні рухи; політичні партії схильні претендувати на вираз світогляду та представництво способу життя; у політичному процесі переважають кліки; емоційні та символічні аспекти політики відтісняють на другий план пошуки вирішення конкретних питань і загальних проблем; інтенсивність і широта політичної дискусії мало зв'язані з ухваленням політичних рішень; неконструктивний характер незахідного політичного процесу вимушує лідерів дотримуватися більш визначених поглядів у зовнішній, а не у внутрішній політиці» [305, с. 67].

Дещо іншої думки дотримується Т. Каротерс, який, виділяючи ті характерні риси, що були притаманні українському політичному процесу на попередніх етапах, зауважив, що зараз відбуваються зміни від «політики домінування сили» до «марного» або «некорисливого» плюралізму, за умов якого влада поділяється між нестійкими групами, недовговічними партіями під керівництвом харизматичних лідерів або тимчасовими політичними альянсами, що перебувають у пошуку ідентичності [477, с. 11]. Такий пошук ідентичності має наслідком недовготривалість коаліційного партнерства серед партій і лідерів, зміну ідеологічних настанов та орієнтацій, проведення безсистемної політики, орієнтованої на короткостроковий популістський ефект, підсилення конфліктогенності, розколу й конфлікту політичних акторів і суспільства загалом.

Одним із інститутів політичної соціалізації особистості є система громадських та суспільно-політичних організацій. Варто відзначити, що політичні партії нині поступаються впливовістю інститутам громадянського суспільства. Разом з тим, варто відзначити, що попри велику кількість громадських об'єднань в Україні, слабкість їх виявляється у невиробленні

принципів консолідації сил. Це посилює локальність, фрагментарність соціалізуючого впливу інститутів громадянського суспільства.

Соціальну динаміку періоду незалежного існування України обумовлюють боротьба олігархічних кланів за владу та ресурси, що витісняє цінність громадянських цінностей. Недовіру до владних інститутів, загострення соціальної справедливості, формування вакууму політичної мотивації особистості спричиняє відсутність ефективної та прозорої політичної комунікації. Пролонгація етатистської політики посилює атомізацію суспільства, активізує рівень соціального розшарування та не сприяє його структуризації. Це стимулює соціальну аморфність, унеможливлює створення середнього класу, утвердження інститутів громадянського суспільства. Це пояснює існуючі розколи й конфлікти не лише на рівні влади та опозиції, а й на рівні політичної культури та її інтеріоризації індивідами. У зв'язку з цим, М. Білик визначає такі особливості політичної культури сучасної України: «заідеологізованість мислення, непримиренність будь-яких нетрадиційних поглядів; низька компетентність в управлінні справами суспільства і держави; правовий нігілізм; нерозвиненість громадянських позицій; недостатньо розвинутий індивідуалізм; підданські відносини до будь-якого центру реальної влади» [32, с. 97].

На думку Є. Головахи, такі показники як ставлення населення до демократії і до держави відображають авторитарні, етатистські, патерналістські риси політичної культури України. Разом з тим, за умов незалежного існування відроджуються такі «традиційні риси української політичної культури, як народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (не людина і нація для держави, а держава для людини і нації)» [98, с. 174].

Серед особливостей політичної культури українського суспільства фрагментованість, несформованість окремих її компонентів, неорганічність, що виявляється у невідповідності політико-культурних елементів національному характеру та національним традиціям.

Ф. Рудич відзначає, що «політична система сьогодні – це система

транспартійної корупції, в якій різні партії на публіці сваряться, а всередині зв'язані бізнес-інтересами, що для них є головним. При цьому культивується всемогутність грошей. Це прямий шлях до корупції» [370].

До подібних висновків дійшов і М. Гордієнко, вказуючи, що «у тих країнах, які тривалий час існують в умовах конфлікту або переживають серйозну системну кризу, люди втрачають якісні орієнтири, не мають взірців для стійкої політичної поведінки. Відсутність моральних авторитетів, сумнівна легітимність влади й вибіркове правосуддя нівелюють і дезінтегрують буття суспільства, підривають його стабільність. У разі неспроможності влади вирішити нагальні політичні проблеми, вона має звільнити місце для опозиції, яка спроможна реалізувати ефективний менеджмент і створити умови для існування громадянського суспільства» [107].

Означені факти – одвічний для незалежної України конфлікт між владою і опозицією, культивація розколу між різними соціальними та регіональними групами задля утримання електорального ядра, популізм і невиконання програм політичних партій – стали причинами найсерйозніших протистоянь наприкінці 2013 – початку 2014 рр. Вони отримали багато назв і конотацій «Євромайдан» та «Антимайдан», «боротьба народу проти влади», «Революція гідності», «Майдан 2.0». Але ми повинні розуміти, що в цих сутичках загинуло більше сотні людей, число покалічених і постраждалих вимірюється тисячами. Країна опинилася відкритою перед низкою небезпек внутрішнього конфлікту, зовнішньої агресії з боку Росії. Якими стануть наслідки для такої соціалізації або ресоціалізації через означені події для кожного індивіда – прямого чи непрямого учасника подій, як це вплине на розвиток цілих територіальних громад та регіонів? Це питання потребує глибоких досліджень.

Ще вибори 2004 р. (як і потім події 2013-2014 рр.) змусили всіх серйозно замислитися про загрозу ідей сепаратизму. Г. Золотухін, розмірковуючи над питаннями «Чи врахувало нове керівництво такі реалії у своїй зовнішній і внутрішній політиці?», надає негативну відповідь, вказуючи, що погіршення економічних показників і рівня життя тому красномовне підтвердження. Крім

іншого, чи можна говорити про політичну соціалізацію громадян, котрі після виборів опинились у стані «внутрішньої еміграції»? До цієї майже половини населення необхідно додати ще сім мільйонів українців, які живуть у «зовнішній еміграції» [176, с. 58].

Слушними також є зауваження Ф. Рудича щодо європейських вимірів демократії. На думку вченого «це державна машина, що ефективно діє на користь країни, а не купки політиків, це чіткий поділ повноважень між гілками влади, де ефективно працює уряд, підтримуваний стабільною більшістю в парламенті. Це незалежна судова влада, дієва боротьба з корупцією, консенсус політичного класу й суспільства у стратегічно важливих для країни питаннях» [370]. Серед завдань, які вирішує влада упродовж двадцяти п'яти років – «це заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого поділу владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, сучасних форм безпосередньої та представницької демократії, наявність офіційної і дієвої опозиції» [370].

Вітчизняною політичною практикою ще не вироблений механізм конструктивного діалогу між владою і громадянським суспільством. Сьогодні ще є залишки впливу тривалого існування комуністичної ідеології та її соціалізації на основі утопічних стереотипів та класово-нігілістичному ставленні до традицій та національної політики. Не можна стверджувати остаточно, що в добу української незалежності інерція тоталітарного режиму втратила свій вплив. Тому, як слушно наголошує М. Гордієнко, «потрібна творча робота, спрямована на утвердження демократичного формату політичної системи та форм взаємодії, що передбачає: врахування народної ініціативи в процесі національного державотворення; утвердження в суспільстві поваги до людини як найвищої цінності; зміна акцентів політики з державних інститутів на громадянське суспільство; забезпечення верховенства права й закону; розвиток політичних відносин на засадах толерантності й плюралізму» [107].

Цю думку продовжує Р. Дворкін, зазначаючи, що «в умовах демократії громадяни «мають заохочуватися до розуміння моральної та етичної оцінок,

насамперед, їхньої власної відповідальності, а не відповідальності колективу, бо інакше вони сформують не демократію, а монолітну тиранію. Тому, принцип незалежності вимагає, щоб демократичний уряд не диктував своїм громадянам, що саме вони мають думати на теми політики, моралі чи етики, а навпаки, забезпечував умови, які б заохочували громадян дійти у цих питаннях власних висновків і, врешті-решт, індивідуальних переконань» [122, с. 339].

Розвиток цивілізованих країн засвідчує, що загибель демократії починається з того, як тільки суспільство обирає, сприймає чи схвалює примусові засоби формування переконань через нав'язування ідеологічних принципів. Як зазначалося нами вище, низька політична активність пов'язувалася з явищем політичного відчуження, причинами якого, на думку сучасних науковців «можна вважати брак відповідної мотивації, наявність інших інтересів, індивідуально-психологічні особливості, небажання брати на себе відповідальність, негативне ставлення до політики взагалі, розчарування у певних політичних і громадських лідерах та ідеях» [312, с. 100].

Погоджуємося з М. Гордієнко, що «першочерговим завданням є виховання в людині громадянських чеснот, політичної культури, національної свідомості, навичок та вмінь здійснювати системний моніторинг влади. Ці аспірації мають витиснути з реального життя сучасної України байдужість, дилетантство та зневіру громадян щодо спроможності здійснювати системний моніторинг владних інститутів. Меркантилізм української влади й апатія нашого суспільства змушують роль політичного авангарду взяти на себе досвідчених й авторитетних людей. Наприклад, було створено ініціативну групу «Першого грудня» як інтелектуальний осередок громадянського суспільства. Їхній діагноз українського суспільства формулюється так: «У нашій країні, де Радянський Союз було подолано фізично, його спадщина і досі зберігається морально і ментально. Виявилося, що люди далі й дедалі більше сподіваються на чужу ласку, а не на власні сили. Нові економічні умови змінили країну і, водночас, загострили найгірші людські інстинкти: жадобу збагачення, захланність і споживацтво. Людина дістала можливість вільно і без

страху повернутися до духовних джерел. І, водночас, зубожіння, несправедливість і невпевненість виплекали у суспільстві внутрішнє розчарування, що стоїть на межі з духовною порожнечею» [107].

Громадянська освіта і громадянське виховання є складовими формування та розвитку демократичної політичної культури. Вони зорієнтовані на виховання в особистості почуття громадянськості, тобто відчуття співучасті у справах всього суспільства, бажання внести свою частку в розвиток держави. Громадянськість сприяє перетворенню людини з підданого в громадянина зі своїми правами і обов'язками, який вміє раціонально, спираючись на закон і використовуючи демократичні інститути захистити свої інтереси. У свій час стародавніми греками було відзначено, що громадянськість – це, передусім, відповідальність за участь людини в справах суспільства.

Доцільно відзначити, що глобальний світ усе більше впливає на внутрішню політику нашої держави в питаннях зовнішнього курсу та інтеграції, внутрішньої демократизації та розбудови моделей громадянської участі, в доступі до інформаційних ресурсів, прагматизації та інтелектуалізації як рисах суспільно-політичної культури. За нинішніх умов, на перший погляд, особистість має багато можливостей реалізувати свої потреби і інтереси. Водночас умови для такої самореалізації дедалі ускладнюються. Суперечливість і складність переходу до ринкової економіки і ринкових відносин загострив низку проблем сьогодення – зростання кількості безробітних, рівень професійної кваліфікації, соціальний захист певної частини громадян, міграційні процеси тощо.

Одним із показників рівня демократичного розвитку суспільства, загальної й політичної культури його населення, різних суб'єктів політики є особливості й масштаби залучення громадян до політичної участі. Демократичне суспільство виключає використання сили чи примусу для заохочення до участі чи неучасті громадян у певних акціях, політичних подіях, у політичному житті загалом. З іншого боку, без активної підтримки і участі громадян демократія слабшає. Варто відзначити, що в сучасних суспільствах

відзначається тенденція посилення протестної форми участі. Як феномен, протести є певним випробуванням для демократії. Вони надають можливість громадянам виразити та продемонструвати владі свої інтереси, переконання, незадоволення, а не виконувати функцію залякування чи примусової підтримки (характерних для тоталітарних та авторитарних режимів). Водночас, варто пам'ятати відмінність мирного протесту, мета якого – привернути увагу широкого загалу від деструктивного, який може призвести до посилення фрагментованості та деформувати чи зруйнувати цілісність суспільства та втрати підтримки.

Важливим чинником успішної реалізації політичної соціалізації, її спрямованості та впливовості є дієвість та ефективність механізмів соціального контролю. Так, на думку О. Морозової, вплив суспільно-політичної системи на соціалізацію здійснюється двома способами: «безпосередньо (шляхом пропаганди певних відомостей, що несуть пізнавальне й емоційне навантаження, популяризації зразків особистостей, які можуть бути прикладом для інших) і опосередковано – шляхом створення умов діяльності, у яких виникає схильність діяти таким, а не іншим способом. Наприклад, виховання дисциплінованості здійснюється не тільки шляхом пропаганди різноманітних чеснот, дисципліни й висування як зразка високо дисциплінованих людей, але й в результаті приведення в дію суспільних механізмів, які формують – методом покарань і заохочень – дисципліновану поведінку» [274, с. 85–86].

При аналізі ролі чинників політичного середовища у процесі політичної соціалізації є сенс, як визначає Ю. Бродецька, розрізняти вертикальний та горизонтальний виміри політичної соціалізації. Згідно з її міркуваннями, якщо довгий час політична соціалізація розумілася як процес суто вертикальний, в якому політичні норми та цінності транслюються згори донизу, тобто від влади до менш владних суб’єктів, то поступово в процесі інформаційного та технологічного розвитку суспільства, поширення демократичних засад сучасних держав, політична соціалізація набуває більш горизонтального характеру, тобто представляє собою вибір з широкого набору альтернативних

моделей поведінки, ціннісно-нормативних систем, які виникають у результаті взаємодії учасників політичного процесу. Проте, сьогодні при аналізі природи та особливостей політичної соціалізації треба враховувати, що стійкі орієнтації людей на відповідні способи взаємодії з владою в суспільстві поєднуються з численними моделями політичної поведінки, нормами та цінностями, які задаються різними групами, асоціаціями і об'єднаннями громадян, тобто має місце ситуація впливу як вертикальної, так і горизонтальної соціалізації. В цілому, зазначена особливість визначає сучасний характер і механізми політичної соціалізації особистості поряд з такими факторами, як впливовість інститутів соціалізації, послідовність перебігу процесу, характер самої політичної системи тощо [50].

На думку Н. Ісхакової, функціонування основних чинників і механізмів політичної соціалізації обумовлюється її метою, яка відрізняється в залежності від того, який громадянин і член суспільства потрібен політичній системі. В умовах демократичного політичного режиму такою метою виступає формування активного, свідомого, відповідального за свій вибір громадянина. Демократичний тип політичної свідомості формується з урахуванням таких рис, як впевненість у необхідності свободи індивіда, політична толерантність, довіра своїм співгромадянам та, в той же час законослухняність у поєднанні з готовністю відстоювати свої права, підтримка основних демократичних інститутів. Інтереси політичного цілого стають внутрішніми переконаннями та знаходять вираз у політичній позиції, для якої характерне включення у політичну спільність і можливість впливати на її функціонування та розвиток. Таким чином, громадськість розвиває можливості політичної самореалізації особистості та відповідальність перед державою. Це закріплюється у відповідних переконаннях і стереотипах й обумовлює особливості політичної культури суспільства, а також процесу політичної соціалізації.

У свою чергу, суспільства з авторитарним політичним режимом, як відзначає Н. Ісхакова, характеризуються формуванням політично пасивного громадянина. Пасивні громадяни не є відчуженими, вони певним чином

проінформовані про політичне життя, але ставляться до нього нейтрально. При тоталітарному режимі процес політичної соціалізації найбільшою мірою підконтрольний державі та спрямований на формування «бездумного ентузіаста» [189, с. 165–166].

Досліджуючи роль політичної освіти у СРСР, М. Іванов серед вагомих її завдань в тоталітарних політичних системах визначає: «впевнення своїх членів в тому, що існуючий лад є реальним втіленням справедливого, найбільш досконалого суспільства, яке має на меті захист та реалізацію інтересів всього народу, а сама держава та її інститути влади підпорядковані цим завданням. Це необхідно для збудження ентузіазму населення та їх мобілізації на досягнення ідеалів, висунутих прийнятими ідеологічними доктринами» [183, с. 69]. У свою чергу, Н. Шеременко розглядає радянську Україну як приклад переважно гегемоністського типу політичної соціалізації, який притаманний тоталітарним закритим системам. Однією з ознак цього типу є формування негативного сприйняття політичних і соціальних систем, які будуються на інших ціннісних основах. Така модель політичної соціалізації дозволяла здійснювати повний контроль над процесом трансляції політичних ідей партії у внутрішню структуру особистості, починаючи з дитинства. Цей процес охоплював всі інститути соціалізації – сім'ю, систему освіти, армію, суспільні організації, мас-медіа, які являли собою єдиний механізм політичного виховання, заснований на класовій ідеології [452, с. 82].

Серед важливих чинників політичної соціалізації особистості є ступінь стабільного розвитку політичної системи суспільства. В залежності від того, який стан характеризує політичну систему – стабільний чи кризовий – формуються і особливості процесу долучення особистості до політичного життя. Н. Ісхакова обумовленість характеру політичної соціалізації умовами соціально-політичного життя вбачає у тому, що «у трансформаційних суспільствах каталізатором політичної соціалізації виступають соціально-політичні й економічні кризи. «Політична мобілізація» громадян відбувається не в межах політичних осередків чи партій, а навколо конкретних

«суперечливих проблем» – економічних, екологічних, політичних, соціальних тощо. Саме на цій основі формується характер політичної поведінки, що має скоріше вигляд емоційної реакції на ту чи іншу подію або політичне рішення, ніж продуману систему дій, спрямованих на реалізацію певної програми захисту своїх прав та інтересів» [186, с. 87].

Подібної точки зору дотримується і Н. Пробийголова, згідно з якою каталізатором політичної соціалізації особистості «найчастіше виступають суспільно-політичні та економічні кризи (притаманні системам, які трансформуються). В час кризи людина політизується переважно під тиском обставин. Перенасиченість політичного життя деструктивними ідеями і вимогами створює небезпечний фон, який динамізує активність особи зовсім не в дусі свободи і демократії» [349, с. 92–93].

Нами вже вище вказувалося, що в умовах трансформаційного суспільства політична соціалізація досить часто набуває форми ресоціалізації. У цьому контексті С. Лещенко зазначає, що «перетворення суспільства супроводжується як правило, сильним соціальним і соціально-психологічним стресом, докорінною переоцінкою цінностей, що становлять основу свідомості. У стабільному суспільстві людина, навіть якщо вона не погоджується з деякими нормами, знає, що в разі їх порушення до неї будуть застосовані санкції (від засудження з боку громадськості до переслідування за законом)» [248, с. 96].

На важливість стабільності політичної системи у процесі політичної соціалізації звертає увагу і Н. Юрій, зазначаючи, що «періоди різких революційних перетворень супроводжуються істотними змінами в масовій свідомості, заміною ціннісних домінант. Ці процеси спонукають населення до скепсису, вносять сум’яття у формування мотивів, передусім у молоді. Зміни суспільних відносин супроводжуються ціннісною поляризацією політичної свідомості населення, загостренням протистояння і боротьби між прихильниками тих цінностей, що сформувалися в минулому, і тими, що зароджуються сьогодні» [464].

Аналіз наукових джерел дозволяє визначити суперечливість,

неузгодженість, стихійність і конфліктність як ознаки політичної соціалізації в умовах суспільства, що трансформується. Як відзначає М. Дідух, «присутні у соціальній дійсності умови суспільно-політичної, економічної та ціннісно-культурної нестабільності проявляються як чинники поляризації політичної свідомості – виникнення суперечливих суджень, що поділяються як соціальними групами, так і окремими особами. Зняття цих суперечностей не стимулюється практичним досвідом. Навпаки, буденність (практичний досвід) і теоретична свідомість існують неузгоджено, розгортаючись за різними законами, коригуючись різними чинниками. Так, з одного боку, спостерігається уневиразнення інтеріоризованих змістів, а з іншого, – реалізується тенденція до абсолютизації емоційно прийнятих явищ політичного життя. Розходження між соціально-політичними судженнями та політичною поведінкою засвідчує, що соціалізація в умовах суспільної нестабільності розгортається як незадіювання предметно- й особистісно-рефлексивних механізмів» [132].

На думку Н. Шеременко, «в умовах трансформації українського суспільства, спостерігається підсилення процесів стихійної політичної соціалізації. Вони проходять в складних політичних, економічних, соціальних умовах. Стара система цінностей була дискредитована, а нові політичні цінності, засновані на принципах демократії, ще не закріпились в масовій свідомості та поведінці. Криза політичної соціалізації має свій прояв, перш за все, на рівні політичної системи, партій, організацій, інститутів. Широке розповсюдження отримали: втрата довіри до влади, офіційних політичних структур, відмова їх підтримувати, політичний абсентеїзм, зневіра у тому, що особиста участь може вплинути на політичний процес» [452, с. 82].

В свою чергу, С. Лещенко серед чинників політичної соціалізації називає і кризу інститутів цього процесу, вказуючи, що «вони створюють умови одночасного існування багатьох пластів політичних цінностей, жоден з яких не є чітко структурованою моделлю й тому утруднює ситуацію вибору соціальних норм, та в цілому ускладнює процес політичної соціалізації. У період змін процес політичної соціалізації суспільства має стихійний характер, що

виявляється у відсутності цілей, які консолідують суспільство» [247].

На низький ступінь узгодженості інститутів політичної соціалізації в умовах суспільних трансформацій звертає увагу Н. Ісхакова, відзначаючи, що «За цих умов спостерігається відставання суто політичних чинників, що обумовлюють процес політичної соціалізації (політичний режим, інститути влади, політичні партії, суспільно-політичні організації), від неполітичних, таких як сім'я, установи освіти, засоби масової інформації, що є не менш впливовими в процесі формування політичного світогляду особи, її політичної поведінки» [189, с. 165].

Розглянувши загальні характеристики політичного середовища, зосередимо увагу на політичній культурі суспільства як основному джерелі політичної соціалізації особистості. Адже, як відзначає М. Іванов «демократичний лад не може затвердитися і бути ефективним без відповідної політичної культури населення. ... І хоча в умовах демократичної держави далеко не кожен індивід впливає на прийняття політичних рішень, саме від свідомого вибору й активності більшості громадян залежить врахування у державній політиці інтересів різних груп населення, компетентність і відповідальність правлячої еліти» [182, с. 65–66].

Реалізація функцій політичної культури з політичної соціалізації особистості відбувається через такі її складники, як політичні цінності, норми, стереотипи, ідеали, зразки поведінки тощо. Так, І. Білоконь базовими чинниками політичної соціалізації називає компоненти культури, які виступають, з одного боку, в якості предмета потреби для особистості, а з іншого – в якості умовних, рольових, статутних тощо вимог щодо моделей діяльності в процесі задоволення потреби. Отже, основні параметри особистості громадянина, зумовлені детермінацією ззовні, зводяться до його ціннісних орієнтацій і настановлень у політичній сфері [33, с. 62].

Н. Ісхакова підкреслює важливу роль політичних цінностей як елементу політичної культури суспільства, що віддзеркалюються у політичній свідомості та є важливим джерелом політичної соціалізації особи [186, с. 91]. Політичні

цінності пов'язуються із політичними нормами. Останні залучають до мотиваційної сфери особистості суспільні пріоритети та певний досвід, на основі чого вона скоректовує власні ціннісні орієнтації та узгоджує їх з пріоритетами. Порівняно з ціннісною системою, нормативна більш жорсткіше спрямовує та детермінує поведінку людей. Крім того, політичні цінності відрізняються тим, що виконують більше орієнтаційну функцію для людини, а політичні норми розкривають більше способи досягнення мети. Політичні норми, які сприйняті демократичним суспільством та регулюють поведінку його громадян, фіксують у своєму змісті такі політичні цінності як свобода, конституціоналізм,розподіл влади, правова держава, громадянське суспільство та інші. Політичні норми регулюють суспільні відносини через встановлення визначених та оптимальних з точки зору суспільства меж поведінки її учасників. За допомогою політичних норм регулюються політичні взаємовідносини різних суспільних, суспільно-політичних, політичних груп та діяльність держави [248, с. 95].

Важливим для політичної соціалізації, крім ціннісно-нормативного, є діяльнісний вимір політичної культури особистості. Їх взаємообумовленість Н. Ісхакова пояснює тим, що перші визначають правовий і політичний статус особистості, наділяють політичних акторів і учасників правовідносин правами й обов’язками, передбачають політичну та юридичну відповідальність, що в цілому стимулюють встановлення зразків суспільно значущої поведінки. При цьому особа не є пасивним об’єктом впливу політичної системи, а мова йде про набуття нею досвіду в результаті практичної участі в політичному житті, конкретної політичної поведінки [186, с. 92].

Відзначимо, що цінності, норми, настанови політичної поведінки засвоюються завдяки різним психологічним механізмам, де вагому роль відіграють процеси стереотипізації свідомості. Останні, певним чином, впорядкують значні обсяги інформації, сприяють їх категоризації і впливають на сталість позиції особистості у пізнанні різних сфер суспільного буття. До структури соціальних стереотипів належать політичні стереотипи, які

відіграють значну роль у розвитку особистості на всіх етапах її політичної соціалізації.

І. Білоконь акцентує увагу на духовно-моральних аспектах політичної культури та їхню роль у процесі політичної соціалізації особистості, зокрема через формування її громадянської спрямованості. У політичній сфері мораль втілюється в політичних нормах і цінностях, спрямованих на збереження держави, підвищення її статусу й добробуту громадян. На індивідуальному рівні політична сутність моралі проявляється як патріотизм і відповідальність особистості за дотримання нею громадських норм, правил тощо. Іншими словами, громадянська спрямованість особистості проявляється у прийнятті нею моралі певного суспільного ладу та в почутті своєї відповідальності перед суспільством, дотриманні певних соціальних норм, що ґрунтується на усвідомленні суб'єктом своїх прав і обов'язків, на його громадянських цінностях, почутті відповідальності та моральних уявленнях. Громадянська спрямованість особистості розвивається в системі духовної культури суспільства. Основним механізмом виникнення і розвитку суспільних форм поведінки є, насамперед, інтеріоризація норм, зразків, вимог, ідеалів та цінностей суспільства. Таким чином, громадянська спрямованість є особливим видом політичної моральності особистості. В процесі соціалізації людина оволодіває духовною складовою політичної культури, що забезпечує діяльність індивіда, спрямовану на реалізацію громадянських цінностей [33, с. 62].

Визначальну роль у процесі політичної самосоціалізації відіграє досвід особистості і суспільства. Цю ідею обґрунтовує Н. Пробийголова: «рівень політичної соціалізації не є продуктом запозичених досягнень розвинутих суспільств, це завжди продукт власного досвіду, який нагромаджується та передається від покоління до покоління. Здатність громадян приймати раціональні політичні рішення, брати участь в політиці не формується стихійно, а набувається в ході систематичного й цілеспрямованого опанування відповідними знаннями, досвідом» [347, с. 74].

Чим обумовлена роль політичної культури у політичній соціалізації? З

точки зору І. Жадан, основними соціально-психологічними феноменами політичної культури, що утворюють простір і визначають спрямованість політичної соціалізації, є «домінуючий політичний дискурс (прийняті або ті, що мають шанс бути прийнятими суспільством, ідеї та цілі), політичні цінності (ті, що були відтворені і пережиті, усвідомлені, визначають світосприйняття і політичну поведінку, а відтак формують політичне життя, а також ті, які наразі лише декларуються) та зразки політичної діяльності і політичної поведінки, які репрезентують соціальні очікування. Процесуальну складову політичної культури, яка визначає динамічні особливості соціалізації, утворюють форми політичної взаємодії, прийняті в суспільстві; норми політичної поведінки та критерії її оцінювання; політична компетентність інститутів (агентів) соціалізації; способи соціалізаційних впливів, легітимні в межах цієї культури; політичне залучення громадян; ефективність наявних соціалізаційних інститутів» [152].

О. Ващенко взаємозалежність феноменів політичної культури й політичної соціалізації особистості розкриває так: «Зазвичай лише високий рівень політичної культури, що складався упродовж століть історико-культурного розвитку та має міцний соціально-аксіологічний фундамент, здатний забезпечити суспільство стабільними та ефективними механізмами політичної соціалізації особистості. Політична культура має фундаментальний, суспільно-формуючий характер. Відповідно, від рівня і характеру політичної культури конкретного суспільства залежать можливості політичної соціалізації особистості в ньому. Водночас, саме в процесі політичної соціалізації особистістю набувається певний ціннісно-смисловий фундамент політично-культурного характеру» [61, с. 518].

Стрижнем політичної соціалізації, на думку Я. Арабчука є «збагачення особистості політичним досвідом попередніх поколінь, що виражений у політичній культурі, яку розуміємо як сукупність загальноприйнятих ціннісних орієнтацій, переконань і норм політичного життя суспільства. В міру її засвоєння людина усе більше адаптується до існуючої політичної системи, стає

здатною активно впливати на неї» [9, с. 212]. І. Білоконь, в свою чергу, робить акцент на значенні політичної культури для політичної соціалізації в умовах суспільно-політичних трансформацій. Вчений вказує, що «в умовах трансформації суспільства основою збереження суспільного ладу і відтворення формування громадянськості постають моральні уявлення, цінності і норми суспільства, відображені, зокрема, в політичній культурі. Культура, як носій соціально-політичних цінностей, проявляється на різних рівнях взаємодії суб'єкта і соціуму – від взаємодії дитини з батьками до відносин громадянина з державою та людини з нацією, що обумовлює розвиток політичної свідомості особистості» [33, с. 60]. Гетерогенність політичної культури суспільства, що переживає зміни в політичній, економічній, правовій, соціальній системах, обумовлюється відсутністю вироблених механізмів узгодження багатоманіття соціальних інтересів, що впливає на єдність і цілісність суспільства. У цій ситуації відіграє помітну роль у політичній соціалізації приналежність особистості до тієї чи іншої субкультури. Ми погоджуємося з думкою Н. Пробийголови у тому, що «політична культура суспільства є змістовим компонентом політичної соціалізації особи. В результаті ж політичної соціалізації суб’єкт пристосовується до політичної культури і спроможний розвивати її» [349, с. 93].

У результаті політичної соціалізації через формування політичної свідомості особистості, що поєднується з політичними цінностями, орієнтаціями, установками, нормами та засвоєння й наступного відображення зразків політичної поведінки відбувається відтворення політичної культури. Як зазначає О. Царенко, “наявність цінностей, які підтримуються всіма членами суспільства, визначає ступінь узгодженості між його окремими елементами, тобто його стабільність. На рівні суспільства цей процес відбувається завдяки внутрішнім механізмам відтворення і трансформації політичної культури, тоді як формування особистісних цінностей та орієнтацій демократичного спрямування є результатом процесу політичної соціалізації. Отже, політична соціалізація постає як сукупність процесів становлення політичної культури,

свідомості й поведінки особистості, прояву політичної активності, залучення індивіда до цінностей, знань, рольових зразків, які дозволяють адаптуватися до політичного життя суспільства» [436, с. 463–464].

О. Проскуріна, виокремлюючи такий різновид політичної соціалізації, як культурна трансмісія, основним його призначенням вважає передачу політичної культури від покоління до покоління, від соціальної групи до іншої групи. «Культурна трансмісія здійснюється трьома шляхами. Перший шлях – це підтримання й збереження існуючої політичної культури. Він пов’язаний, як правило, з передачею політичних поглядів, норм, цінностей, орієнтацій тощо від старшого покоління до молодшого – від батьків до дітей, від учителів до учнів, від викладачів до студентів і т. ін., причому старше покоління виступає в ролі контролера за дотриманням вказаного процесу. Другий шлях – перетворення й переробка як попередньої, так і сучасної політичної культури. Цей шлях зумовлений постійними змінами, які відбуваються в економічній, соціальній і політичній структурах суспільства. Третій шлях – створення нової політичної культури. Таким шляхом ідуть головним чином ті країни, які вперше здобули можливість вибору самостійного економічного, соціального й політичного шляху розвитку» [350, с. 318–319].

Отже, вивчення впливу основних чинників політичної соціалізації, які були розглянуті вище, дозволяє сформувати думку щодо залежності політичної соціалізації від комплексності та узгодженості чинників політичного середовища, що демократизується. Це потребує науково обґрунтованого і спрямованого на розвиток вільної, критично мислячої, компетентної, здатної до активного самовдосконалення особистості підходу до процесу її політичної соціалізації.

2.2. Політико-правові засади політичної соціалізації особистості

Основою формування політичної діяльності, визначення характеру політичних відносин виступають суспільно-політичні якості суб'єктів, які

долучаються до них. Як вже у попередньому розділі зазначалося, особистість адаптується і засвоює норми, певні політико-рольові функції, включаючись до політичної системи. Нормативно-регулююча функція політичної культури сприяє узгодженню соціальних інтересів, забезпечує стійке, злагоджене і динамічне функціонування політичної системи. Це спрямовує на визначення норм як невід'ємного джерела політичної соціалізації, що пов'язує цей процес з нормативно-правовою системою суспільства.

Крім того, умови політичної трансформації спрямовують дослідницьку увагу на взаємозв'язок між політичною соціалізацією і адаптацією, визначення та аналіз чинників і механізмів взаємодії окреслених феноменів. Серед чинників вагому роль відіграє політико-правовий та низка суперечностей і складнощів його проявів в сучасному українському суспільстві. Особливості перехідного або кризового стану суспільства, посилення небезпеки життя, зростання кількості правопорушень та злочинів у суспільстві, зокрема і серед молоді, спонукають до аналізу причин та наслідків політичної десоціалізації і дезадаптації, спираючись та інтегруючи методологію політичної, правової, психологічної наук. Осмислення взаємообумовленості політичних і правових чинників у процесі соціалізації/ десоціалізації та адаптації/дезадаптації особистості доцільно вибудовувати через призму співвідношення становлення та розвитку правової держави і громадянського суспільства.

Концепція громадянського суспільства розроблена у зарубіжній науці таким науковцями як Дж. Александер, Е. Арато, Е. Геллнер, Дж. Кін, Ж. Керман, Дж. Л. Коен, Д. Коген, Ч. Тейлор, Р. Фассеер, І. Шапіро, Ф. Шміттер та багатьма іншими. Варто відзначити достатньо широкий спектр тлумачень громадянського суспільства, а також підходів, що досліджують його взаємодію з державою. Це обумовлене різними причинами. Наприклад, К. Роде, пояснює це існуванням трьох культурно-історичних традицій – італійської, німецької і англо-американської. Вони визначили основи трьох концептуальних підходів, які розкривають природу і проблеми формування взаємопов'язаності демократії і громадянського суспільства: індивідуально-особистісний;

корпоративно-груповий; індивідуально-груповий [503, s. 70].

Індивідуально-особистісний підхід відповідає ліберально-демократичній політичній традиції Великої Британії та США, представлений працями І. Берліна, Р. Дарендорфа та Й. Шумпетера. Згідно з цим підходом «громадянські суспільства ніхто і ніде не будує, вони розвиваються самостійно, а завдання держави полягає у тому, щоб створити для цього необхідні умови» [505, s. 169].

У межах індивідуально-особистісного підходу громадянське суспільство визначено носієм інтересу людини, приватного інтересу, джерелом змісту і цінністю життя особистості, яке протистоїть державі як уособленню загального інтересу. Громадянське суспільство є самодостатньою структурою, яка здатна саморегулюватися. Завданнями громадянського суспільства є утворення між особистістю і державою низки захисних структур, які забезпечують індивідуальні права і свободу (ринок, приватна власність, конкуренція та ін.). Свобода захищає особистість від зовнішнього втручання держави та обмежує впливу її інститутів на сферу громадянського суспільства.

В основі корпоративно-групового (корпоративістського) підходу, який представлений працями Е. Блека, Д. Гелбрейта, Ж. Донзело, К. Леша, закладено ідею єдності і взаємодії держави та громадянського суспільства. Характер їх взаємодії відрізняє складність, адже вона пов'язана з волею кожної із сторін, що бере участь у спільному виробленні державних рішень. При чому не завжди прийняття і реалізація політичних рішень обумовлюється зовнішнім впливом груп інтересів чи балансом сил. Слабкість корпоративістського підходу опоненти пов'язують з недостатньою спроможністю державних інститутів сприяти демократизації та конструктивності громадянського суспільства. Останнє розкривається у поступовому оформленні в інститутах держави інтересів більш потужних груп, бюрократизації державних органів, а також посилення втручання держави у сферу інтересів громадянського суспільства. Негативним моментом цього підходу було визнано й відсутність реальної альтернативи щодо зменшення впливу держави на різні сфери громадського

життя.

Синтез попередніх двох підходів – індивідуально-особистісного і корпоративно-групового, сформував індивідуально-груповий, представники якого А. Арато, Р. Вайнер, М. Волзер, А. Макінтай, А. Селігмен, І. Шапіро та інші. Його основне положення – єдність особистісних і державних інтересів, які взаємообумовлюють і врівноважують один одного. Відповідно увага науковців спрямована на чіткість визначення сфери впливу держави та громадянського суспільства, пошук механізмів досягнення компромісу між інтересами особистості, групи і загальним інтересом держави. Варто відзначити певну недовершеність та неузгодженість цього підходу, що спостерігається у поглядах його представників. Так, М. Волзер орієнтується на поєднання індивідуально-особистісного варіанту з ліберально-демократичною традицією розвитку суспільства, а І. Шапіро схиляється до інтеграції корпоративно-групового і соціал-демократичного варіантів формування відносин між громадянським суспільством і державою. Дискусійність індивідуально-групового підходу спрямовує подальший напрям досліджень природи та сутності громадянського суспільства, його взаємодії з державою на вивчення нового матеріалу, який постачають, зокрема, і українські реалії.

Проблема правової держави та громадянського суспільства є предметом уваги вітчизняних дослідників, погляди яких сформували вивчення цієї проблеми за такими напрямами:

- виникнення ідеї громадянського суспільства, її еволюція та відображення у теоріях і концепціях світової й вітчизняної науки, трансформація змісту ключових її аспектів, що обумовлюється тенденціями історичного розвитку та контекстом суперечностей сучасної демократії (А. Карась, М. Козюбра, А. Крижановський, В. Кремень, Ю. Оборотов, О. Токовенко, Г. Щедрова та інші);

- розкриття сутності, структури та функцій громадянського суспільства, взаємодії його окремих елементів, виокремлення чинників його ефективності, проблем формування та тенденцій, які обумовлені сучасним етапом розвитку

нашого суспільства (праці В. Баркова, Г. Зеленько, І. Кресіної, М. Михальченка, В. Цвиха та багатьох інших);

- осмислення діалектичної взаємодії громадянського суспільства і держави в умовах різних політичних систем і режимів (напрацювання В. Бабкіна, В. Селіванова, А. Січненко, О. Скрипника та інших).

Методологічно обґрунтованим, на наш погляд, видається підхід, згідно з яким демократія, її принципи покладено в основу функціонування державних органів влади, а також наповнюють зміст та окреслюють значимість громадянського суспільства. Останнє, відповідно, є суспільством зрілих громадян, яких характеризує сформована духовна, національна, економічна, соціальна, політична, інформаційна культура, яке взаємодіє на основі правових відносин з державою. У такому контексті сутність демократичної і правової держави розкривається через забезпечення низки прав і свобод людини – політичних, економічних, соціальних, громадянських, культурних, інформаційних, екологічних та інших. Таким чином, умовами становлення та розвитку політично зрілої особистості є правова, соціальна, демократична держава.

Нині у вітчизняному науковому дискурсі підтримується людино-центристський гуманістичний світогляд як правове, політичне, світоглядне та ідейне підґрунтя демократії та демократизації [див. зокрема: 169; 298; 390; 459]. Він кардинально змінює сутність та спрямованість сучасної вітчизняної політико-правової науки, яка досить тривалий час відповідала контексту радянського суспільствознавства. Останнє базувалося на ідеологічному і теоретичному обґрунтуванні: а) ігнорування інтересів особистості і домінування інтересів держави; б) підпорядкування особистості інтересам держави; в) розуміння та використання права як політичного інструменту реалізації державної влади тощо.

Варто відзначити доречність оцінок науковців, що радянська політико-правова доктрина базувалася на монометодології радянського суспільствознавства, розумінні пріоритетності держави, діяльність якої

відповідала марксистсько-ленінській ідеології, і аж ніяк не на врахуванні реальних потреб та інтересів суспільства, громадян та свободи особистості.

Незалежне і самостійне існування України стимулює трансформацію і розвиток українського суспільства, усіх його сфер, зокрема і сфери права. Звичайно, процеси демократизації нашого суспільства, реальне втілення політично задекларованих і конституційно закріплених цілей політико-правового розвитку потребують сучасного науково-теоретичного осмислення, відмови практики від методу спроб і помилок і відповідності наявним умовам і особливостям розвитку нашої держави. Серед пріоритетів має бути глибокий та всебічний аналіз, побудований на науковому прогнозуванні процесів та продуманість організації практичного втілення ідей та реформ. Слід зважати на геополітичний, глобалізаційний, інформаційно-технологічний розвиток сучасності, що безумовно позначається на якості життя та психології особистості. Крім того, посилення актуальності соціальної функції упорядкування суспільних відносин потребує чіткого і зрозумілого правового регулювання цих відносин. Окреслене наголошує на поглибленні сучасного праворозуміння істини правової дійсності, потребує юридичних знань, вагомості юриспруденції, в цілому правової системи в обґрунтуванні шляхів і методів формування розвиненого громадянського суспільства, подальшого ствердження України як демократичної, соціальної, правової держави.

Нині не можна заперечити вплив економічної сфери на характер суспільних і політичних процесів. Водночас, сьогодення засвідчує вагомість й інших чинників – політичних, соціальних, культурних, духовних та морально-психологічних. Наукове осмислення процесів демократизації, трансформації, державотворення та прогнозуванні тенденцій їх розвитку потребує поєднання політології, правознавства, державознавства, соціальної філософії, теорії державного управління, психології та інших наук, що підкреслює значимість міждисциплінарного підходу та використання їх методологічних основ у сучасних дослідженнях.

На цих засадах, тобто осмисленні дії комплексу різних чинників, має

відбуватися і правова реформа в Україні, демократична трансформація правової системи та її складових, зокрема системи права і законодавства.

Політичний, соціально-економічний і політико-юридичний аспекти системної кризи в Україні, наявне глибоке протиріччя між потребою переходу до демократичних принципів організації життя і неможливістю та невідповідністю чинного механізму правового регулювання загострюють потребу проведення низки реформ, серед яких нагальними є реформування політичної та правової сфер.

Зокрема, механізм правового регулювання відносин має відповідати таким принципам:

- ґрунтуватися на власному соціокультурному базисі;

- зачіпати усе різноманіття суспільних відносин;

- виступати як мета та передумова трансформації інших суспільних сфер та сприяти функціонуванню суспільства як цілісності;

- визнання людини як системоутворюючого елементу політико-юридичних та інших видів суспільних відносин;

- показником демократичного перетворення механізму правового регулювання суспільних відносин є людський вимір, ступінь забезпечення та захисту прав і свобод людини.

Варто підкреслити, що ігнорування людського виміру та соціально-правової, громадянської цінності людини, її прав та свобод часто призводить до прийняття недостатньо виважених чи непродуманих політичних і юридичних рішень, що негативно позначається, зокрема на юридичній практиці, рішення якої впливають і визначають долю людини. Цим пояснюється і неспроможність перебудови вітчизняного права. Саме осмислення цінності людини є основою стратегії правового розвитку суспільства, яка визначає тактику процесу створення правової системи України. Іншим пріоритетом сучасної системи права в Україні є її відповідність потребам і ризикам економічної системи з наявними державним і недержавним сферами ринкових відносин.

Крім того, важливою проблемою є, на думку сучасних науковців, заміна

«традиційного для радянської адміністративно-командної системи господарювання та управління відомчого порядку нормотворення і дискретного здійснення функцій державної влади, тобто регулювання суспільних відносин на рівні підзаконного нормотворення, яке часто перебуває у прямому протиріччі з вимогами закону на конституційно визначений порядок здійснення державної влади» [190, с. 86]. Незначна роль законів у структурі політико-юридичних актів, на думку В. Зінченка, «негативно позначалася на характері діяльності виконавчих державних органів колишнього СРСР, які фактично створили систему обходу, а по суті – заміни законодавчого регулювання підзаконним регулюванням. І це тоді, коли така практика суперечила чинним нормам як Конституції СРСР, так і конституціям союзних республік» [169, с. 71]. Відзначимо, що в сучасній Україні наявними є переоцінювання та переосмислення змісту багатьох правових цінностей, і водночас практичне застосування вищеописаної системи.

Контекст системної кризи та переосмислення наслідків радянської юридичної теорії та практики загострює проблему віднайдення і формування нової ціннісної шкали. Слушними видаються зауваження В. Селіванова про те, що «Пошук і формування нової системи духовних цінностей, орієнтирів суспільної свідомості не менш, а можливо, й більш складна справа, аніж перебудова економіко-господарських і політико-владних механізмів» [384].

Погіршення соціальних та економічних умов життя населення, деформація змісту правових цінностей сприяють поглибленню поляризації населення, кризі та деструкції правової системи суспільства, загострюючи суперечливий характер взаємодії різних її складових, що в цілому дестабілізують правовий порядок в нашому суспільстві.

Це актуалізує використання плюралістичного методологічного принципу в осмисленні проблеми правового поля в Україні, розумінні сутності цього принципу як єдності у різноманітті. Це, на відміну від використання єдиного принципу боротьби протилежностей у політиці та праві, дозволяє розглядати правову систему, систему права, юридичних інститутів, норм тощо як цілісну

взаємодію різних аспектів та властивостей. В. Селіванов у цьому контексті визначає, що «Проблема полягає в осягненні істини цієї взаємодії, вивченні та використанні її переваг і можливостей, що стосуються, зокрема, таких явищ, як наступність у праві, зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього у правовому розвитку, конструктивно-критичне осмислення успадкованих та одержаних нових знань і досвіду, а не механічне їх заперечення чи використання тощо» [384].

Сучасний стан теоретичного політико-правового мислення дозволив зробити висновок В. Зінченку про те, що «будь-яка правова теорія, доктрина не спроможні чітко описати свій об'єкт дослідження як інтегративну цілісність, як систему, як абсолютну істину, не використовуючи при цьому можливість додаткових альтернативних методологічних і теоретичних підходів» [171, с. 36]. На користь цього відзначимо, що за сучасних умов ускладненння та диференціації суспільних сфер, і зокрема політико-правової, спостерігається складний взаємозв'язок, часте взаємодоповнення та переплетіння явищ, що безумовно наштовхує дослідників шукати істину, спираючись на поєднання різних методів і підходів дослідження.

Погоджуємося із В. Зінченком у тім, що «прогресивний правовий розвиток України повинен, перш за все, мати системний характер і людський вимір актуальних проблем вітчизняної політичної, юридичної та соціально-філософської науки, їх вирішення передбачає пріоритетний розвиток таких її наукових напрямів, як: загальна теорія права, філософія і соціологія права – предметом дослідження яких сьогодні мають бути, зокрема, людина в праві та право для людини» [172, с. 266].

Впровадження у вітчизняну науку людино-центристської методології сучасного політико- і праворозуміння сприятиме осмисленню демократичних трансформаційних процесів, сучасних перетворень та забезпечать вкорінення реалізації інтересів і прав людини у правосвідомість нашого суспільства, зокрема – визнання як найвищої соціальної цінності життя, здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки особистості, захисту її прав і свобод,

дотримання балансу приватних і публічних інтересів. Якісно новим рівнем в осмисленні суспільного розвитку України має стати пріоритетність принципу «добро для кожної особистості».

Історичний та людський прогрес пов'язується з еволюцією сутності ідеї свободи, усвідомленням необхідності формування і розвитку вільної особи, яка толерантна до інших та суспільства в цілому. Демократична організація суспільства найкраще, серед інших, сприяє цьому. Водночас важливою є проблема у правовий спосіб захистити права і свободи людини, що відповідає рівню гуманістичного, цивілізованого, культурного розвитку сучасного суспільства. У цьому контексті Дж. Вінсент слушно зазначає, що «права і свободи людини як важливі ціннісні орієнтири суспільного розвитку за своєю суттю історично формулювали і продовжують нормативно формулювати ті умови та способи співжиття людей, які є об'єктивно необхідними для стабільності громадянського суспільства, для забезпечення гармонійної взаємодії індивіда, суспільства, держави та природного середовища» [49, с. 89].

Видається актуальною за сучасних умов система благ, які забезпечує соціально орієнтована держава (за Д. Роулзом): «базові свободи; свобода пересування і вибору заняття на тлі широкого вибору можливостей; влада, повноваження і відповідальність, що набуваються залежно від посади і місця роботи; прибуток і багатство у широкому розумінні як універсальні засоби; соціальні основи самоповаги індивідів» [див. 301, с. 65]

Сукупність прав і свобод людини, які визначають межі її свободи, гарантування їх реалізації реальними можливостями передусім правовою системою, а також економічними, політичними, культурними та іншими умовами і засобами в цілому сприяють становленню особистості як самостійного, відповідального громадянина. Крім того, важливим є чітке розмежування сфери правових відносин держави та громадянського суспільства. На відміну від тоталітарного, авторитарного політичного режимів з притаманним єдиним стереотипом особистості («тоталітарна», «авторитарна» особистість), демократичний режим зорієнтований на те, що люди є різними, з

різними суспільно-політичними потребами, інтересами, орієнтаціями, установками та свідомістю.

Сучасна практика свідчить, що посттоталітарні суспільства надають перевагу цінностям розвитку (змін) і рівності, недооцінюючи важливість свободи та порядку. У промислово розвинутих суспільствах західної демократії домінують цінності свободи (сукупність індивідуальних прав) і рівність (рівність можливостей). З цими цінностями науковці пов'язують й інші ціннісні орієнтації, зокрема «індивідуалізм, особистий розвиток, дозвілля, незалежність, громадська ангажованість, співучасть, ефективність, раціональність, матеріальний достаток, праця, сім'я, вільний час тощо» [301, с. 116].

Необхідною умовою стабільності політичного режиму, відносної стабільності влади є створення системи загальноприйнятих, позитивних, домінуючих у суспільстві цінностей. Вагомості за демократичної організації суспільства набуває ієрархія політичних і правових цінностей (свобода і права людини, толерантність, безпека, порядок та інші), які є основою формування політичних переконань, правових і політичних норм, що регулюють політичну та правову поведінку особистості і визначають «правила гри» для суспільних і політичних груп.

Вивчення політико-правових засад політичної соціалізації особистості спрямовує на аналіз політико-правової культури особистості. Становлення та розвиток демократичної політичної і правової культури відображає проблеми трансформаційних змін українського суспільства, суперечливий характер його демократизації та водночас, є однією з ознак та основних передумов подальшої демократизації політичної системи, консолідуючим фундаментом українського суспільства, яка сприяє узгодженню політичних інтересів різних верств населення.

Сутнісні риси та напрями формування демократичної політичної і правової культури розкривають такі поняття як «політико-правова сфера», «політико-правова дійсність», «політико-правове життя», «політико-правова діяльність». Ці поняття є об'єктом вивчення філософії права. Водночас,

сучасними науковцями відзначається недостатня їх розробленість та використання в політичній та юридичній науках [див. 14; 15].

Сутність демократичної політико-правової культури розкривається через демократичні цінності, процедури і узгодженість з національними інтересами. Вона відображає рівень політичних і правових знань, обізнаність у питаннях ідеологічних спрямувань політичних діячів і політичних партій, їх відповідності практичній діяльності. Крім окресленого, зміст політико-правової культури позначає ступінь зацікавленості особистості сферами політики і права, розуміння форм конвенційної політичної участі і відповідальності за неконвенційні форми участі, знання демократичних процедур та механізмів захисту своїх інтересів, вміння надавати компетентну оцінку діяльності політичних сил, толерантне ставлення до опонентів. Серед іншого, це включає раціональність і відповідальність електорального вибору особистості, «імунітет» щодо політичних маніпуляцій, знання та дотримання законів, норм і правил, що характеризують політичну поведінку як цивілізовану та правомірну.

Науковцями розкривається органічність поєднання правової і політичної культури особистості, поєднання нормативності правової культури з артикуляційністю інтересів суспільства, механізмами політичної організації та управління суспільством, що виявляється у сфері свідомості, ідеології, ціннісних орієнтацій, рисах суспільно-політичної практики, механізмах політичної і правової соціалізації [див. 15; 16]

Результатом поєднання соціально-політичних цінностей і правил політичної поведінки, насамперед моральних принципів і правових норм, є відповідальність особистості. Б. Спіноза, на наш погляд, слушно виразив зв’язок між необхідністю і свободою: свобода як пізнана необхідність. Чим більшою є свобода людини, тим глибшим є усвідомлення нею власної відповідальності, що виявляється в повазі до свободи інших людей. У нашій країні проблема формування відповідальності є однією з гострих, що перешкоджає розвитку інших демократичних цінностей – порядку, справедливості, плюралізму тощо. Водночас «одним з найбільш глибоких

переконань пересічного європейця або американця є впевненість у тому, що основою діяльності будь-якого громадянина має бути особиста відповідальність за розвиток й удосконалення як усього суспільства, так і кожного окремого його члена, завдяки чому, власне, особа і має змогу отримати переважну кількість матеріальних та культурних благ сучасної цивілізації незалежно від свого соціального статусу й економічного стану» [див. 301, с. 126].

Тобто, для країн з усталеними демократичними традиціями свобода і відповідальність є взаємопов'язаними поняттями. У тих чи тих проявах політична відповідальність є ознакою усіх державно організованих суспільств. М. Остапенко систематизувала основні змістові компоненти політичної відповідальності так: «залежність від спроможності суспільства надавати об'єктивну оцінку діяльності владних структур, співвідношення політичної і правової культури населення політичному режиму, розвиненості політичних інститутів тощо; змагальність інтересів і забезпечення державою найвпливовіших із них забезпечення основа формування відповідальності за їх реалізацію; пов'язаність із політичною компетентністю, упевненістю в обраному політичному курсі, громадянським обов'язком і патріотизмом, відчуттям причетності суб'єкта політики до суспільно значущих рішень; колективний і солідарний характер (відповідальність партій, інших суспільних суб'єктів); зв'язок політичної відповідальності конкретних посадових осіб з приналежністю їх до тих чи тих угруповань; централізованість і транспарентність, які безпосередньо пов'язані з колективним характером політичної відповідальності (усвідомлення суспільством конкретних відповідальних суб'єктів за стан державного управління; розуміння того, які політичні сили визначають зміст, форму і способи використання державної влади і з якими суспільство має пов'язувати всі (позитивні та негативні) наслідки подібного використання; вимірюваність ступенем довіри до державних органів і посадовців, ступенем легітимності політичної влади; у політичній практиці існують феномени популізму, пустої риторики, демагогії тощо, які різною мірою відображають безвідповідальність політиків, що

підриває довіру до них і загалом легітимність політичної влади» [301, с. 127–128].

Науковцями відзначено декілька рівнів відповідальності: морально-психологічний рівень, пов’язаний з розумінням змісту та наслідків політичної діяльності (це політичні інтереси і потреби, політична свідомість, здатність до мобілізації політичної волі й визначення політичних цілей); свідомий рівень – усвідомлене дотримання норм і правил політичного життя, синтез зовнішніх (підзвітність, стандарти, рекомендації та ін.) і внутрішніх (обов’язок, моральні чинники тощо) форм контролю політичної діяльності.

Відповідальність, як цінність, виявляється через усвідомлення необхідності дотримання правил та обов'язків, відкритість для контролю з боку тих, перед ким ці зобов’язання прийняті (порядність виконання наданих обіцянок і зобов’язань). Отже, виокремлюються два аспекти відповідальності – за що відповідає суб’єкт політики і перед ким. «За що» – це ідеї, проекти, обіцянки, політичні дії та рішення політичних суб’єктів тощо. «Перед ким» – це найперше, перед самим собою, перед групою, народом, зокрема електоратом.

У політичній та правовій сферах свобода може виявлятися як свобода волі, що позначає можливість вільного самовизначення людини під час виконання різних завдань. Варто звернути увагу на волюнтаризм як явище абсолютизації, домінування свободи волі над іншими проявами духовного життя особистості, у тому числі і розумом. Волюнтаристській підхід при вирішенні питань – це значить не враховувати об’єктивні умови буття, закони природи, суспільства і видавати свою сваволю за вищу мудрість. Іншим проявом свободи волі є фаталізм – поняття, що розкриває обумовленість ходу життя людини, її вчинків, подій життя долею людини (у міфології та язичництві), або волею Бога (у релігії), або ж визначеністю замкнутої системи, де кожна наступна подія жорстко зв’язана з попередньою. Цей стан виключає свободу вибору.

Слушними є зауваження Т. Меєра, що «там, де перекреслюються приватні інтереси людини, її свобода волі, творча індивідуальність,

волелюбність, правове значення фізичної особи, там не існує і взагалі не може існувати як права (у значенні загального масштабу і рівної міри свободи індивідів, їх формальної рівності), так і будь-яких справді правових індивідуальних та інших (групових, колективних, інституційних тощо) суб'єктів права, дійсно правових законів і правовідносин як у суспільстві загалом, так і в різних конкретних сферах суспільного і політичного життя» [494, s. 63]. Це розкриває природу та сутність правової держави, її зв'язку з демократією, який формує демократичний правовий світогляд, політичне та правове мислення особистості, її політико-правову культуру. Ми поділяємо позицію тих науковців, які до сфери правової культури включають як окремі правові дії, так і правову діяльність, правову свідомість, правові цінності, ідеали, традиції, правопсихологічний клімат, «якості» правового життя (співвіднесення правової сфери певного суспільства зі сферами розвинутих правових держав). В умовах трансформації нашого суспільства якість правового життя пов'язується з досягненням реального, а не імітаційного, правового статусу особистості, коли її права та свободи захищаються і гарантуються державою.

Важливою рисою, що притаманна правовій державі, зазначає Р. Даннеманн, є «забезпечення і захист загального блага – загального добробуту, публічних інтересів. «Загальне благо – ось формула, у якій коротко виражаються завдання та мета держави» [480, s. 124].

Відповідно до цього, на думку В. Селіванова «основною метою системи права має бути не уніфікація різноманітних приватних інтересів, не пригнічення свободи волі окремих індивідів, а створення правопорядку: по-перше, необхідного для рівного, однаково вільного вияву цих відмінностей; по-друге, для забезпечення суспільно необхідної рівноваги між свободою волі індивіда та загальним благом» [384].

Порядок як наукова категорія акцентує нормативно-регулятивні засади життя суспільства, яке серед горизонтальних відносин, включає ієрархічні зв’язки, що в цілому формують відносини субординації та координації, спираючись на універсальні регулятивні норми та спільний простір цінностей, у

якому ці норми діють. Як цінність демократії політичний і правовий порядок гармонізує відносини між громадянином і соціальною, політичною групою, усередині групи, між групами, між групами та інститутами держави.

Особливо актуальна ця цінність для країн, що зазнають змін. Наприклад, для України характерне загальне послаблення нормативності, зменшення регулятивної дієздатності структур державної влади, що супроводжується слабкістю несформованого громадянського суспільства. Від майже тотального контролю держава наблизилася до іншої крайності – загального хаосу, втративши чіткість і несуперечливість регулятивних функцій, унаслідок чого стало проблематично підтримувати елементарні форми порядку взагалі. Заміщення жорсткої нормативно-правової регуляції поведінки, що здійснювалася раніше владними інститутами під егідою авторитету держави, новими, більш гнучкими та опосередкованими формами контролю і самоконтролю, заснованими не на приписах, а на усвідомленні й узгодженні своїх і чужих інтересів, обернулося не зростанням соціальної активності в поєднанні з відповідальністю, тобто розвитком громадянського суспільства, а легітимацією і нормалізацією раніше морально неприйнятних, у т. ч. й відверто кримінальних практик. У соціально-психологічній сфері фіксуються розчарування, деморалізація, соціальний песимізм, втрата віри у майбутнє. Декларування демократичного шляху розвитку та свободи і викликана цим ейфорія нині актуалізують бажання населення в наведенні порядку. Сприяючи формуванню загальних умов спільного та узгодженого життя суспільства, право має бути спрямоване на створення загальних умов для вираження і захисту блага кожного окремого індивіда, а також визначати нормативно-правову регуляцію поведінки кожного і суспільства в цілому.

Важливою є проблематика довіри до влади як показника демократичності суспільного розвитку і соціалізації особистості. Основна мета демократичної політики – досягнення балансу між приватними інтересами (виразниками яких умовно можна вважати громадянське суспільство) і колективною волею соціуму, раціонально вираженою в державі (загальносуспільний, державний

інтерес). Громадянське суспільство завжди прагнутиме до найбільшої автономії від органів державної влади, а держава – до якомога більшого контролю над максимально можливим соціальним простором. Тому необхідний для розвитку суспільства баланс цих сил можливий у разі продукування громадянським суспільством цінностей і норм, які держава закріплює санкцією, перетворюючи їх із соціальних на правові. Це можливо також за умови розвитку комунікації між державою та громадянським суспільством, що сприятиме зростанню «соціального капіталу», тобто потенціалу взаємної довіри і взаємодопомоги. Цей капітал міститься в елементах громадської організації: соціальні мережі, норми і довіра, що створює умови для координації і кооперації заради взаємної вигоди. Обсяг соціального капіталу визначається показником індексу довіри й членства в суспільних об’єднаннях.

Враховуючи наведене вище, звернемося до розгляду перспектив демократичного розвитку українського суспільства та демократичної політичної соціалізації особистості. У суспільній свідомості ще поволі, але все ж таки поглиблюється розуміння того, що вихід із системного кризового становища, в якому опинилася пострадянська Україна, процес її функціонування та прогресивний розвиток як незалежної європейської держави можливі тільки шляхом руйнування тоталітарної «закритої соціальної системи» (А. Лейпхарт), моделі соціального устрою типу «моносуб'єкт» [243, с. 124], на шляху формування громадянського суспільства, гуманізації права, держави і законодавства, інтеграції в міжнародне співтовариство. Це передусім демократичний, правовий розвиток суспільства, де особистість є метою, принципом, а не способом держави, де права і свободи людини в тріаді взаємодії «людина – суспільство – держава» повинні стати стрижнем як національної правової системи загалом, так і системи права і законодавства, зокрема.

Монізм, як характерна риса тоталітарного та авторитарного режимів, супроводжувався ідеалізмом і ідеологізацією всіх сфер. Демократичний спосіб життя може викликати дещо протилежне явище – нігілізм, що позначає

негативне ставлення людини, групи, класу до певних цінностей, норм, поглядів, ідеалів, а інколи – і до всіх аспектів людського буття. Нігілізм має різні види – правовий, політичний, ідеологічний тощо. Це залежить від того, що саме не визнаються, про якої сфери стосується. Традиційно це явище сприймають як деструктивне, соціально шкідливе, що може набувати руйнівних форм. У крайніх своїх проявах нігілізм пов’язується з анархізмом, ліво- і праворадикальними настроями, максималізмом, політичним екстремізмом. Нігілізм з високим рівнем інтенсивності, категоричності та безкомпромісності, пов'язується з антисуспільною поведінкою, порушенням моральних, політичних і правових норм.

Активізація нігілістичних настроїв в Україні почалася з періоду перебудови, супроводжуючись негативізмом, переоцінюванням, засудженням і відкиданням всього старого. Нині нігілізм виявляється у таких формах: несприйняття певними верствами суспільства реформ, які проводяться, незадоволення змінами; незадоволення тими чи тими політичними рішеннями; недовіра, навіть вороже ставлення до державних інститутів та структур влади, їх лідерів; заперечення «чужих» зразків поведінки, моральних орієнтирів; протидія офіційним гаслам і установкам. На процес політичної соціалізації особистості нігілізм негативно впливає, послаблюючи духовні і моральні основи суспільства, стверджуючи меркантилізм, культ споживання, грошей. Відповідно змінюються критерії престижу особистості, її соціальної та політичної ролі.

Нігілізм у політико-правовій сфері має такі прояви: негативне, зневажливе (інколи просто індиферентне) ставлення до влади, політичних інститутів, політичної системи загалом; звільнення від відповідальності представників державної влади, практика «подвійних стандартів», корупція; масове нехтування юридичними приписами, коли громадяни, посадові особи, державні органи, політичні партії, громадські організації намагаються не співвідносити свою поведінку з вимогами правових і політичних норм, прагнуть жити за «своїми правилами»; прийняття суперечливих рішень,

боротьба за більшу легітимність та впливовість при прийнятті та реалізації рішень між гілками влади; підміна законності політичною, прагматичною доцільністю (місцевого, регіонального, партійного, особистого значення); конфронтація представницьких і виконавчих структур влади на всіх рівнях, що зрештою спричиняє кризу влади; порушення прав людини, зокрема на життя, гідність, житло, майно, безпеку; національний нігілізм, який супроводжується процесами та гаслами суверенізації, автаркізму, роздрібненості, сепаратизму певний рівень руйнування, опозиційна та популістська спрямованість поєднання з правовим, моральним, науковим, релігійним нігілізмом, що в комплексі створює великий деструктивний потенціал [див. 301, с. 316–317].

Розчарування в демократичних цінностях, в обіцянках політичних лідерів і державних діячів спричиняє заперечення існуючих порядків, посилює безпорадність, відчуття власної непотрібності, заперечувальні тенденції, що викликають і поглиблюють десоціалізацію особистості в умовах трансформаційних змін. З іншого боку, нігілізм виникає і тоді, коли цінності не були усвідомлені, тому їх заперечення чи недооцінювання не викликають великих труднощів (неефективна адаптація особистості).

Нігілізм може сформувати цинізм, який за своєю сутністю є протестом проти всілякої соціальної несправедливості, безапеляційним нігілізмом щодо панівних цінностей суспільства, в якому соціально незахищені чи слабо захищені верстви населення зазнають утиску. Цинізм може виявлятися у прямому запереченні й критицизмі, викритті прихованих аспектів соціальної несправедливості. Виокремлюються декілька рівнів цинізму: «поверховий» цинізм – переважно свідоме, часто, безпідставне висміювання загальноприйнятих норм моралі, хуліганство тощо. «Справжній» цинізм – це бунт проти рудиментів минулого, котрі, продовжуючи своє існування в умовах сучасності, пригнічують особистісні прагнення, перешкоджають нормальному життю соціально незахищених людей. Передумовою виникнення цинізму як явища і як відповідної філософії життя стають кризи, загальний господарський, моральний і культурний занепад, зневіра і глибоке розчарування у цінностях. У

нашому суспільстві значна частина населення розуміє, що політика – це переважно «зрежисована вистава», і що принципи демократії є лише імітацією, що і формує недовіру до влади, до права, зневажливе ставлення, розчарування. Подібне і породжує політичний та правовий цинізм.

За цих умов зростає вага знання та дотримання законів та суспільних норм, політичної та правової просвіти громадян, а також формування демократичної політичної і правової культури.

Нормативно-правовим фундаментом становлення та розвитку суспільних відносин в Україні необхідно розглядати в першу чергу конституційне закріплення правової норми (ст. 1), згідно з якою «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». У відповідності зі суттю та змістом цієї норми, що розкриваються в подальшому в інших статтях Конституції України, передусім у ст. 3, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека в суспільстві визнаються найвищою соціальною цінністю. Більше того, ст. 3 «Основного Закону України» визнає, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість державної діяльності, за яку держава повинна відповідати перед людиною. Основним обов'язком української держави визнається, таким чином, утвердження і забезпечення автономії індивіда, прав і свобод людини. Людина, в свою чергу, набуває право на невтручання держави у сферу свободи особи, визначену законом, і одержує юридичні гарантії державного захисту в разі порушення її прав і свобод. «Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується», – закріплено у ч. 3 ст. 8 Основного Закону [217].

За сучасних умов справедливим є твердження про єдність різноманітності транснаціонального розвитку різних правових систем, серед них і систем громадянського права, як певних форм суспільних відносин. «Між різними системами права в дійсності, – зазначає дослідник, професор права В. Брюггер, – існує більше загального, ніж ми звично гадаємо» [475, s. 28]. Зближення правових систем є у певній мірі подією, яка вже відбулася, – наголошує учений,

– є підсумком розвитку кримінального права у XX ст. і його неминучою перспективою у XXI ст. Таке розуміння дозволяє виділити загальну закономірність транснаціональної (загальнолюдської) природи правової науки, не виключаючи при цьому особливості соціально-політичної функції правознавства конкретної держав.

На цьому наголошує В. Зінченко, зазначаючи, що «без широкого порівняльного аналізу та глибокого усвідомлення процесів, які відбуваються у світовому демократичному і політико-правовому розвитку (серед іншого в міжнародному публічному і приватному праві, а також у внутрішньому праві інших країн), в методології правового мислення та пізнання правової дійсності неможливо розв'язати основні суперечності правової системи успадкованої Україною від колишнього СРСР, зрозуміти закономірності та перспективи власного національного правового прогресу загалом, неможливі його наукове прогнозування, ефективність практики законотворення та застосування законів» [169, с. 403].

Проте, порівняльне вивчення правових систем не означає тільки вивчення зарубіжного досвіду. Водночас треба вивчати і власний досвід. На думку Дж. Донелі «громадська, зокрема теоретична, позиція антиісторизму, небажання чи нерозуміння необхідності конструктивно-критично вивчати в нових історичних умовах свій і чужий досвід минулого, з одного боку, а з іншого, – враховувати у практичній політиці, в тому числі й правовій, наявність в Україні історично успадкованих від минулого соціальних сил і цінностей неминуче спричинюють сьогодні повторення колишніх помилок у ще гіршому варіанті» [140, с. 305]. Однак, вивчаючи минулий зарубіжний і свій національний досвід, слід враховувати, що на конкретні історичні факти, події, інституції, юридичні норми тощо потрібно дивитися тільки як на можливі аналоги, варіанти розв'язання певних суспільних проблем, які колись, за певних історичних умов, якоюсь мірою вже були реалізовані.

Не можна декларувати кардинальні перетворення в українському суспільстві, проголошувати права і свободи людини, з одного боку, а з іншого,

– ігнорувати можливості цих перетворень, реальні гарантії та захист проголошених прав і свобод, фундаментальні основи політичного і правового устроїв суспільства, покликані забезпечувати гармонійну взаємодію людини, державно-організованого суспільства і природи. Необхідно звернути увагу на те, що в суспільстві людина повинна виступати не тільки як суб'єкт приватно-правових, зокрема цивільних, відносин, а й суб'єкт публічно-правових відносин – єдиний суб'єкт цілісної чинної системи позитивного права.

Будь-яка соціально-економічна і політико-правова система не може вільно і стабільно існувати без певних зобов'язань (в тому числі й юридичних обов'язків) приватних осіб і посадових осіб державного апарату. Свобода в сучасному суспільстві тільки тоді може трансформуватися в суб'єктивні права, коли вона визнається і визначається юридичним актом, прийнятим державою, яка, у свою чергу, повинна бути оформлена правом, підпорядковуватися певній політико-юридичній процедурі. Не може бути правопорядку в суспільстві, де кожний є суддею своїх власних прав і обов'язків за відсутності будь-якої відповідальності перед суспільством.

У цьому плані вагомою є проблема сваволі та егоїзму того індивіда, для якого пріоритетними в суспільстві виступають тільки його приватні інтереси. У такому контексті питання філософії права, політології і суспільно-політичної, правової практики повинні прагнути до подолання крайніх форм індивідуалізму, характерних для громадянського суспільства періоду раннього капіталізму, що є особливо вагомим для України. Це подолання здійснюється багато в чому шляхом морально-етичного розвитку суспільства і за допомогою держави, яка, на нашу думку, повинна втілювати розум, свободу, моральність, право і бути покликаною примирити суперечливі інтереси індивідів і груп. Тому, коли свободу ототожнюють із вседозволеністю, то таке уявлення свідчить про повну відсутність культури мислення, в якому немає і натяку на існування того, що є самі в собі і для себе вільна воля, право, моральність тощо.

Свободі притаманні право і моральність, які в собі і для себе є такі загальні сутності, предмети і цілі, які відкриваються лише діяльністю мислення,

що відрізняється від чуттєвості та розвивається на протилежність їй, і які, у свою чергу, повинні спершу поставати перед чуттєвою волею та асимілюватися з нею і, причому, всупереч їй самій. Свободу завжди розуміють помилково, визнаючи її у формальному, суб'єктивному значенні, не беручи до увага її суттєвих предметів і цілей; таким чином, обмеження потягу, жаги, пристрасті, що належать лише приватній особі як такій, обмеження сваволі приймається за обмеження свободи. Навпаки, таке обмеження є просто умовою, яка робить можливим звільнення, а суспільство і держава, по суті, є становищами, в яких здійснюється свобода.

Система суб'єктивних прав, обов'язків і відповідальності завжди зумовлюється певною комбінацією об'єктивних умов і суб'єктивних чинників, об'єктивними суспільними потребами. І тільки в тому разі ця система стає осередком юридичних відносин, якщо фіксується державою в різних юридичних формах.

На думку О. Лафонтена, штучно не можна абсолютизувати роль особистості у будь-якій соціальній формі спільної комбінованої праці людей, у будь-якому суспільстві. Не можна перебільшувати у структурі та процесі співжиття приватні засади і особливо протиставляти їх публічним засадам – корінним інтересам суспільства. Не може гіпертрофуватись роль окремо взятого індивіда у суспільстві, роль його приватних інтересів, як не можна протиставляти особистість та суспільство, ставлячи при цьому запитання: яка із цих двох засад соціального життя є метою, а яка – тільки засобом [489, s. 97].

Але за жодних обставин не можна забувати принципової суспільної характеристики людської природи. З цієї точки зору, зміст закономірності єдності різноманітності, що пронизує суть соціального, у тому числі політико-правового, прогресу полягає в необхідності дотримуватися вимог морального імперативу загальнолюдських цінностей, з одного боку, а з іншого, – створювати і реально забезпечувати юридичними засобами суспільні умови, які сприяють різноманітності можливостей вияву творчої індивідуальності людей, націленої, в кінцевому підсумку, на забезпечення публічних інтересів

суспільства, загального блага. Суспільний порядок, будучи спроможним за допомогою, зокрема, системи соціальних норм, серед них юридичних, забезпечити широкий вияв свободи людини, належні умови її матеріального і духовного розвитку, з одного боку, а з іншого, – задоволення суспільних (публічних) благ шляхом досягнення єдності людей у свідомому обмеженні своєї свободи волі, – може розглядатися важливим джерелом соціального прогресу як суспільство розвинутої правової та юридичної культури.

Всесвітня історія може бути зображена як дискретний (переривчастий) рух розвитку принципу, змістом якого є усвідомлення людством свободи не тільки як абстрактної соціальної цінності, а й як певної органічної властивості суспільних відносин, правовий порядок яких означає, що благо свободи волі людини – це не лише її права, а й певні обов'язки, зобов'язання і відповідальність перед іншими людьми та суспільством в цілому в особі її держави.

Не випадково нині набувають особливого значення проблеми соціальної справедливості, соціальної демократії, соціальної ринкової економіки, соціальної правової держави, соціальних обов'язків і відповідальності особи (фізичної та юридичної) перед державою і держави як універсальної політичної структури – перед суспільством і світовим співтовариством тощо.

Поряд з правами і свободами особистості в конституціях багатьох країн з'являються приписи щодо її обов'язків і відповідальності перед суспільством. Український законодавець, закріплюючи право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості, застерігає в ст. 23 Конституції України, що це можливо лише за умови відсутності порушень прав і свобод інших людей та обов'язків перед суспільством. Навіть закріплюючи принцип непорушності права приватної власності в Україні, законодавець підкреслює: «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі» (ч. 8, ст. 41 Конституції України). Ст. 68 Конституції України закріплює норму, згідно з якою кожний зобов'язаний не тільки неухильно дотримуватися

самої Конституції та законів України, але й не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [217].

Сучасні науковці справедливо підкреслюють, що співвідношення суспільства і держави в сучасності ускладнилося: з'явився цілий ряд інститутів, суспільних за своїм статусом, але спрямованих своєю дією на державу і виконуючи роль зв'язку між цими двома сферами (масові партії, профспілки і тому подібні асоціації). У сучасних соціальних концепціях демократії та моделях суспільного устрою в умовах глобалізаційних і трансформаційних змін усе активніше та впевненіше аналізується динаміка розвитку процесів самоорганізації в соціальних системах, структура й алгоритм функціонування суспільства прямого громадянського народовладдя і самоврядування [170, с. 610].

Тобто, формування сучасної вітчизняної системи демократії, політики, права, галузей, інститутів, норм публічного і приватного права повинно відбуватися у напрямі не стільки стимулювання егоїстичних індивідуальних інтересів людини, скільки захисту її та суспільства в цілому від свавілля приватного інтересу як самої людини, так і держави, точніше від дискреційних адміністративно-владних повноважень посадових осіб. Як окрема людина у своїх правах та обов'язках має бути обмежена публічними інтересами суспільства, визнаними та закріпленими в нормах і галузях публічного та приватного права, так і держава не повинна бути всевладним тираном щодо людини. У своїй діяльності та компетенціях держава повинна бути обмеженою, «зв'язаною» законними правами та свободами людини, нормами приватного і публічного права.

У цьому контексті загострюється актуальність ідей про те, що в правовій державі влада повинна визначатися певними межами, які вона не може і не повинна переступати. Обмеженість влади у правовій державі створюється визнанням за особистістю невід'ємних, непорушних і недоторканних прав. Саме завдяки невід'ємним правам і недоторканності особистості державна влада у правовій державі не тільки суворо обмежується, а й стає підзаконною.

Органи державної влади бувають справді зв'язані законом тільки тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб'єктивними публічними правами. Тільки маючи справу з уповноваженими особами, які можуть заявити правові претензії до самої держави, державна влада виявляється змушеною незмінно дотримуватися законів.

Такий підхід сприяє розумінню не тільки суті демократичної, соціальної, правової держави, а й розкриттю змісту сучасного праворозуміння, його взаємозв'язку з іншими поняттями соціальних явищ, таких як змішана економіка, плюралістична влада і політика, людська особистість, її потреби та інтереси, мета і поведінка тощо. Визнання об'єктивної наявності в суспільстві приватних інтересів, надання вільної ініціативи окремій автономній особистості, формування чинної системи права на підставі існування в суспільстві публічної та приватної сфер правового регулювання тощо є суттєвими ознаками сучасної правової культури, показником того, що в житті суспільства є твердий ґрунт для розвитку громадянського суспільства, суспільства ліберальної цивілізації.

Багатовимірний підхід до демократії, політики, права, розроблення публічно- і приватно-правових основ пізнання та перетворення правової дійсності мають нині стати одним із центральних завдань на шляху методологічних і теоретичних перетворень вітчизняної юридичної науки, що дозволить перетворити її в ефективний інтелектуальний інструмент демократичної трансформації українського суспільства.

Розглянуті чинники та механізми політичної соціалізації дозволяють стверджувати про правомірність поведінки як результату зазначеного процесу. Правомірна поведінка базується на правовій свідомості, дотриманні правил, норм права і законів та підкріплюється схваленням з боку інших чи офіційною системою заохочень. Якщо у суспільстві наявними є байдужість, ігнорування чи зневага права, безвідповідальність, зневажання вимог закону (правовий інфантилізм), свідомі правопорушення, то це свідчить про дезадаптованість суспільства, і відповідно особистості, як негативного результату політичної і

правової соціалізації.

У конфліктних ситуаціях чи в складних умовах життя можливою є регресія поведінки (як механізму психологічного захисту людини від складної реальності у вигляді заперечення (викривлення інформації, відхід від конфлікту), розщеплення (поєднання суперечливих установок у сприйнятті реальності – щось сприймається, щось ігнорується), проективної ідентифікації (неприйняття поглядів інших людей) тощо), яка здатна транслюватися на різні ситуації, набувати стійкого і масового характеру. Дезадаптацію, соціальну неадаптованість особистості, девіантність поведінки спричиняють не лише суперечності і складності кризового, трансформаційного суспільства, а й психологічні чинники, зокрема послаблення функції соціального контролю особистості.

Видами неправомірної поведінки, як можливого результату дезадаптації, науковці визначають: делінквентну, девіантну або злочинну. Делінквентна поведінка позначає систему незначних правопорушень, провинностей, обумовлюється як недоліками виховання людини, педагогічною запущеністю, так і суб'єктивними – неадекватністю реакцій, ригідністю поведінки, низьким рівнем культурного розвитку особистості. Проявами делінквентної поведінки можуть бути прогули, хуліганство, сварки, шантаж, неврівноваженість, порушення правил в громадських місцях.

Девіантна поведінка суперечить правовим і моральним нормам, що прийняті в суспільстві; супроводжується правопорушеннями і аморальністю вчинків людини. Девіантна поведінка засвідчує певні відхилення поведінки, ігноруванні чи бойкотуванні людиною вимог та правил групи, суспільства. Цей вид поведінки може спричинити асоціальні умови розвитку особистості, негативні соціальні ситуації (десоціалізації), пов'язані з негативними переживаннями і впливом на її «слабкі місця», психологічні проблеми дезадаптації та десоціалізації. Девіантність поведінки, серед іншого, зумовлюють суспільна аномія, низький рівень моральної культури суспільства, наслідки таких соціальних процесів, як урбанізація, поширення споживацького

ставлення до життя, зниження життєвого рівня, недовіри до державної влади і т. д. Видами девіантної поведінки є правопорушення, злочини, аморальна поведінка. Основну роль у психологічному механізмі цієї поведінки мають деформації ціннісної сфери особистості, несформованість навичок соціально адаптованої поведінки, слабкість вольової саморегуляції та моральної сфери особистості.

Злочинна поведінка виражає дії людини, які не відповідають чи суперечать правилам і нормам. Серед злочинів розрізняють: злочини проти особистості, злочини, що порушують права громадян, проти безпеки суспільства, проти суспільного порядку і здоров'я населення, проти правосуддя.

Суб'єктивними причинами посилення аморальних дій і вчинків є відповідні психічні стани, що обумовлюються психологічною природою проблем адаптації і дезадаптації особистості. Серед них: деперсоналізація, невпевненість у собі і своїх можливостях, низька самооцінка; негативізм, тобто невмотивованість поведінки, яка суперечить вимогам інших суб'єктів, ігнорування інтересів інших людей; пограничні стани, тобто нервово-психічні стани, що знаходяться на межі психічного здоров'я і психопатології (реактивні стани, неврози, психопатії, акцентуації характеру), а також гострі стадії конфліктно-емоційних станів (стрес, афект, фрустрація) [286]. Уникненню проявів дезадаптації і виникненню успішної адаптованості на психологічному рівні сприяє формування у людини самоконтролю, адекватної самооцінки, визначення цілей життя, використання методик проведення психологічної терапії десоціалізації особистості, цілеспрямована діяльність соціалізуючих інститутів, спрямована на упередження поведінки, пов'язаної з порушеннями норм, і уникненні антисуспільних явищ. На рівні суспільства чи індивідуальному у демократичних країнах висловити своє невдоволення існуючою системою чи владою забезпечує право на проведення зібрань.

Серед шляхів уникнення десоціалізації, її негативних для особистості наслідків, для нашого суспільства залишається актуальним питання

реформування правоохоронної та судової систем, адже феномен тотальної безкарності формує зневажливе ставлення до правил, норм, закону, сприятливі умови для консервації корупції. Ухвалення антикорупційного законодавства, відкриття державних реєстрів та бюджетних витрат, утворення спеціалізованих антикорупційних органів та криміналізація окремих корупційних злочинів – звичайно, це позитивний і прогресивний крок, проте більше фасадний та формальний (так, за результатами глобального Індексу сприйняття корупції Transparency International Україна посіла 142 місце зі 175-ти), щоб вразити іноземних кредиторів та громадян. Згідно рейтингу Global Open Data Index (відкритість влади) у 2015 році Україна посіла 54 місце зі 134 країн світу (проте це 34% відкритих даних за оцінками міжнародної неурядової організації Open Knowledge; Уряд України в Індексі прозорості бюджету у 2015 році отримав 46 зі 100 балів) [91]. Зрозуміло, що це загострює проблему впровадження діючої системи покарань, загалом дотримання принципу взаємовідповідальності особистості і держави, а також розвиток громадського моніторингу та контролю суспільства як складової демократичного суспільства, формування навичок правомірної поведінки й мислення (свідомості), які засновані на свободі вибору гарантованих законами правових засобів досягнення мети та захисту інтересів.

2.3. Політична соціалізація особистості в умовах розвитку глобалізації та інформаційного суспільства

З проголошенням незалежності Україна постала перед світом як самостійна, суверенна держава, яка формує економічне, політичне і соціокультурне життя. Зрозуміло, що цей процес здійснюється не в ізольованому просторі та часі, а у взаємодії зі сучасними світовими процесами та викликами. Україна орієнтується на досвід успішних держав, переосмислює власну історичну, політичну, культурну традицію, реагує на зовнішні впливи,

що в цілому можна вважати джерелом формування нових і новітніх тенденцій політичної соціалізації особистості. Зупинимось на аналізі цих процесів більш детально.

Кінець другого – початок третього тисячоліття співпав із трансформацією глобальної політики, перетвореннями всього існуючого світу. С. Рудаков слушно зазначає, що новий світовий лад є предметом пильної уваги політиків і учених, причому низка висловлених раніше оцінок про його характер і перспективи розвитку (як, наприклад, «нове індустріальне суспільство», «постіндустріальне суспільство», «глобальне село», «інформаційне суспільство» і тому подібне) опинилися вельми вразливими з точки зору реального ходу подій. В останні десятиліття XX ст. набули поширення такі оцінки, як «соціальний Постмодерн», «новий світовий порядок», «глобалізм» [243, с. 125].

Процеси глобалізації є предметом вивчення багатьох наук соціально-гуманітарного спрямування. Науковцями запропоновано значну кількість визначень глобалізації, в яких увага приділяється філософському, економічному, історичному, політичному, соціологічному, культурному, психологічному та іншим її вимірам, а також відображається вплив різних шкіл та підходів у осмисленні цього феномену.

Р. Робертсон і Х. Хонкер у науковому дискурсі глобалізації виокремили чотири напрями:

1. Регіональний або цивілізаційний - автори відносять ті дискурси, в яких поняттю «глобалізація» належить другорядна роль, насамперед враховуються конкретні цивілізаційні особливості і є певним протиставленням західним, американським спробам нав’язати свій універсальний дискурс. Прикладом також можна назвати позицію французьких вчених, які використовують поняття «мондіалізація».

2. Ідеологічний дискурс глобалізації, де автори виступають за або проти даного процесу. Ліві стверджують, що глобалізація веде до панування таких міжнародних організацій, як МВФ і ВТО. Праві, у свою чергу, поділяються на

дві групи: перша об’єднує націоналістів всіх держав, які вбачають в глобалізації загрозу національному суверенітету та існуванню держав, а тому це уособлення світового зла; друга група, навпаки, розглядає глобалізацію як процес становлення нової глобальної капіталістичної економіки.

3. Дискурси глобалізації, які стосуються статевих відмінностей. Характерні для західних держав і пов’язані з рухом феміністок, які розглядають даний процес як прояв панування чоловіків.

4. Дисциплінарні дискурси – спостерігається тенденція розгляду процесу глобалізації в межах однієї конкретної дисципліни. Це історичні, економічні, політологічні, соціологічні, культурологічні, міждисциплінарні концепції глобалізації [499].

Можна побачити в межах окреслених напрямів певну дискусійність та суперечливість положень та поглядів вчених. Д. Гелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон визначають три теоретичні напрями - гіперглобалістів (революційні глобалісти), трансформаціоналістів (еволюційні глобалісти) та скептиків, дискусія між якими набуває гострого характеру [378, с. 3]. На основі цивілізаційного підходу вивчення глобалізаційних процесів спрямовано за такими напрямами: західний або євроатлантичний; євразійський; східний; ісламський виміри глобалізації.

У межах вітчизняних досліджень глобалізації В. Дударьов виокремлює шість основних напрямів – економістський, консервативно-цивілізаційний, протестно-антиглобалістський, атлантистсько-прагмативістський, синергетико-альтернативістський та конструктивістський підхід «світового суспільства» [146].

В. Савич слушно відзначає, що концепції глобалізації «розкривають сутність цього явища на підставі визначення базових концептів (цінності, відносини, баланс чинників, зв’язки, взаємозалежність), вихідних положень, які пояснюють взаємозв’язок елементів глобалізації, її наслідки і загрози» та «обумовлюються як методологічною позицією їхніх авторів, так і політичними реаліями певної країни, що ускладнює процес формування єдиного,

загальнонаукового концепту «глобалізація» [378, с. 6].

Отже, глобалізація відбувається у декількох площинах – політичній, економічній, технологічній і культурній, кожна з яких несе відповідні умови й ризики для певної держави, а також впливає на процес соціалізації окремої особистості. Сучасними вченими обґрунтовано, що глобальний простір каталізує не лише науковий обмін у сфері культури та освіти між державами, а й зближує цивілізації в духовній сфері, сприяє формуванню свідомості і поведінки «глобалізованої» людини, а і дестабілізує суспільні процеси, стає сферою маніпулювання суспільною думкою та ареною для цивілізаційного протистояння.

І. Валлерстайн, розробляючи теорію економічної світ-системи, замінює образ ізольованих окремих суспільств протилежним – на образ єдиної глобальної системи, у якому – через єдиний спосіб поділу праці – змушені поєднуватися і стверджувати себе всі суспільства, всі уряди, всі підприємства, усі культури, класи та індивіди. Ця єдина світова система, що задає форму відносин між соціальними нерівностями у світовому масштабі, складається, за І. Валлерстайном, разом з розвитком капіталізму. «За своєю внутрішньою логікою, вважає він, – капіталізм неминуче має глобальний характер» [54, с. 15].

Глобалізація, як слушно наголошує В. Лях, також «проявляється в залученні багатьох різноманітних чинників (починаючи з культури, освіти, світоглядних настанов і закінчуючи умовами життя й загальним розвитком особистості), що працюють на ефективність нової системи. Зрештою, маємо процес глобальної трансформації, яка зачіпає усі сфери: економіку, політику, культуру, існування людей, але яка не тотожна неконтрольованому поширенню західної культури (те, що називають вестернізацією)» [256, с. 6].

Ситуацію ускладнює розрив в економічному розвитку різних країн. Крім того, складність «догнати» постіндустріальні індустріальними країнами, на думку В. Іноземцева, обумовлена не лише економічним відставанням, а багатьма причинами, серед яких і відмінність цінностей, соціально-культурних

орієнтацій цих типів суспільств, зміни яких потребують певного часу [177].

Вченим відзначено обмеженість глобалізаційної моделі, при чому для країн з різним рівнем розвитку. До того ж автор відмічає, що переваги країни у конкурентній боротьбі з іншими згодом перетворюються на перешкоди процесу її розвитку. Серед іншого В. Іноземцев вказує, що «принциповим моментом, що не дає можливості індустріальним країнам досягнути рівня постіндустріальних, є якісна відмінність джерела поступу тих та інших: у першому випадку, це економічний тиск на людину як економічного суб'єкта, що виражається у максимізації вироблених ним інвестиційних благ; у другому – це вільний розвиток неекономічно мотивованих особистостей, що виражається у створенні нових інформаційних благ і нових стандартів виробництва та споживання, нового типу соціальних зв'язків і нової якості життя» [177, с. 138].

Можна відзначити певну оригінальність у розкритті призначення та змісту глобального суспільства Дж. Соросом. На його думку, кожне суспільство має виробити систему цінностей як фундаменту існування та розвитку. Разом з тим, «в умовах ринку все перетворюється на товар, включаючи навіть людей та об'єктивну дійсність, але ж, крім ринків, суспільству потрібні інститути, які б обслуговували такі суспільні цілі, як політична свобода та соціальна справедливість. Проте таких інститутів немає у глобальному суспільстві... Розвиток глобального суспільства відстає від глобальної економіки, якщо цей розрив не вдасться здолати, глобальна капіталістична система не зможе вижити» [397, с. 87].

Важливим наслідком глобалізації є те, що вона призводить до «відкритості», яка слугує як і підставою для підвищення прозорості управління, так і для негативного розчинення державного суверенітету. Демократизація стала однією з головних тенденцій світового політичного процесу останніх десятиріч, а також предметом ідеологічного та наукового дискурсу, про що мова йшла вище. Глобалізація демократичного процесу в сучасному світі пов'язана, в першу чергу, з неоліберальною моделлю демократії, яка постає бажаним явищем у сучасному політичному дискурсі. Так, Ф. Фукуяма говорить

про «універсалізацію західної ліберальної демократії як кінцевої форми управління людським суспільством», про те, що ідеал західного лібералізму «в довгостроковій перспективі направлятиме розвиток матеріального світу» [425, с. 40]. При цьому, існує група вчених, які оцінюють демократизацію не лише як набір цінностей та ідеалів політичного процесу, що включає більшість сучасних незалежних держав, а розглядають демократизацію як першооснову для подальшого складання глобальної політичної організації, ширшої, ніж держава. Означені тенденції не можуть не впливати на сферу розвитку політичного та духовного буття людини, адже нові покоління вже соціалізуються у глобалізованому світі, як об'єктивній умові; агенти політичної соціалізації також вимушені реагувати на ці реалії. Розглядаючи глобалізацію як одну з найважливіших тенденцій політичного процесу, деякі вчені відзначають: «глобалізація знаходить своє віддзеркалення в політичній свідомості та створенні нових ідеологічних проектів, які покликані легітимізувати, або, навпаки, заперечувати нову світову систему, що часто характеризується як соціум асиметричної взаємозалежності» [239, с. 93].

Науковцями визнано, що дієвим механізмом становлення глобального суспільства є глобальна взаємодія, під якою зокрема Р. Коехейн та Дж. Най розуміють «такий тип руху через державні кордони матеріальних і нематеріальних предметів, в якому щонайменше один з його акторів не є представником держави або урядової організації однієї частини світу, а інший – іншої» [212, с. 257]. У результаті акцент з традиційної формули взаємодії «національне суспільство – держава» з єдиною інстанцією соціальної регуляції зміщується у бік самоорганізованих глобальних організацій з новою інституційною мережею транснаціональної взаємодії.

Узагальнення сучасних уявлень про глобалізацію дозволяє визначити, що глобалізація охоплює і ускладнює спектр наступних процесів: посилює взаємозалежності між різними людьми, регіонами та державами; загострює боротьбу за встановлення впливу на світовий порядок; формує єдиний ринковий простір; сприяє вільному переміщенню товарів, послуг, технологій,

капіталів і людей; розширює взаємодію міжнародних організацій; послаблює суверенітет національних держав; сприяє виникненню та розвитку транснаціональних систем; розширює економічні та політичні зв'язків, культурний та інформаційний обмін; зближує стилі життя людей тощо.

В контексті осмислення політико-культурної трансформації, її впливу на процеси політичної соціалізації, доцільно звернути увагу на культурологічний аспект глобалізації. У дослідженнях цього аспекту домінує висвітлення глобальної культурної уніфікації під впливом західного способу життя та системи цінностей, а також – формування культури держав центру, периферії та позаперифірійних територій.

Поняття культурної глобалізації досліджувалося М. Уотерсом [506], а також П. Бергером [473]. Ці автори розглядають культуру не лише як один із параметрів глобалізації, а і як внутрішній аспект глобалізаційної сутності. Культурна глобалізація змінює як повсякденне життя, так і інтерпретації змісту життя. Крім того, впливи культурної глобалізації можуть спостерігатися і на мікроіндивідуальному, і на макроінституційному рівнях. П. Бергер виділяє чотири процеси або явища культурної глобалізації, які відбуваються одночасно, пов'язані один з одним та взаємодіють з місцевими культурами, впливаючи на них: даоська культура, або міжнародна бізнес-культура; культура «мак-світу», або глобальна масова культура; міжнародна клубна культура інтелектуалів, або світова інтелектуальна культура; нові релігійні рухи, або широко розповсюджена релігійна культура [473, s. 24].

Відповідно до запропонованої типології науковець окреслює чотири можливих наслідки взаємодії глобалізації та місцевої культури: заміна місцевої культури культурою глобальною; співіснування глобальної і місцевої культур без їхнього злиття; синтез глобальної універсальної і частково місцевих культур; заперечення глобальної культури в результаті сильної локальної реакції [473].

Слушними є застереження А. Мовсесяна та С. Огнівцева, що культурологічні концепції глобалізації посилюють в історичному масштабі ролі

«процесу взаємодії і взаємопроникнення різноманітних культур і цивілізацій, які сформувалися в більш-менш стійких територіальних кордонах на основі визначених етносів» [272, с. 55].

Стверджуючи ідею базових цінностей різних цивілізацій як основи розвитку світу, У. Ганнерс пропонує теорію глобальної ойкумени. Остання є регіоном культурної взаємодії, інформаційного обміну і перекладом символів однієї культури на мову іншої. На думку вченого, глобальну ойкумену характеризують: постійне збільшення в масштабі; складна асиметрична структура; наявність спеціалізованих і регіональних центрів (наприклад, в сфері науки, технологій і масової культури – США, в сфері корпоративної культури – Японія тощо; серед регіональних центрів – Ватикан (в католицькому світі), Мекка і Кум (в ісламському світі) та інші); розвиток в різних напрямах [див. 379, с. 55].

Можливість застосування різних моделей є джерелом появи великої кількості варіантів майбутнього розвитку, в тому числі і глобалізаційного. Так, У. Ганнерс у розвитку глобалізації пропонує чотири напрями. Перший – це сценарій «дозрівання» або глобалізація без вестернізації, якому притаманні такі характеристики: рівноправний обмін культурними цінностями та інформацією між різними державами, стимулювання метрополіями периферійних держав у культурній сфері, а останні в свою чергу впливають на культуру метрополій. Другий – «глобальної гомогенізації», що передбачає повне домінування західної культури та товарів в світі. Третій – «ситуація-насищення», коли західна культура поглинає місцеві периферійні культурні традиції аж до повного зникнення останніх. Останній – це сценарій «периферійної корупції», який передбачає засвоєння не високоінтелектуальних досягнень Заходу на периферії, а інформації низького рівня, яка спотворює сприйняття дійсності [див. 379, с. 55].

Науковці переконані, що глобалізація сприяє не лише культурній взаємодії, а є причиною конфліктів культурних цінностей. Так, на це звертає увагу і С. Хантінгтон, стверджуючи, що після краху комуністичного світу

наприкінці 80-х рр. XX ст. на перший план вийшли культурні розбіжності. Глобальна політика постає як політика цивілізацій, враховуючи, що основними гравцями міжнародних відносин виступають національні держави. Сучасний історичний період автор характеризує наявністю дев’яти основних цивілізацій (західна, латиноамериканська, африканська, ісламська, сіонська, індуїстська, православна, буддійська, японська) [див. 379, с. 31]. Таким чином, в новому світі суперництво наддержав змінилося зіткненням цивілізацій. А основні конфлікти, вважає дослідник, відбуватимуться між народами різної культурної ідентифікації, а не між соціальними класами. Цю позицію відстоюють М. Фезерстоун і С. Лаш, зазначаючи, що дискурс глобалізації виник як «наступник дебатів про сучасність (modernity) і постсучасність (postmodernity) у розумінні соціокультурних змін» [482, s. 1]. Серед причин виникнення «глобальної культури» науковці називають зміни та розвиток багатонаціональних ринків і корпорацій, засобів масових комунікацій, їх світових систем виробництва і збуту.

М. Кастельс відзначає, що сучасні суспільства поляризуються між «Мережею» (Network) і «Я» (Self) , а їх динамічна взаємодія утворює основу їх вивчення [478, s. 3]. На думку дослідника, в такому суспільстві всі типи взаємодії (комунікативної в тому числі) ґрунтуються на інкорпорації інформаційних способів виробництва. Ключовим є «простір потоків» – інтегровані глобальні мережі: приватні, корпоративні, закриті приватні (фінансові) і відкриті громадські (Інтернет), яким властива позачасовість та позатериторіальність. Засоби та канали розповсюдження повідомлень, створені на основі комп’ютерних та міжсупутникових систем зв’язку, здійснили революцію в комунікації, створивши транскордонний інформаційно-комунікативний простір як самостійну сферу життя з власними інститутами, нормами та взаємовідносинами. За цих умов знання пов'язані не лише з технологічним прогресом, а стратифікують суспільство, є основою соціального самовизначення [478, s. 60–65].

Цей підхід розкриває значимість культурних чинників у глобалізаційному

процесі. Частина науковців визнають «переплетення культур і народів як появу культурних гібридів та нових культурних глобальних мереж» [86, с. 385].

У. Бек справедливо наголошує, що економічна глобалізація «супроводжується хвилями трансформацій у сфері культури, процесом, що називають культурною глобалізацією. При цьому йдеться насамперед і головним чином про фабрикацію символів культури... Деякі з суспільних наук і частина громадськості засвоїли це як конвергенцію глобальної культури. ... Все більше і більше пробиває собі дорогу універсалізація в розумінні уніфікації стилів життя, символів культури і транснаціональних норм поведінки» [24, с. 81].

Визначаючи важливу роль культурних чинників у процесах глобалізації, Е. Гіденс акцентує увагу на поширенні засобів масової інформації, серед яких домінують американські. Масове вторгнення американізованих стандартів культури, що тиражуються засобами телебачення, кіно, реклами, електронної комунікації, змусило, на його думку «...багатьох говорити про імперіалізм засобів масової інформації. Вони стверджують, що сформувалася єдина культурна імперія. Країни третього світу страждають від цього найбільше, оскільки не мають засобів для збереження і захисту своєї культурної незалежності» [89, с. 511]. На думку вченого, такий експорт американського телевізійного продукту пропагує комерціалізовану культуру, що негативно позначається на розвитку різних форм місцевої культури.

В умовах інформатизації М. Кастельс вказує на становлення культури реальної віртуальності, в якій немає нічого сталого. Це безперервний процес створення і руйнування, постійного процесу руху, змін. Однак, як відзначає дослідник, «це справді культура, але культура ефемерного, культура кожного стратегічного рішення, швидше клаптикова ковдра, зшита з досвіду й інтересів, ніж хартія прав і обов'язків» [200, с. 197]. Така культура становить своєрідний «дух» інформаційного суспільства.

Науковий інтерес представляє думка Я. Пітерса, який виділяє три парадигми розуміння культурної глобалізації: «зіткнення цивілізацій»

С. Хантінгтона, де визначається фрагментація світу на основі цивілізаційних відмінностей, культурної диференціації, расових і національних особливостей; «макдональдизація», де акцент робиться на гомогенізації культур під впливом транснаціональних корпорацій внаслідок модернізації (вестернізації, європеїзації, американізації тощо); «гібридизація», що пояснює міжкультурні взаємозв'язки, наслідком яких є як і взаємозбагачення, так і виникнення культурних традицій [497].

Продовжуючи, зазначимо, що А. Аппадураі культурну гібридизацію пов'язує з детериторіалізацією, в ході якої формується «глобальний культурний потік». Вчений, розглядаючи глобальність та локальність складові глобалізації, досліджує п'ять видів простору, кожен з яких має ознаки глобалізації, п'ять видів «світового культурного потоку» (landscapes): 1) медіапростір (mediascape), який формує «єдність транснаціональних і навіть постнаціональних почуттів» [471, s. 8]; 2) етнопростір (ethnoscape), який формується рухом туристів, іммігрантів, біженців; 3) технопростір (technoscape) – поширення технологій; 4) фінансовий простір (finanscape) – потік капіталів; 5) ідеологічний простір (ideoscape) – ідеології і контрідеології, які народжуються внаслідок зустрічі західних цінностей епохи Просвітництва та «периферійних» культур [471, s. 33]. Ці простори, на думку вченого, послаблюють територіальну, державну, національну прив'язаність та ідентичність особистості. Окреслені потоки сприяють взаємодії людей через символічні обміни.

Науковий інтерес викликає підхід Р. Робертсона, який вважає, що у мультикультурних суспільствах взаємодія позначається через призму категорій «міжнародні відносини», «зіткнення цивілізацій», «транснаціональна корпорація». Тобто сучасне глобальне суспільство формується «знизу», а не «згори», через взаємодію з представниками інших держав і культур, через включення у повсякденне життя цінностей локальних культур. В цьому значенні термін «глобальне» означає не лише «інтернаціональне», а й «субнаціональне», «транснаціональне», «транскультурне». На думку вченого,

єдність різнорідних світових тенденцій позначає формула «структурна гомогенність плюс соціальна гетерогенність».

Р. Робертсон наголошує на уніфікованості, а не інтегрованості та гармонійності сучасного світу, пояснюючи це виникненням в середині XVIII ст. культурно гомогенних національних держав [501, s. 78]. Разом з тим, вчений вказує, що глобалізація, з одного боку сприяє гомогенізації світу або перетворенню його в однорідний простір, з іншого – є силою, що сприяє також і збереженню та розвитку місцевих відмінностей, тобто зростанню локальної гетерогенізації. Рух до уніфікованого світу, на думку Р. Робертсона, – є процесом, що розпочався ще на ранніх етапах історії й на даний момент є невизначеним [501, s. 5–24.].

Погоджуємося з Е. Гіденсом у тім, що «глобалізація являє собою не один процес, а комплексну сукупність процесів. І ці процеси діють суперечливо, а то й конфронтаційно» [90, с. 14]. Зокрема, глобалізація водночас може сприяти як відродженню локальних культурних ідентичностей, так і викликати негативне сприйняття культурних цінностей іншого народу. На думку вченого, заперечення множинності культурних ідентичностей та інтерпретацій є грунтом для виникнення фундаменталізму. Втім, Е. Гіденс останній не ототожнює із фанатизмом або авторитаризмом. Фундаменталізм є породженням глобалізації (як і сам термін фундаменталізму), а тому представляє лише можливість захистити світ сталих цінностей. Глобалізація змінює роль традицій, а не знищує їх. Власне для Е. Гіденса фундаменталізм та космополітичний світогляд є полюсами глобалізації. «Космополітичний світогляд є необхідною умовою багатокультурного суспільства у процесі глобалізації. Космополітичний націоналізм становить єдину форму національної ідентичності, що узгоджується з цим порядком» [483, p. 136]. Крім того, головним дієвим суб'єктом трансформаційних змін виступає активна особистість, яка усвідомлює глибину взаємообумовленості ступеня задоволення її інтересів від функціонування демократично організованих соціальних інститутів.

Таким чином, у Е. Гіденса глобалізація є результатом суперечності між фундаменталізмом та космополітизмом. В свою чергу, для Дж. Розенау посилення зв'язків етнічних меншин і зростання релігійного фундаменталізму – це приклади динаміки локалізації, яка покликана глобалізацією. М. Кастельс з цього приводу зазначає, що: «Різного роду фундаменталізми, що походять від різних джерел, будуть становити однозначний виклик однобічному домінуванню інформаційного глобального капіталізму. Їх потенційний доступ до зброї масового знищення кидає гігантську тінь на оптимістичні перспективи інформаційної доби» [200, с. 509]. Серед інших загроз глобалізації для майбутнього світу, вчений виокремлює глобальний чи локальний тероризм, пояснюючи, що «зростаюча технологічна витонченість визначає два шляхи, що призведуть до безмежного терору: з одного боку, невеличка цілеспрямована група, фінансово забезпечена та добре поінформована, може спустошити цілі міста або завдати удару по нервовим центрам нашого існування; з іншого боку, інфраструктура нашого повсякденного життя… В той час, як нові технології допомагають системам безпеки, вони також роблять наше повсякденне життя все більш доступним для зовнішніх впливів» [200, с. 510].

Як вже нами вище зазначено, увага науковців зосереджується на різних аспектах глобалізації: економічному, екологічному, культурному, інформаційному та інших. Нині розвиток усіх сфер суспільного життя супроводжується активною інформатизацією. Технологічний розвиток постмодерного суспільства надає можливість залучити широкі верстви населення до трансляції політичних цінностей, використовуючи мережу інформаційних каналів, якими, водночас, можна також і маніпулювати. В умовах сучасних тенденцій політична соціалізація зорієнтована на засвоєння демократичних цінностей, норм і культурних зразків, формування та розвиток громадянської свідомості та культури (за Г.Алмондом та С. Вербою). Демократія – це своєрідний код до відкритого суспільства, свободи і плюралізму. Сучасність засвідчує активний процес інтеграції демократії та інформаційного простору. Природу цієї інтеграції розкриває Р. Матвеєв:

«Демократія потрібна для динамічно стійкого розвитку сучасного інформаційного суспільства. Інформаційний характер суспільства полягає не тільки і не стільки в тому, що в ньому постійно рухаються потоки інформації у деяких інститутах – у ЗМІ, уряді, парламенті, партіях, громадських організаціях і рухах – хоча все це важливо і необхідно. Інформаційне суспільство за визначенням демократичне, тому що воно сприяє створенню і руху інформації від громадян до різнорівневих структур влади, партій і громадських організацій. Демократичність означає і обов'язок влади прислухатися до цієї об'ємної, що йде «знизу» інформації і черпати із неї корисні перспективні ідеї» [262, с. 39].

Погоджуємося із М. Гордієнком у тім, що «інтерактивний простір сьогодення створює «дух участі» в суспільному житті, ілюзію впливу на перебіг політичних процесів. Разом з тим, свобода слова, активна комунікація в соціальних мережах ще не гарантують реальної участі та реального впливу людини на політичний процес» [107]. Це відбувається за умови, коли індивід із об'єкта політики перетворюється на громадянина. Отже, безумовно, одним з найважливіших факторів і трендів глобалізації є розвиток технологій (у тому числі транспорту, комунікацій, зв'язку). На думку Дж. Сороса: «глобалізація та становлення інформаційного суспільства виступають двома сторонами, аспектами єдиного процесу, під знаком якого проходить сучасний етап історії людства» [397, с. 58].

На підтвердження цього Дж. Розенау комбінує сутність і природу двох основних чинників глобалізації – інформаційного суспільства і суспільства знань. Відбувається поєднання закладеного в них усунення відстаней і кордонів і як наслідок – помноження транснаціональних установ і організацій. «Саме технологія, – аргументує Дж. Розенау, – усунула географічні й соціальні простори за допомогою надзвукових літаків, комп'ютерів, супутників Землі та багатьох інших відкриттів, що дозволяють сьогодні все більшій кількості людей, ідей і товарів швидше і впевненіше переборювати час і простір, ніж абиколи. Резюмуючи, можна стверджувати, що саме технологія підсилила

взаємозалежності між локальними, національними й інтернаціональними суспільствами, причому в масштабах, невідомих жодній з минулих епох» [див. 35, с. 112].

Сучасний розвиток глобалізації М. Кастельс характеризує як «утворення нової реальності з новою соціальною структурою, специфічною економікою та особливою віртуальною культурою» [200]. Ця хвиля глобалізації характеризується розширенням інформаційних мереж, які зв’язується технологіями, об'єднують людей і корисні функції, створюючи своєрідну глобальну систему. Науковець визначає масштаби її поглинання: «Вона проникає в усі країни, в усі культури, на всі території, в усі комунікаційні потоки та в усі фінансові мережі, безупинно «проглядаючи» планету в пошуках нових можливостей для отримання прибутку» [200]. На цьому наголошує і Е. Гіденс: «помилково вважати, що глобалізація стосується лише великих систем, на кшталт, світового фінансового порядку. Глобалізація – це не тільки про те, що «там», про щось дистанційоване і надто віддалене від індивіда. Вона також стосується феномена «ось тут», що впливає на інтимні й персональні сторони нашого життя» [90, с. 14].

Р. Дарендорф у цьому контексті зазначив, що Дж. Сорос «уособив аспекти нового світу глобалізації», оскільки він вміє блискуче здійснювати світові фінансові операції)» [121, с. 23]. Водночас вчені переконані, що в умовах інформаційної глобалізації окреслені функції будуть вибірково реалізовуватися, буде поєднання значущих для неї сегментів та ігнорування тих місць та людей, які вичерпали свої можливості чи нецікаві для неї в цей момент. Як наслідок, країни розколються на ті, що вже в системі інформаційно-мережевого простору, і ті, що залишилися поза межами і приречені на периферійне існування.

Доступність інформації, знань, використання інформаційних нововведень та технологій нині є рушійною силою соціального, культурного й економічного розвитку на національному і міжнародному рівнях. Проте інформатизація суспільства, як слушно зазначає М. Савостьянова, має й негативні наслідки:

«глобальний комунікативний простір трансформує характер міжкультурного діалогу, розповсюджуючи універсальні спільні стереотипи й оцінки, нівелюючи національну своєрідність культур. Сучасні інформаційні технології водночас стандартизують й уніфікують виробництво, що у подальшому може відобразитися і на інших суспільних процесах» [380, с. 238].

До парадоксів інформаційного суспільства науковці відносять і тенденцію до індивідуалізації, ізольованість й відчуженість особистості, крім іншого і у зв'язку з фрілансерством (можливістю віддаленої праці).

Гуманістична орієнтація інформаційного суспільства окреслює його визначальні цінності: пріоритет громадянських прав і свобод, соціальна активність, ініціативність, право вибору, відповідальність. На думку Й. Масуди, в інформаційному суспільстві пріоритет належить інформаційним цінностям, а не матеріальним. Знання, інтелект, технології є значно цінніші, ніж матеріальні речі [199].

Інформаційне суспільство, яке базується на інтелектуальній технології і вирізняється новими принципами технологічної і соціальної організації Д. Белл визначає «домінуючою рисою нового суспільного порядку» [25].

Характерні для інформаційного суспільства ознаки науковці зводять до наступних: інформація стає найважливішим економічним ресурсом глобального масштабу, який сприяє зростанню конкурентоспроможності суб’єктів господарювання, підвищенню ефективності їхньої діяльності й запровадженню інновацій; інформація все більше впливає на всі сфери життєдіяльності людини, перетворюється на загальнодоступний продукт споживання населення; інтенсивно формується інформаційний сектор економіки, зростання обсягу інформаційно-комунікаційних продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті; інформаційна сфера виступає основою всіх видів економічної діяльності [321]; трансформування природи і системи управління виробництвом; оновлення, розширення та запровадження інновацій в систему методів управління і самоуправління громадянського суспільства; професіоналізм та компетентність визначаються базовими параметрами

розвитку особистості [356]; створення глобального інформаційного простору з метою забезпечення ефективної комунікації людей, доступу до світових інформаційних ресурсів, задоволення їхніх потреб у інформаційних продуктах та послугах [446]. Світова мережа Інтернет формує своєрідну глобальну інформаційну цілісність. Водночас науковці застерігають про негативний вплив такого середовища на розвиток особистості: формування споживацького ставлення до життя, яке знижує виробництво матеріальних та культурних цінностей; існування, і відповідно, використання інформації задля інформації; некерованість розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій, які призводять до використання їх з метою розбалансування суспільної єдності та суспільних відносин.

Епоха інформаційного суспільства породжує феномен інформаційної економіки (Л. Мельник), основні напрями якої це виробництво засобів обробки інформації; виготовлення наукоємних продуктів; виробництво програмної продукції; підготовка кваліфікованих працівників; виробництво патентно-ліцензійних продуктів; виготовлення інформаційних технологій; виробництво управлінських технологій; створення необхідних умов для реалізації комунікаційних процесів; посередницька діяльність в економіці; інші інформаційні послуги [269].

Відповідно умовою такої економіки й основою для виробництва інформаційного продукту виступають інтелектуальна праця, заснована на знаннях, креативність кадрів, їхня професійна підготовка, інформаційні технології й організація управління. Інформаційна парадигма розвитку та нанотехнології, на думку М. Дмитренка, ведуть до формування людино-машинного суспільства з надшвидкісними глобальними зв'язками, з новим просторово-часовим виміром, з іншою культурою, цінностями, типом соціальних відносин. Це спричинить кардинальну зміну зовнішнього середовища [136, с. 58–70].

У доповіді «Нове тисячоліття – нове інформаційне суспільство» К. Аннан, відмічаючи позитивний вплив розвитку інформаційних технологій на

соціальний розвиток суспільства в межах окремо взятої країни, стверджував, що він (вплив) проявляється в такому: у населення з'являються нові можливості зайнятості й одержання прибутків; підвищення ступеня доступності різних інформаційних баз даних і впровадження дистанційних методів навчання дають змогу вирівнювати можливості одержання якісної освіти для різних верств населення й підвищують загальний ступінь його грамотності; створення нових медичних інформаційних (нанотехнологій) технологій сприяє формуванню доступного банку даних про захворювання, методи й лікарські засоби для їх лікування, підвищенню загального рівня розвитку медицини, удосконаленню системи охорони здоров'я і поліпшенню здоров'я населення; з розвитком Інтернету й програм «електронного урядування» розширюються можливості участі населення у формуванні громадянського суспільства; формування нової телекомунікаційної політики підвищує роль ЗМІ, електронні версії яких стають дешевшими й доступнішими [133, с. 19].

У той же час, поряд з позитивними зрушеннями розвиток інформаційних технологій несе в собі й низку соціальних проблем, які згодом проявляться чіткіше й потребуватимуть свого вирішення. На думку М. Дмитренка, це такі: збільшення розрив у рівнях економічного і соціального прогресу таких країн і країн, що розвиваються; породжує нові види, сфери й форми здійснення злочинів (кіберзлочинність), особливо в країнах, що розвиваються; проблема контролю за життєдіяльністю кожної людини, впливу на її поведінку та прийняття «відповідних» рішень; завдяки інформаційно-комунікативним технологіям культурні цінності, спосіб життя, мова, ідеологія, світогляд та інші риси, властиві розвиненим країнам, активно впроваджуються в країнах, які розвиваються, що несе в собі, поряд з позитивними наслідками, й небезпеку втрати національної самобутності, культури та історичних традицій [136, с. 63–64].

Аналізуючи проблему формування інформаційного суспільства в Україні в умовах глобалізації, погоджуємося із висновком М. Овсіюк у тім, що «сучасний стан національного інформаційного простору характеризує

створення слабо взаємопов’язаних по горизонталі та вертикалі галузевих, регіональних та низових підсистем, що відображає відсутність єдності» [293].

Так, згідно з Рекомендаціями парламентських слухань на тему «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України» (березень 2016 р.), в Україні «галузь ІКТ займає вагоме місце в економіці; її складовою є сектор інформації та телекомунікацій, в якому наприкінці 2014 р. працювало понад 114,3 тисячі суб’єктів господарювання різних форм власності; валовий внутрішній продукт (за виробничим методом), вироблений суб’єктами господарювання у секторі інформації та телекомунікацій за 2014 р., становив 3% обсягу ВВП України, а за 9 місяців 2015 р. – 3,1%». Крім того, за оцінками незалежних експертних організацій «на кінець 2014 р. регулярно Інтернетом користувалися 57% загальної чисельності жителів України, а на кінець ІІІ кварталу 2015 р. – вже 58%» [338].

Відзначаючи певні досягнення в Україні щодо поступового становлення та розвитку ознак інформаційного суспільства, наголошуючи на важливості розвитку ІКТ як одного з вагомих чинників стимулювання економічного зростання та розвитку громадянського суспільства, зайнятості населення, розширення конкуренції і подолання «цифрового розриву», науковці та експерти наголошують на безсистемності розвитку інформаційних ресурсів та слабкому рівні їх використання в сфері державного управління та комунікації між суб'єктами політики. Порівняно зі світовими тенденціями, стан розбудови інформаційного суспільства та сфери ІКТ в Україні визначається недостатнім і таким, що не відповідає стратегічним цілям розвитку України. Так у згаданому вище документі зазначається, що «Україна у міжнародних рейтингах посідає: за мережевою готовністю у 2015 р. – 71 місце серед 143 країн світу; за розвитком електронного урядування у 2014 р. – 87 місце серед 193 держав – членів ООН; за розвитком Інтернету в 2014 р. – 46 місце серед 86 країн світу; за охопленням мережею Інтернет в 2014 р. – 95 місце серед 191 країни; за розвитком ІКТ – 79 місце серед 167 країн; за електронною торгівлею у 2014 р. – 58 місце серед 130 країн; за глобальним індексом кібербезпеки – у 17-й групі країн (серед 29 груп

країн)» [338].

Основними проблемами у сфері розвитку інформаційного суспільства науково-експертною громадою окреслено: відсутність плану дій щодо реалізації національної стратегії подальшого розвитку інформаційного суспільства в Україні; цифрова нерівність у доступі громадян України до електронних комунікацій та інформаційних ресурсів, низький рівень медіаосвіти та медіакультури населення; низький рівень впровадження та використання можливостей ІКТ у сферах освіти, науки, культури, охорони здоров'я, в агропромисловому комплексі та інших секторах економіки; слабкість координованості та несистемність підтримки демократичних процесів (зокрема запровадження механізмів громадсько-державного партнерства, здійснення громадського контролю на засадах широкого використання ІКТ та мережі Інтернет); невиконання Концепції розвитку електронного урядування в Україні (затверджена розпорядженням КМУ від 26 вересня 2011 р. № 1014-р); відсутність програми розвитку електронного урядування в системі органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, зокрема програми з надання електронних адміністративних послуг; слабкість національних електронних інформаційних ресурсів, розвитку інформаційного простору; недосконаліть системи інформаційної безпеки та кібербезпеки, а також сучасної нормативно-правової бази реформування сфери ІКТ та розвитку інформаційного простору; відсутність єдиного центрального органу виконавчої влади, відповідального за формування та/або реалізацію державної політики розвитку інформаційного суспільства, сфери телекомунікацій, програмування, забезпечення інформаційної безпеки та кібербезпеки, впровадження технологій електронного урядування, електронного документообігу, електронного підпису тощо [338].

У. Бек обґрунтовує неможливість подальшої екстерналізації побічних наслідків і небезпек, що є продуктами високорозвинених індустріальних суспільств. «Як конфлікти ризику, вони ставлять під сумнів всю інституціональну структуру глобального політичного процесу. Існує три види

глобальних небезпек: по-перше, це конфлікти, які пов'язані з «втратами», що є зворотною стороною «вигід», адже вони викликані прагненням до збагачення, техніко-індустріальні загрози (як-от, озонові діри, парниковий ефект, а також непередбачені й не взяті до розрахунку наслідки генної інженерії і ретрансплантаційної медицини). По-друге, це руйнування навколишнього середовища і, по-третє, техніко-індустріальні небезпеки, обумовлені бідністю» [23, с. 88].

Крім того, зважаючи на те, що глобалізація пов'язана з певною суперечливістю у визначеності її сутності та кінцевого результату, новим рівнем свободи, яка іноді межує з аномією, загострюється проблема ідентичності особистості. Слушною є позиція В. Ляха у тім, що «нововведення, викликані бурхливим розвитком інформаційних технологій, не лише надають нові шанси і можливості, а й підвищують ступінь ризиків, наслідки яких можуть позначитися на долі людства в цілому. До того ж глобалізація не лише містить економічні, технологічні чи фінансові складові, а й трансформує культуру, спосіб життя людей, систему цінностей і настанов, що визначають становище людини в світі. Зокрема, глобалізація руйнує і трансформує традиційні форми ідентичності, й у людей зникає відчуття причетності до певного оточення, сталих і визначених цінностей та орієнтирів» [256, с. 3].

Також погоджуємося із висновком автора у тім, що «глобалізація розмиває не лише традиційні ідентичності (пов’язані із сім’єю, місцем проживання, релігією тощо), не лише ідентичності, вироблені в період становлення індустріального суспільства (праця, фірма, корпорація), а й пов’язані з нацією-державою (інтенсивний наступ на неї з боку глобалізації також досить відчутний) і саме тому проблема ідентичності постала так гостро в період розгортання глобалізаційних процесів. Внаслідок цього в наш час інтенсифікується пошук нових різновидів ідентичності й адекватних відповідей на виклики сьогодення» [256, с. 4].

Процес глобалізації пронизує усі аспекти життя суспільства та людей й не відрізняється безконфліктністю, простотою та лінійністю. Вплив глобалізації є

відчутним на різних сферах існування людини: психологічній, моральній, соціокультурній, які формують характер її відносин до навколишнього середовища, до себе і свого місця в суспільстві. На це звертає увагу В. Лях, вказуючи, що «змінюється звичний спосіб життя, посилюється психологічний неспокій у частини населення. Втрачається певна стабільність, визначеність місця індивіда в соціальному середовищі, розриваються сталі зв'язки та відчуття приналежності людини до певних суспільних груп. Відповідно, зростає загальна невизначеність умов життя, що спричиняє розгубленість, оскільки у людей зникає впевненість, переконаність у надійності навколишнього світу. Виникає своєрідний «світ без опори», в якому розмитими є пріоритети і однозначні світоглядні орієнтири.

Сучасні тенденції світового розвитку − це інтеграція, глобалізація й інноватика, які визначають потенціал перспективності, конукрентноспроможність країни [91]. У 2015 році Україна посіла 64 місце, випереджаючи Монголію (66) та Сейшельскі острови (65). Для порівняння, у 2014-му році Україна посідала 63 позицію. Цей рейтинг визначає ефективність інноваційної діяльності у 128 країнах, складається із 82 індикаторів. Лідерами рейтингу є Швейцарія, Швеція, Великобританія, США, Фінляндія і Сингапур. У 25 провідних країн увійшов Китай [91].

У світовому рейтингу загальноосвітніх шкіл (рейтинги з урахуванням досліджень ОЕСР PISA, досліджень американських академіків TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) і тестування TERCE у країнах Латинської Америки) країни Азії посіли верхні позиції – Сінгапур, Гонконг, Гана. Цікаво, що Велика Британія посіла в рейтингу 20 місце, США – 28. Україна посіла 38 місце. Укладачі рейтингу проводять залежність між освітою і економічним зростанням. Досліджувалися 76 країн [226].

Варто констатувати й певну пасивність нашої держави у використанні можливостей глобалізаційних процесів, у розробці інноваційних стратегій, а також допущення помилок у виборі конкретних інтеграційних рішень при формуванні моделі спеціалізації, що також є небезпечним, оскільки досвід ряду

країн свідчить, на думку М. Дмитренка, про те, що «в результаті недостатньо виваженої політики вони потрапляють у певну залежність від іноземних держав» [136, с. 169].

В. Андрущенко свого часу зазначав, що «безперечною перевагою України був і є інтелектуальний, професійний потенціал» [7]. Його поєднання з природними можливостями створює реальні передумови для України посісти почесне місце у світовому процесі. Сьогодні експерти визначають високі (порівняно з іншими країнами світу) показники України у сфері освіти та науки: «Україна є однією з найбільш освічених націй у світі за показниками охоплення освітою верств суспільства чи кількістю наукових інституцій. Також відносно високими є показники України, пов'язані з особливістю взаємодії всередині суспільства та культурними чинниками. Водночас ці індикатори різко контрастують з якістю інститутів та правил, створених цим же суспільством» [417]. Аналіз рейтингів вказує на певну стабільність України в отриманні цих позицій, зважаючи на трансформаційні процеси, військові дії. Проте, зрозуміло, що освіта, як і інші сфери, потребує докорінних змін, нових правил і норм, щоб потенціал, яким володіє Україна, був реалізований на користь державі, суспільства і людини. Дійсно, упродовж десятиріч Україна займала перші позиції в Європі та світі за індексами людського розвитку, рівнем освіченості населення, якістю освіти тощо. Однак, чи достатньо цього задля впевненого поступу в XXI ст. та як це впливає на соціалізацію нових поколінь?

Зміни у сфері комунікації стали основою для переосмислення попередніх результатів суспільного розвитку, появи нових надій на «гуманістичну» трансформацію західного суспільства. Західні вчені пропонують нову парадигму суспільного розвитку – «стадію інформаційного суспільства», в якому пріоритетними є завдання одержання освіти високої якості, формування навичок роботи на обчислювальній техніці, одержання доступу до інформації [див. 133, с. 20]. Нерівність доступу до ІКТ спричинила новий вид нерівності – цифрової. Основні причини виникнення такої нерівності зводяться до таких, як:

значне відставання низки країн світу у розвитку сфери ІКТ; низький рівень інформаційної компетентності населення; потреба у кваліфікованих фахівцях. Виникнення цифрової нерівності, а також існування економічного відставання країн надали підстави науковцям зробити висновок про елітарний характер процесу глобалізації. Тобто, інноваційні та інформаційні технології з одного боку, сприяють створенню єдиної глобальної системи, а з іншого – сприяють елітарності глобалізації.

Отже, глобалізаційний процес, звичайно, має чимало переваг, серед яких: розширення свободи; відкритість міжнародних кордонів, вільне переміщення та можливість іммігрувати до інших країн; вільна торгівля (імпорт та експорт між країнами) та інвестування капіталу; ознайомлення з особливостями культури; можливість доступу до нововведень та інновацій; доступність широкого ринку товарів та послуг. Значні переваги глобалізації, передусім, в економічній сфері – для країн з високим рівнем економіки – це зниження витрат на придбання сировини, наймана праця людей з інших країн; для країн, що розвиваються, – отримання певних прибутків від експорту товарів та послуг; створення робочих місць транснаціональними корпораціями. Глобалізація відкриває доступ до сфер медицини, освіти, науки, нових технологій та інформації. Можна сказати, що глобалізація має прогресивний характер у задоволенні потреб людини – сприяє зростанню життєвого рівня людей. У свою чергу, це актуалізує потребу якості життя – задоволення якості первинних потреб, спрямування на якість задоволення вторинних потреб – потреби ствердження, поваги, вираження особистості (за пірамідою А. Маслоу).

Водночас процес глобалізації має і негативний вплив на суспільні сфери, про що свідчить серія демонстрацій проти глобалізації в Празі, Вашингтоні та інших містах. До загроз, які містить глобалізація, науковці відносять: зростання бідності слаборозвинених та збагачення економічно більш розвинутих країн за рахунок міжнародної конкуренції; нерівномірний розвиток регіонів і територій; пов'язана з глобалізацією індустріалізація загрожує екологічною катастрофою; активізація радикалізму, екстремізму, тероризму, торгівлі наркотиками й

поширення СНІДу та інших захворювань; нівелювання культурної розмаїтості через поширення цінностей Заходу по всьому світі; проблема міграції і конфлікт цінностей двох цивілізацій – Західної та Східної; послаблення стабільності в країнах, що розвиваються за рахунок посилення внутрішньокраїнової та світової криз.

Враховуючи вищезазначене, ситуація в Україні виглядає не досить оптимістично. Після перемоги Майдану 2014 р. Україна знову постала перед викликами покращити свої економічні позиції, орієнтувати суспільний договір, правила гри на ефективність взаємодії держави та громадянського суспільства, проводити реформи та рухатися європейським шляхом чи знову втратити свій шанс, як це вже було колись після революції 2004 р. До внутрішніх проблем додалися посилені зовнішні виклики. Анексія частини території, військові дії на Донбасі позначилися на економічній, соціальній, культурній сферах. Варто відзначити, що політичній еліті важко вирішувати ці виклики, про що свідчать і результати її діяльності – не виконання вимог Майдану, незначні успіхи у боротьбі із корупцією, низькі показники економічних свобод, податкового навантаження, від яких залежать залучення інвестицій та економічний успіх країни.

За результатами міжнародних рейтингів 2015 р., які відображають економічні позиції України порівняно з іншими країнами («Doing Business», «Global Competitiveness», «Index of Economic Freedom», «Legatum Prosperity Index») Україна має низький рівень економічного зростання, управління, захисту прав власності, інвестиційних та фінансових свобод, економічної конкурентності натомість має високий рівень корупції. Відносно непогані позиції Україна посідає в напрямках відкриття бізнесу, отриманні кредитів, свободи міжнародної торгівлі. За висновками багатьох аналітиків економічні реформи в Україні, на жаль, відбуваються занадто повільно. Водночас аналітики відзначають значний потенціал для розвитку через зрілість, силу громади та добру освіту [417].

Серед екологічних і ресурсних проблем, що відіграють важливу роль в

політиці окремих країн і регіонів, а також сучасного світу в цілому, зростає значення природних ресурсів. Для України екологічні проблеми набувають неабиякого значення в умовах ще остаточно неподоланих наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, відсутності європейських стандартів безпечного виробництва, моніторингу й експертизи. Експерти відзначають низькі показники ефективності використання природних ресурсів, кількості спожитої енергії на одиницю створених благ; найнижчими у рейтингу є показники безпеки, які за останні два роки значно зросли, зумовлюючись війною на власній території та її наслідками: біженцями, економічними втратами, погіршенням демографічних показників [417].

Наявність природних ресурсів, географічне розташування, політика сусідніх держав також створюють певні умови для політичної соціалізації українців. Звичайно, перераховані тенденції світового розвитку можуть діяти як спільно, так і окремо, тому іноді важко відрізнити, яка саме з них спричиняє ту чи іншу відповідну соціальну реакцію. До того ж, і сама сучасна глобалізація не є чимось однозначним.

За оцінкою Freedom House у 2015 р. Україна фігурує як «частково вільна» країна поміж «вільною» Європою та «не вільною» Росією. Відзначається позитивна динаміка рівня політичних та громадянських свобод після Революції Гідності [див. 417].

За 2015 р. World Press Freedom Index, що фіксує рівень свободи журналістів, медіа та інтернет-користувачів (за критеріями плюралізму медіа, незалежністю від політики та бізнесу, законодавчого регулювання діяльності, прозорістю, рівнем насильства над журналістами) визначив 129 місце України серед 180 країн світу, що на дві позиції нижче, ніж у 2014 р. Попри залежність від олігархічних структур і власників, є певні позитивні зрушення - прийняття Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики в сфері телебачення і радіомовлення». Водночас, загальна характеристика свободи преси в Україні у 2015 р. описана як «складна

ситуація», що обумовлено, серед іншого, і військовими діями на Сході країни, адже журналісти не можуть вільно працювати на тимчасово окупованих територіях [див. 417]. Для України важливим є врахування негативних наслідків глобалізації та кризи. У цьому контексті є потреба розробити власну обґрунтовану стратегію розвитку, а не лише запозичувати досвід розвинутих країн без врахування особливостей українського середовища.

Позитивні і негативні аспекти глобалізації відображаються і на інститутах, каналах та механізмах політичної соціалізації особистості – свобода в отриманні інформації, знань, можливість самовдосконалення, ознайомлення та вивчення досвіду, політичних традицій, моделей соціалізації, що сформувалися в інших країнах. Розвиток сучасного українського суспільства підпорядковується загальним тенденціям сучасної світової системи, серед яких є глобалізація. Умови посилення зовнішніх чинників на політичну, економічну, соціальну, культурну трансформацію українського суспільства загострюють проблему адаптації як суспільства, так і окремої особистості до викликів глобальних процесів (паралельне існування економічної, політичної, екологічної та культурної інтеграції та фрагментації світу, посилення культурної диференціації, зростання національної самосвідомості, відродження етнічно-національних цінностей; процеси інформаційної революції, виникнення мікропроцесорної технології, розвиток космічних технологій і загроза екологічної, антропологічної кризи, що активізують усвідомлення єдності людства як планетарної спільноти). Для України важливим є пошук врівноважуючих та стабілізуючих механізмів управління надскладними глобальними процесами та відносинами в інтересах виживання людства та обґрунтування власної стратегії, адекватної її (України) розвитку за цих умов.

Висновки до другого розділу

Серед особливостей сучасного українського суспільства є поєднання викликів як глобального, так і внутрішньополітичного характеру, що безумовно

відображається на процесах його трансформації. Політико-культурна трансформація українського суспільства супроводжується проблемами і викликами сучасного постіндустріального розвитку (реалізація принципів демократичного суспільства; розширення сфери інформаційних послуг, вдосконалення системи телекомунікацій; модифікація традиційних соціальних груп й інститутів), формуванням нових видів міжгрупової інтеграції тощо. Опанування політичного досвіду, соціально-політичних цінностей і норм розглядається у зв'язку з впливом низки чинників, які науковцями поділяються на внутрішні та зовнішні. У трансформаційному суспільстві дієвість цих чинників характеризуються певною розбалансованістю. Нерідко їх впливи співпадають, проте більшою мірою особистість зазнає їх суперечливого характеру.

Серед інститутів, що беруть участь у процесі політичної соціалізації проаналізовано ЗМК, політичні партії, інститути громадянського суспільства, систему освіти. В сучасних умовах ЗМК відрізняються потужною функціональною здатністю соціалізувати особистість та суспільство, задавати напрям їх ідеологізації та політизації залежно від своєї природи й мети. Політичні партії, безпосередньо чи опосередковано продукуючи норми та цінності широких верств населення, не реалізують у повній мірі ці функції. Демонструючи партійні конфлікти, боротьбу олігархічних структур за матеріальні ресурси й владні повноваження, безвідповідальність, популізм, політико-ідеологічну непослідовність, їх вплив швидше сприяє дезорієнтації особистості, а на рівні суспільства загострює фрагментарність та неоднозначність позицій у різних регіонах країни.

Вивчення наукових досліджень останніх років, присвячених проблемі глобалізації, дозволяє констатувати належне її висвітлення в науковому дискурсі. Оцінка цього процесу еволюціонує від захоплення нею як позитивним процесом проникнення в усі сфери життя різних країн світу західної моделі розвитку, західних цінностей як найпрогресивніших до визначення його неоднозначності і суперечливості, здатного провокувати можливе зіткнення з

процесами розвитку окремих держав, а в деяких випадках спротив і опір. Водночас спостерігається обмеженість вивчення впливу цього процесу на політичну соціалізацію сучасної людини і зокрема на тлі трансформації українського суспільства.

Технологічне й ідеологічне підґрунтя глобалізації творить інформаційне суспільство. Інформація, як базовий ресурс та абсолютна цінність цього суспільства, користується великим попитом і виконує роль каталізатора соціально-економічного розвитку країни. Серед розмаїття ознак інформаційного суспільства зроблено акцент на важливості використання інтелектуального потенціалу, доступі до інформації та інформаційних технологій і якості інформаційного обслуговування. З одного боку, створення глобальної інформаційної цілісності можна інтерпретувати як позитивну тенденцію формування інформаційного суспільства, з іншого – як негативну, що породжує необмеженість та некерованість поширення інформації та посилює індивідуалізацію особистості.

Медіапростір сучасної України викликає у суспільстві, з одного боку стан тривоги, що призводить до розвитку соціальної фрустрації особистості. З іншого боку – значний обсяг продукції ЗМК культивує орієнтацію на цінності матеріальні й гедоністичні, формуючи сенс життя в отриманні багатства і насолод. Відбувається своєрідна персоніфікація предметів споживання, особистість стає додатком до них. У цих умовах виникає прагнення відмовитися від побудови довгострокових планів, а жити сьогоднішнім днем, задовольняючи миттєві потреби, одержуючи негайні результати та прибутки, що не може не позначитися на процесові соціалізації, оскільки спричиняє зміни системи цінностей. Розвага і комфорт – головні принципи нігілістичного гедонізму, який звільняє задоволення від категорій заборони, обмеження й обов’язку. А оскільки при постійному повторенні того самого задоволення поступово зменшується активність особистості, то виникає нудьга, апатія, агресивні та девіантні імпульси у сфері культури і поведінки, особистості, особливо молоді, що проектується на різні сфери її життя.

Виникнення та активний розвиток мережевої комунікації, передусім, забезпечує потребу особистості в обміні інформацією, спілкуванні. З одного боку, формується нове середовище (віртуальне), де перебуває особистість і де вона може реалізувати себе. З іншого – звужуючи поле її реальної активності, мережева комунікація применшує, навіть перебирає на себе, соціалізуючий вплив традиційних інститутів соціалізації у набутті та засвоєнні певного досвіду. Такі риси як легкість, доступність різних видів і обсягів інформації мережевої комунікації змінюють уявлення про простір і час, формують нові види самореалізації й самопрезентації; культивують домінування зовнішньої форми (оболонки) подання інформації, ніж її змістового наповнення.

Аналіз процесу становлення інформаційного суспільства в Україні дозволяє вказати на потребу вирішення проблеми автономного функціонування столичних і регіональних ЗМІ, подолання цифрової нерівності у доступі громадян до електронних інформаційних ресурсів, підвищення рівня медіаосвіти та медіакультури населення, активізації впровадження та використання можливостей ІКТ у суспільних, зокрема політичній сфері.

Визначені у розділі прояви глобалізації і інформатизації впливають на процес соціалізації, викликаючи зрушення в суспільному житті, зумовлюючи зміну ціннісних настанов людей, особливо молоді, та актуалізуючи проблему розвитку людини як суб’єкта політичних відносин, збереження власної ідентичності в умовах її розмивання та уніфікації. Показниками успішності політичної соціалізації можуть слугувати такі критерії як якість особистості (розвиненість демократичної політичної культури) та її мотивації до інновацій, змін, а також якість трансформаційних процесів самого суспільства як середовища для формування такої особистості.

РОЗДІЛ 3
ПОЛІТИЧНА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Сутність та структура політичної освіти і просвітництва

Роль освіти у процесі функціонування і розвитку будь-якого суспільства важко переоцінити. Її значимість розкривається у передачі знання, досвіду і традицій новому поколінню людей, формування у нього навичок опанування ними. Значимість освіти посилює її соціалізуюча роль у формуванні освіченої, моральної, культурної людини і громадянина, долучення особистості до норм і цінностей культури. Як один із інститутів соціалізації, і політичної зокрема, освіта формує своєрідний фундамент не тільки відтворювальної діяльності особистості, а і інноваційної. У такий спосіб освіта сприяє поступальному і прогресивному розвитку суспільства.

Педагогічно-виховну сутність освіти розкриває В. Ягупов, вказуючи, що «це процес і результат засвоєння учнями певних систематизованих знань, навичок і вмінь, формування наукового світогляду, моральних та інших якостей, розвитку творчих сил і здібностей» [466, с. 89]. У більш широкому розумінні освіту, за словами В. Ясинської, «можна визначити як відносно самостійну систему, функцією якої є систематичне навчання й виховання членів суспільства, орієнтоване на оволодіння визначеними знаннями, насамперед науковими, ідейно-моральними цінностями, уміннями, навичками і нормами поведінки, зміст яких визначається соціально-економічним і політичним ладом суспільства, рівнем його матеріально-технічного розвитку» [470, с. 47].

Через освіту відбувається соціалізація особистості − залучення до наявних соціальних норм і цінностей, їх усвідомлення та перетворення у

внутрішню систему мотивації. «Соціалізація, − як зазначає М. Остапенко, − розкриває зв’язки між людиною і суспільством, її можна охарактеризувати і як процес цивілізації суспільства» [300, с. 62].

Політична соціалізація розкриває потребу особистості у засвоєнні упродовж всього її життя політичних знань, цінностей і норм суспільства, з яким вона себе ідентифікує. Водночас, як вже зазначалося у попередніх розділах роботи, особистість не є пасивним об'єктом впливу інститутів політичної соціалізації. Має рацію Є. Шестопал у тім, що «поняття політична соціалізація ширше, ніж політичне виховання або просвіта, бо охоплює не тільки цілеспрямований вплив на особистість панівної ідеології та політики, не лише стихійний вплив, а й особисту політичну активність, яка проявляється в ідентифікації індивідом отриманої інформації за критерієм її відповідності чи невідповідності дійсності» [453, с. 153].

Отже, політична соціалізація позначає включення особистості до політичного життя, засвоєння нею політичних цінностей, політичного досвіду, норм політичної поведінки. Політична соціалізація відображає два аспекти: засвоєння особистістю основоположних рис та елементів існуючої політичної культури, а також набуття певного досвіду через діяльність, причому від пасивної до активної участі.

Таким чином, проаналізувавши політичну соціалізацію як процес засвоєння особистістю певного соціального і політичного досвіду, соціально-політичних і культурних традицій, цінностей і норм політичної діяльності, слід зазначити, що цей процес може здійснюватись двома шляхами (способами):

1) спонтанно, коли особистість самостійно й вибірково освоює те, що (за її думкою) стане необхідним у її політичній діяльності, та

2) цілеспрямовано й організовано як політична освіта та просвітництво, де політичний досвід, норми та цінності політичної культури передаються особистості в систематизованому, узагальненому вигляді. Як зазначають вчені, найбільш ефективно політична соціалізація здійснюється через систему політичної освіти та просвітництва.

Отже, зупинимось на аналізі цього процесу детальніше.

Спершу, звернемося до всебічного розгляду й аналізу поняття політичної освіти та просвітництва в сучасній політологічній літературі. В останні десятиліття стає все більш зрозумілим, що основні проблеми будь-яких суспільних перетворень пов'язані, в першу чергу, з трансформацією свідомості всіх соціальних верств. У цьому контексті хотілося б приділити увагу тим складникам освіти, які мають поширювати досвід облаштування соціальних відносин. До них відносять, в першу чергу, такі поняття, як «політична освіта», «громадянська освіта», «демократична освіта», «політологічна освіта» і деякі інші.

На перший погляд, зміст названих понять є цілком зрозумілим та однозначним, але в дійсності, при більш уважному їх розгляді, виявляється ціла низка розбіжностей в їх тлумаченні, що, безумовно, не сприяє проникненню в сутність багатьох явищ, які позначені саме вказаними поняттями. Доцільно співвіднести їх між собою та спробувати з'ясувати їх реальний зміст, оскільки це дасть нам змогу максимально точно охарактеризувати предмет нашого дослідження та розширити його теоретико-методологічну базу.

Принциповим моментом дослідження різних аспектів політичної освіти є її розуміння як складової частини інституту освіти й ендогенного чинника політичного процесу. Адже система освіти, разом з іншими чинниками, є чи не найбільш потужним засобом формування особистості та здатна комплексно впливати на її свідомість. Розглядаючи політичну освіту як важливий елемент формування політичної свідомості індивіда, слід мати на увазі певну умовність такого підходу. В реальному житті свідомість індивіда не формується частинами – це перманентний комплексний процес, в якому ідентифікації особистості в існуючому світі безпосередньо проходять через пізнання якомога більшої суми знання і накопиченого досвіду. Саме тому в країнах Західної Європи закріпилися спеціальні терміни, якими позначається процес отримання знань про політику та виховання громадянської культури. Здебільшого там використовується поняття «civil education», яке етимологічно відповідає

поняттю «громадянська освіта». Однак у деяких країнах (Австрія, Німеччина) вживається поняття політична освіта − «politische bildung». Слід зазначити, що в цих поняттях поєднуються освітянські заходи з формуванням цінностей, умінь і знань громадянина, які є принципово важливими для відтворення й розвитку демократичних механізмів у суспільстві.

З іншого боку, існує розрізнення таких понять як «політична освіта» та «політичне просвітництво». Поняття «політична освіта» і «політичне просвітництво» часто вживають як синоніми. Проте, в науковій літературі є приклади розмежування цих понять. Так, С. Болтівець вважає, що термін «освіта» має значення процесу, ступеня, сукупності, системи знань і навчально-виховних закладів, у яких вона здійснюється. Суб'єктом освіти є той, хто безпосередньо навчається або навчає. Поняттю просвіти притаманне ширше значення, що охоплює процес, ступінь, сукупність самоусвідомлення суспільства, нації, людства. Продуктом просвіти є ноосфера [44, с. 63].

Приймаючи таку позицію, можна зробити висновок, що політична освіта здійснюється виключно навчальними закладами різних типів і спрямована переважно на молодь, тоді як політичне просвітництво здійснюється усією різноманітністю суб'єктів − державними та громадськими організаціями, політичними партіями, засобами масової інформації, культурними та мистецькими об'єднаннями тощо, − та спрямоване на людей будь-якого віку.

Варто звернути увагу на застереження частини науковців відносно змісту поняття «громадянська освіта». «Я намагався підійти до громадянської освіти досить широко. Я не можу нічого робити, доки не дізнаюсь, чим я займаюся. Є моменти, яких я не розумію і досі,» – зазначає завідуючий кафедрою політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», виконавчий директор фонду «Освіта для демократії» С. Кисельов [360, с. 41]. Водночас, багато хто сьогодні практично не піддає сумніву важливість і необхідність розбудови громадянської та політичної освіти. Та при цьому, важко помітити узгодженість у розумінні їх сутності та співвідношення. В цьому питанні, як правило, немає одностайності, необхідної глибини й логіки

аргументації не лише в середовищі вітчизняних дослідників. На цей аспект проблеми звертає увагу, зокрема, І. Жадан у статті «Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді». Вона зазначає, що «вітчизняні наука і педагогічна практика й до сьогодні неоднозначно інтерпретують поняття «політична» і «громадянська» освіта. По-різному визначають їх і в країнах усталеної демократії. Якщо в американській інтерпретації поняття «громадянський» ширше, ніж поняття «політичний», то в німецькій − навпаки. Однак, незважаючи на таку різницю, серед основних завдань освітнього процесу є засвоєння політико-правових знань і навичок взаємодії, а також формування системи потреб і установок особистості, які б відповідали цінностям демократичного суспільства» [154, с. 91]. Далі І. Жадан пропонує розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти, засіб формування культури громадянськості.

Погоджуючись з автором цього твердження щодо загальної постановки проблеми протиріч при тлумаченні змісту понять «політична» і «громадянська» освіта, не можна не заперечити її іншої тези – про необхідність розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти. У реальних умовах не можна підходити до вирішення цієї проблеми, механічно встановивши ієрархію між ними. Мабуть, неправильно буде й ототожнювати ці поняття, що можна помітити в твердженнях уже згаданих авторів. Але також не можна одне поняття виключити зі змісту іншого. Громадянська освіта є наскільки широким поняттям, в яке цілком можна включити політичну освіту.

Так, зокрема, на думку дослідників наукового колективу на чолі з академіком АПН України О. Сухомлинською, яка підготувала у квітні 2000 р. «Концепцію громадянського виховання дітей і молоді», «громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від влади задоволення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства» [339, с. 38].

Таке визначення «громадянської» освіти подібне до визначення

«демократичної» освіти. Адже, по-перше, метою демократичної освіти є гідне життя людей. По-друге, демократична освіта забезпечує рівні освітні можливості для кожного індивіда незалежно від національності, статі, соціального стану, економічного становища. По-третє, демократична освіта базується на основних громадянських свободах і прояснює їх зміст тим, хто навчається. По-четверте, демократична освіта направлена на підтримку таких економічних, політичних і соціальних умов, які необхідні для вільного існування людей. По-п’яте, демократична освіта використовує демократичні методи в класі, в управлінні, в організації вільної діяльності школярів. Крім того, демократична освіта гарантує всім членам суспільства право брати участь у визначенні освітньої політики.

Наведене співставлення є певним кроком у справі теоретичного осмислення багатьох сторін розробки та втілення громадянської освіти, як демократичної освіти в повсякденну практику суспільного життя в Україні. Цінним є те, що автори певну увагу приділяють методологічним аспектам проблеми. Але, разом з тим, не можна не помітити, що в наведеному вигляді визначення громадянської та демократичної освіти є досить широким і загальним. Більше того, схоже, що вони переважно визначають завдання громадянської та демократичної освіти, ніж її сутність. Крім того, сумнівною здається теза, що громадянська освіта – це «навчання жити», хоча лише і за умов сучасної держави. При такому розумінні громадянської освіти не слід, однак, забувати, що будь-яке навчання в якомусь сенсі слугує цьому ж.

Водночас, здатність кожного індивіда не дозволяти порушувати його права та дотримуватися законів – мета демократичної освіти. Але важливо не тільки це усвідомити й визнати як умову цивілізованого вирішення багатьох проблем суспільства, а й побачити оптимальні та реальні шляхи просування до неї. Можна припустити, що на думку авторів згаданої концепції саме розвиток громадянської освіти (в тому сенсі, як вони її тлумачать) є певним шляхом у цьому напрямку.

Вказану позицію підтримували американці у своїх визначеннях

«демократичної» освіти. Підтвердженням цього виступає переконання В. Кілпатріка та С. Кера. Американський педагог В. Кілпатрик, відзначаючи, що «демократія по суті є життя, етичне життя», вказував на необхідність «практично застосовувати в школі принципи демократії» [203, с. 27]. Розвиваючи цю ідею, другий − професор педагогіки університету штату Вашингтон (Сієтл, США), пише: «Питання про те, що може означати вираз «демократична освіта», і про те, як реалізувати демократичні ідеї в шкільній практиці, були найважливішими в дискусіях діячів освіти на Заході впродовж XX ст. У цих дискусіях з'явилося безліч цікавих ідей і планів. Проте, лише в небагатьох школах демократичні моделі та підходи не тільки вивчалися, а й жили... Правильна практика демократії сприяє становленню самосвідомості та рефлективності майбутніх громадян, що дозволяє їм бачити суспільні проблеми, представляти їх на громадське обговорення. Освоєння цього процесу стає серцевиною демократичної освіти, що робить його таким важливим і необхідним для нашого сучасного світу, який постійно ускладнюється» [202, с. 4].

У червні 2003 р. на конференції Спільноти демократій, присвяченій демократичній освіті (Покантіко, Нью-Йорк), був прийнятий Глобальний стратегічний план розвитку демократичної освіти. У цьому документі була дана наступна характеристика демократичної освіти: «будь-які демократичні суспільства, особливо демократії, які щойно виникли, будуть розвиватися і процвітати тільки з інформованим і активним громадянським суспільством. Демократична освіта – це ключ до досягнення цієї мети. Демократична освіта необхідна для того, щоб забезпечити людей надійними можливостями отримувати знання, навички, виробляти відносини і демократичні цінності, які нададуть їм здатність діяти як громадянам і розвивати здібності для ефективної та відповідальної участі у своєму суспільстві. Демократична освіта повинна також розвивати повагу до прав людини і культурного різноманіття. Демократична освіта є істотним моментом для захисту, підтримки і розвитку демократичних досягнень у суспільствах, що перебувають в періоді

трансформації, а також пожвавити прихильність до демократичних цінностей у розвинених демократіях» [365, с. 6].

Громадянська освіта включає в себе окреслені положення. Таким чином, стає зрозумілим, що і в громадянському, і в демократичному вихованні важливе місце посідає освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини. Водночас, громадянська і демократична освіти тісно пов'язані з формуванням соціально-політичної компетентності особистості в суспільній сфері, яка передбачає, перш за все, політичну, правову й економічну освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

У свою чергу, в постанові президії Академії педагогічних наук України «Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді», зазначається, що «громадянськість є духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, яка обумовлюється її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язане більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність і вміння домагатися дотримання власних прав і виконувати свої обов'язки» [339, с. 38].

Таким чином, як бачимо, тут дається дещо інше тлумачення громадянської освіти, ніж наведене спочатку. По-перше, це вже не навчання тому, як треба жити за умов демократії, а навчання правам і обов’язкам людини, а, по-друге, громадянська освіта, крім цього, своїм змістом тісно пов’язується з політичною, правовою й економічною освіченістю. Таке тлумачення дає підстави припустити, що громадянську освіту не слід розуміти як єдину навчальну дисципліну, яку можна викладати поряд з багатьма іншими, які є пов’язаними з дослідженням суспільних відносин.

Крім того, очевидно, що центральними аспектами системи громадянської освіти постають питання функціонування найважливіших сфер суспільного життя. А це означає, що громадянська освіта так чи інакше повинна бути

втілена у змісті всієї системи освіти суспільства. Якщо відштовхуватися в цьому питанні від розуміння, характерного для розвинутих демократичних країн, то громадянська освіта є комплексний напрямок навчально-виховної роботи, що поєднує в собі, головним чином, елементи політичної, правової й етичної освіти. У свою чергу, демократична освіта включає в себе: підготовку дітей до виконання функцій громадян демократичної держави; підготовку дітей до участі в демократично організованому суспільному житті; забезпечення рівних можливостей для отримання освіти всіма дітьми; підготовку дітей до життя в багатонаціональному й полікультурному суспільстві; підготовку дітей до демократично організованої трудової сфери; забезпечення активної ролі школи в демократичній освіті суспільства; забезпечення демократичного управління системою освіти в цілому та окремими її інститутами.

Очевидно, що все це різноманіття трактувань демократичної освіти, як підкреслює І. Фрумін, фактично можна звести до двох великих категорій: «по-перше, підготовка школярів до життя в демократичних умовах − навчання демократії; по-друге, функціонування і розвиток системи освіти та всіх її інститутів як демократично організованої сфери» [див. 376].

Досить проглянути будь-яку програму civil education США, Канади, Франції й інших країн, щоб переконатися в раціональності сказаного. При цьому, слід зауважити, що вона не замінює кожної з них окремо, а лише вбирає їх елементи. Таке розуміння дозволяє ще раз підкреслити думку про неприпустимість ототожнювання понять «громадянська» і «демократична» освіта, оскільки їх структура не співпадає.

Водночас, громадянська освіта включає в себе демократичну освіту, адже умовою можливості громадянської освіти виступає демократія.

Таким чином, спираючись на наведені визначення громадянської та демократичної освіти, можна дійти висновку, що найобґрунтованішим є підхід, згідно з яким головними рисами цих понять є система навчально-виховних заходів, метою яких є формування свідомого громадянина, здатного, спираючись на чинну законодавчу базу, захищати свої права та надавати

підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси. Під демократичною освітою слід розуміти розвиток інститутів освіти як демократично організованої системи, завданнями якої є навчання демократії.

Далі, оскільки нас цікавить не лише проблема з'ясування змісту понять «громадянська освіта» та «демократична освіта», але і їх співвідношення з поняттям «політична освіта» й «політичне просвітництво», слід окремо зупинитися на тлумаченні цих понять.

Політична освіта – це практика систематичного поширення і засвоєння громадянами знань про їхні права, свободи та механізми їх здійснення, про шляхи розв'язання проблем суспільного життя, політичну систему й інститути публічного урядування, процедури їхнього функціонування і способи впливу на них, що має наслідком компетентну участь громадян у суспільному житті. Система політичної освіти включає в себе, перш за все, заклади, діяльність яких спрямована на навчання й виховання майбутніх громадян. Різновидом політичної освіти є політичне інформування, спрямоване на пересічних громадян і покликане надати їм необхідні знання про існуючі суспільні проблеми та способи їх розв'язання, вміння брати участь у такому розв'язанні й мотивувати до цього.

Самостійною ланкою політичної освіти є навчання тих, хто здійснює професійне керування процесами суспільно-політичного життя – державних службовців і політиків, що виборюють право визначально впливати на розв'язання проблем громад і нації. У цьому разі йдеться про політичну просвіту й її різновид – політичне навчання.

Зрештою, складовою політичної освіти є академічне навчання, яке здійснюється у вищих навчальних закладах і спрямоване на підготовку фахівців у галузі політичної науки та її викладання. «Систематична політична освіта, − як зазначає І. Воронов, − сприяє формуванню особистості як самодостатнього індивіда, який веде цивілізований спосіб життя; формує орієнтацію особи на власні сили, здібності й можливості як засоби досягнення соціально комфортних умов життя та добробуту, реалізації через засади соціального

партнерства ідей правового захисту особи, суспільної злагоди і солідарності як чинників соціально спрямованої політичної еволюції людства» [75, с. 221]. «Політична освіта є джерелом формування політичної свідомості − політичних знань, переконань, поглядів, оцінок, установок та ідеалів» [135, с. 62]. Теперішній стан українського суспільства вимагає від кожної людини усвідомленого ставлення до політичних подій, які відбуваються в країні та світі, уміння дати правильну світоглядну оцінку, оволодіння практичними навичками участі в громадянському житті. Як зазначає В. Гаврищук, «політичні знання нині стають не просто атрибутом загальної ерудиції, але й об'єктивною необхідністю» [80, с. 125]. Тому, «політична освіта має дати тим, хто її потребує, певний рівень знань, який може вважатися достатнім для того, щоб забезпечити партиципацію» [277, с. 162], зазначає Х. Мюнклер.

Проте, політична освіта має на меті не лише озброїти певним набором знань, вона виконує більш важливе завдання − навчити знаходити потрібну інформацію, яка в майбутньому може бути необхідною для захисту власних прав, інтересів, виконання громадянських функцій. Політичні знання разом з політичними поглядами називають когнітивним аспектом політичної культури. Деякі науковці нарівні з когнітивним аспектом виокремлюють «переконливий і поведінковий» [56, с. 48]. Когнітивний аспект включає в себе загальні знання про владу, політику та їх природу, знання про устрій держави, форми і способи участі громадян в управлінні суспільством і вирішення політичних питань, знання прав і обов'язків громадян, а також соціально-політичні погляди. Переконливий аспект політичної культури складається з політичних переконань, політичних почуттів, політико-ціннісних установок. «Поведінковий аспект означає включеність у політичну практику, наявність умінь і навичок політичних дій» [410, с. 58], зауважує С. Ткачов. Взагалі знання, що дає політична освіта, завжди повинні мати практичну спрямованість. Це означає, що недостатньо вивчити права громадян, знати основи політичного ладу держави, треба навчитися користуватись цими знаннями, коли виникають проблемні або конфліктні ситуації. Тобто, політична

освіта і просвітництво є не лише джерелом політичної свідомості, але й політичної психології (почуттів, настроїв, намірів, мотивів, переконань, волі) та політичної ідеології (цінностей, ідеалів, ідей, доктрин, концепцій тощо). Тут ключову роль відіграє система цінностей, які відтворює політична освіта.

Система освіти і ЗМІ як головні інституту політичної освіти спричинили впровадження у свідомість нового для нашого суспільства каталогу цінностей: індивідуалізм, приватна власність, ринок, конкуренція, свобода підприємницької діяльності, свобода і права людини, демократія, опозиція, правова держава та інші. Однак, як зазначає О. Білякова, «цей каталог частіше сприймається apriori, як даність, без належного зіставлення з дійсністю. Тому, названі цінності трактуються частіше як своєрідні стереотипи, кліше, що дозволяють відкидати елементи попередньої системи цінностей і політичний досвід прийдешніх поколінь» [34, с. 214]. Отже, політична освіта як фактор формування політичної культури має не лише надавати політичні знання, на основі яких формуються уявлення щодо форм і способів функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі держави, але й формувати певні політичні уміння, якості та чесноти.

С. Ткачов і Н. Ткачова виокремлюють такі уміння та якості: уміння критично переробляти політичну інформацію, уміння аналізувати і оцінювати політичні ситуації, уміння аргументовано й логічно дискутувати з політичних питань, потреба в отриманні знань, що стосуються політичного життя та інтерес до політики взагалі, прийняття цінностей демократичного суспільства, керівництво ними в діяльності, терпиме ставлення до різних політичних поглядів та оцінок інших людей, повага до опонентів у політичних дискусіях тощо [410, с. 82].

Окрім знань, навичок і установок політична освіта, на думку В. Сартанія, «дає особистості можливість вибору шляху формування своїх взаємин із суспільством із комплексу можливих альтернатив, до яких входять уже наявні, а також створені самим суб’єктом. Вона підвищує соціальну активність молоді,

розвиває бажання власними силами поліпшувати економічні, соціальні, політичні й культурні умови життя, допомагає адаптуватися до нових соціально-економічних умов, прийняти загальнолюдські цінності, які, зі свого боку, сприяють формуванню високої відповідальності в суспільстві» [382, с. 148]. Саме на шкільні роки припадає ключовий період формування громадянської культури, громадянських цінностей, самоусвідомлення особи, включаючи національну свідомість. Здобуті в дитинстві знання істотно впливають на майбутні погляди і політичну поведінку особистості, а отже, і на функціонування політичної системи суспільства в цілому. З. Грищенко переконаний в тому, що «вже в дитячі роки складається різне ставлення до політики: або як до процесу боротьби за владарювання, під час якого допустимі різні методи, засоби та можливі відхилення від моралі, або як до процесу, що потребує законослухняної поведінки й легітимної діяльності» [112, с. 48].

Отже, політична освіта є збірним поняттям для шкільного чи позашкільного, інститузованого чи вільного, активного чи пасивного, вербалізованого чи невербалізованого впливу на особистість чи групу з метою сприяння формуванню необхідних знань, навичок поведінки, готовності до дії відповідно до «правил гри», які прийняті в даному суспільстві, соціальній, політичній групі, основних політичних цінностей, які сповідуються останніми. Таке визначення дає більше шансів для поєднання політичної освіти і громадянського виховання (принаймні, в шкільному віці), розуміння процесу розподілу освіти і виховання на етапі післяшкільної освіти. У зв’язку з цим, вимагають свого уточнення завдання і зміст системи політичної освіти. Поряд із загальновизнаними завданнями оволодіння політичними знаннями, досвідом взаємодії і узгодження політичних інтересів і формування системи потреб і принципів особистості необхідні зусилля з обґрунтування завдання цієї системи з формування політичної культури молоді в умовах трансформації політичної системи.

Разом з тим, не можна не помітити, що таке поняття інколи часто вживається поруч з поняттям «політологічна освіта». У такій ситуації не може

не виникати питання про їх тотожність або відмінність. Вказану проблему можна вирішити, як вважає З. Грищенко, шляхом тлумачення поняття «політична освіта» як «певної системи передачі знань про політичне життя засобами всіх соціальних інституцій, які тією чи іншою мірою поширюють знання про нього» [див. 180, с. 31–32]. Під «політологічною освітою», скоріше всього, слід розуміти систему фахової освіти спеціалістів у галузі політичного процесу. З цього приводу склалася певна єдність серед дослідників. Більшість із них під політологічною освітою розуміють викладання політичних знань, що може здійснюватися на рівні фундаментальної науки, на рівні практично-політичної взаємодії та у площині повсякденного буття. Як суто фахова, фундаментальна політологічна освіта адресується державним управлінцям, науковцям і викладачам цієї галузі знань, спрямовується на глибинне осягнення світу політики, держави та права в усій їх складності, суперечливості й багатоманітності, на з'ясування тенденцій і закономірностей, принципових питань функціонування влади.

Таким чином, політологічна освіта – це не стільки ознайомлення зі сферою політичного життя, скільки глибоке її дослідження та пізнання політичної дійсності в певних закономірностях та її зв'язках з іншими сторонами життя суспільства. Саме на користь такого її розуміння слугує характеристика її змісту, який складають конкретні проблеми й наявні конфлікти, прийоми й методи суспільної взаємодії, впливу на маси та на державно-політичні інституції, технології партійно-політичної роботи, адміністративного управління, способи проведення політичних кампаній, політичний аналіз і прогнозування, прийняття рішень тощо.

Припустивши такий підхід, можна твердити, що поняття «політична освіта» є більш широким у порівнянні з поняттям «політологічна освіта», оскільки вбирає в себе як систему підготовки фахівців політичної сфери, так і систему, по суті, політичного просвітництва в суспільстві, тобто поширення знання про політику серед тих, для кого вона не є фаховою галуззю.

У зв'язку з цим, повертаючись до з'ясування питання про співвідношення

вищезгаданих понять, слід зазначити, що поняття «громадянська освіта» не слід ототожнювати з поняттям «політична освіта», оскільки його зміст складають не лише заходи політичного просвітництва, які можна розглядати як елементи громадянської освіти, але і масштабна система освітянської діяльності держави з підготовки фахівців у галузі теорії та практики політики і державного управління. Ці поняття є дотичними на політико-функціональному рівні, коли постає проблема вирішення поточних завдань соціуму, його груп та інститутів через мобілізацію ресурсів системи політичної та громадянської освіти на конкретному історичному етапі розвитку (політична дидактика та її застосування на практиці).

Але на інших рівнях політична освіта має цілі, які не є характерними для системи громадянської освіти. У першу чергу, це стосується рівня цілісного пізнання політичного світу, який має, перш за все, політико-онтологічні цілі, які пов’язані з політологічною освітою. Отож, політичну освіту потрібно зробити складовою урядової політики, а саму державну політику перетворити на педагогіку.

У такому контексті, а також з огляду на ключове завдання щодо вивчення особливостей процесу політичної соціалізації особистості саме в радикально змінюваному суспільстві, необхідно, з нашої точки зору, звернутися до проблематики ідеологізації та партизації політичної освіти в тоталітарному суспільстві та її маніпулятивно-пропагандистського характеру. Поширеним тлумаченням освіти є розгляд її як цілеспрямованого процесу надання інформації та системи знань, досвіду, ціннісних орієнтацій; формування (прищеплення) практичних вмінь і навичок. На думку авторів підручника з соціальної філософії, «найчастіше освіта пов'язується зі школою. Мова йде, переважно, про інституційовану освіту − організоване й контрольоване поширення знань, досвіду, ціннісних орієнтацій; засвоєння моделей і набутих зразків поведінки» [6, с. 60]. Простим і плідним поняттям освіти є її розуміння як органічного поєднання навчання і виховання. Це організований чи самостійний навчально-виховний процес, під час якого засвоюються знання, а

також формується світогляд і характер особистості. У цьому контексті освіту постає як механізм цілеспрямованого соціокультурного успадкування минулого досвіду задля вирішення актуальних потреб і перспективи подальшого розвитку.

На думку П. Карабущенко, «освіта – більш давня, глибока, масштабна галузь буття, ніж політика та економіка, ближча до людської сутності, тому освіта є міцним інструментом соціально-політичних реформ» [191, с. 161]. Це прослідковується у державах тоталітарного типу. Адже, як зазначає М. Іванов, «тотальний контроль з боку держави над змістом викладеного матеріалу в освітянських закладах сталінського періоду перетворював функцію політичної освіти – політично соціалізувати громадян – на інструментальну задля ідеологізації всіх сфер життя» [180, с. 32]. Ідеологія – це система теоретичних форм суспільної свідомості, що водночас виступає як свідомо визначена форма духовного життя. «Ідеологія, як зазначається в тій же «Соціальній філософії» є конкретно-історичним системним відбиттям суттєвих сторін соціальної дійсності та виступає формою національної, класової або групової свідомості та самосвідомості, системою прийнятих цінностей, в яких визначені докорінні інтереси нації, класу, групи, їх позиції по відношенню до інших націй, класів, держав, історично-суспільного розвитку, інших ідеологій» [15, с. 55].

Тоталітарний режим характеризує наявність однієї офіційної ідеології, яка формується політичною партією, «вождя народу», в більшості випадків харизматичного, прагнення держави до абсолютного контролю над усіма сферами суспільного життя, повним підпорядкуванням людини політичній владі та панівній ідеології. У тоталітарному режимі освіта є тісно пов'язаною з ідеологією. При нормальному (стійкому) стані суспільства кордон між освітою та ідеологією провести вкрай важко і їх злитність є умовою існування освітньої сфери як найважливішого механізму відтворення всієї суспільної системи. Але в ситуації кризи або краху суспільної системи злитність освіти та ідеології може стати смертним вироком першому. В умовах тоталітаризму, освіта практично витіснена та підмінена ідеологією. Традиційно шкільний (і,

частково, вузівський) предмет репрезентований як матеріал, який представлений в наукових фактах і знаннях. Сам же набір предметів, їх послідовність і набір предметних тем і знань, контролювався сферою ідеології.

У науці однією із рис тоталітарного режиму розглядається яскраво виражений централізм влади. Сутність процесу управління зводиться до чіткого виконання команд зверху, прояв ініціативи більше карається, ніж заохочується. Місцеві органи влади та заклади освіти і управління перетворюються на простих трансляторів команд. Як правило, особливості регіонів (економічні, національні, культурні, соціально-побутові, релігійні та інші), не враховуються. Аналогічно радянському визначенню сформулювали й основну мету школи, яка, за словами Г. Докашенка полягала у «формуванні свідомих будівників соціалістичного суспільства. Цій меті підпорядкували і всю ідейно-виховну роботу з учнями, в якій чиновники освітяни визначили п’ять основних компонентів: 1) розумове виховання націлене на формування діалектико-матеріалістичного світогляду; 2) політехнічна освіта, яка поєднує теорію з практикою і долає розділ між розумовою і фізичною працею; 3) моральне виховання, пов’язане з вихованням комуністичної моралі в учнів. Цей компонент визначався як багатоаспектний і включав виховання соціалістичного патріотизму і ненависті до ворогів, виховання соціалістичного гуманізму, виховання в колективі й віра в його переважаючу роль у суспільному розвитку; 4) естетичне виховання, основна функція якого визначалася як вміння цінувати твори класичного мистецтва і соціалістичного реалізму та не приймати «збочене» буржуазне мистецтво; 5) фізичне виховання, завдання якого сформувати фізично здорового, мужнього і життєрадісного будівника соціалізму, захисника батьківщини, здатного на працю й оборону» [138, с. 141].

Поєднання розумового, морального, політехнічного, естетичного й фізичного виховання мало єдину мету – формування будівника соціалістичного суспільства. Така характеристика ідейно-виховної політики в школі фактично вела до «моделювання свідомості учнів і охоплювала всі сфери їх поведінки» [138]. Центром освіти тоталітарної системи є вождь, який і керує всіма сферами

суспільного життя. Його фактичне становище сакралізується; він оголошується самим мудрим, непогрішним, справедливим. Саме така особистість і заключає в собі всю повноту влади.

Розглядаючи характер взаємини освіти і влади, завдяки якій відбувається управління освітою, доводиться розглядати характер взаємодії освіти і держави, яку уособлює певний лідер.

У тоталітарному режимі влада від освіти вимагає такого: 1) освіта повинна служити справі просвіти населення, пояснювати переваги та необхідність нового державного ладу, нагадувати про користь і важливість нових державних перетворень. 2) освіта повинна займатися своїми прямими обов'язками – допомагати створювати новий державний устрій за допомогою своїх знань, досвіду, компетентності.

Саме тому, культурний простір університету, як і вся система освіти (в тому числі й політична освіта), за тоталітарного режиму втрачала власне сутнісне значення, не ставили на меті розвиток людини як культуротворчого феномену, а перетворювалися на механічний додаток до загальносоціальної тоталітарно-ідеологічної матриці, спрямованої на виробництво маси слухняних, пасивних і лояльних до свавілля режиму індивідів, кожен з яких, насамперед, мав навчитися виконувати свої соціально-функціональні обов'язки. «Система освіти», як зазначає О. Макеєва, «була засобом насадження офіційної ідеології упродовж всього радянського періоду. Системи навчання і виховання були, насамперед, головними механізмами впровадження нової семантики в свідомість людей при всіх тоталітарних режимах. Політична ідеологія впроваджувалася в свідомість людини буквально з ясел, все, що їй суперечило, рішуче відсікалося» [258, с. 200].

Тотальна заідеологізованість культурного простору вищої освіти при тоталітаризмі мала на меті, насамперед, утворення монологічної, внутрішньо-несуперечливої системи суспільної свідомості, яка, будучи лояльною до правлячого режиму, агресивно відкидала б всі альтернативні стилі мислення, світоглядного пошуку та творчості. В основі своїй така позиція щодо

насадження єдиної ідеології сприяла значному зниженню соціокультурної активності найталановитішого прошарку радянської молоді − студентства.

Для досягнення мети щодо наповнення університетського культурного простору офіційно-партійними ідеологемами та міфологемами використовувалися достатньо прості, жорсткі й ефективні методи: «від промивання мізків упродовж всього життя людини до жорсткого покарання за будь-яке інакомислення чи альтернативні офіційним форми творчості» [242, с. 336]. При тоталітарному режимі були вироблені надзвичайно ефективні механізми й технології нав'язування навіть інтелектуальній еліті офіційних ідеологічних міфологем. С. Вонсович зазначає, що «до специфічних технологій ідеологічного промивання мізків відноситься: 1) створення нової мови – мови ідеології; 2) створення системи політичної й ідеологічної освіти і самоосвіти; 3) обов'язкове вивчення офіційної ідеологічної доктрини; 4) обов'язкове проведення ідеологічних занять в усіх соціальних групах, мета яких − роз'яснення офіційної політики і перевірка ідеологічної зрілості учасників; 5) проведення величезного числа політичних заходів, перш за все, зборів (облікових, партійних, виробничих, профспілкових і т. ін.); 6) домінування в засобах масової комунікації ідеологічних матеріалів і неможливість відмови від споживання цієї інформації; 7) індивідуальна й колективна робота з ідеологічно нестійкими індивідами-членами суспільства; 8) формування в суспільстві фанатичної сліпої відданості режимові» [72, с. 69]. Поступово, завдяки таким методам, соціальна феноменологічно-культурна структура гомогенізується, витісняє альтернативні точки зору, перетворюється на стагнаційно-догматичний набір норм і цінностей, які не підлягають розвиткові й зміні, що унеможливлює соціокультурну динаміку в принципі, а отже й культурний простір радянського університету було перетворено виключно на середовище насадження й утвердження виключно офіційно-партійної ідеології.

Більше того, ідеологічна лояльність і доцільність не лише ставиться вище культуротворчих поривань і прагнень особистості, але й визнається важливішою за професійно-індивідуальні якості спеціально-фахових

компетентностей. Ідейно-політична підготовка студентів здійснювалася також на лекціях з усіх інших наук. «Уряд СРСР від усіх викладачів вимагає прив'язки їх викладання до соціалістичного будівництва та насичення лекцій політичним матеріалом, − зазначається в роботі С. Борінштейн. − Вплив культурної політики на соціокультурні зміни в українському суспільстві. Комуністичним вихованням студентства повсякденно займаються партійні, комсомольські та громадські організації» [46, с. 14].

Тотальна ідеологізація, таким чином, була не просто ознакою і принципом функціонування культурного поля університету, але й повністю пронизувала всі сфери життєдіяльності радянських громадян − від інтимно-індивідуальної до професійно-фахової. При цьому, саме ідеологія є фундаментальним джерелом і необхідною вимогою будь-якого виду діяльності, недотримання чого жорстоко каралося.

Та культурний простір не може розвиватися і функціонувати як самостійний елемент тієї чи іншої соціокультурної системи, якщо він обмежений певною тоталізуючою ідеологічно-догматичною системою поглядів, цінностей і знань. Адже культурний простір – це, насамперед, рух, зміна, творчість, які є несумісними з ідеологічною догмою. Тому, за словами О. Гриценка, «вплив ідеології на розвиток культури мав згубні для неї наслідки. Примат ідеології над культурою призводив до панування в ній ідеологічних критеріїв і принципів, до ідеологізації культури та використання як визначального ідеологічного принципу в культурній політиці з жорсткою системою планування й управління сферою культури» [111, с. 36]. Інтернаціональна спрямованість культурної політики не тільки була переважаючою над національною спрямованістю, але свідомо її стримувала і створювала заідеологізовану політичну свідомість.

Особливо доречними у цьому зв’язку є зауваги О. Волянюк про те, що «у політичній сфері характер функціонування інститутів влади, форми поведінки різних суб’єктів та інші прояви активності людини безпосередньо залежать і формуються на основі її ідей, поглядів, почуттів тощо. Найбільш загальною

категорією, що відображає всю сукупність чуттєвих і теоретичних, ціннісних та нормативних, раціональних і підсвідомих уявлень людини, які опосередковують її відношення зі політичними структурами, є саме «політична свідомість». Політична свідомість є сукупністю досить розмаїтих процесів – мисленнєвих, чуттєвих (відчуття, сприйняття, уявлення), емоційних, вольових, а також мнемічних» [69, с. 47].

При цьому, важливою платформою, на якій формується політична свідомість, є політична освіта. У процесі політичної освіти відбувається осмислення й освоєння людиною тієї частини реальності, яка пов'язана з політикою. При цьому, знання й уявлення людини про політику надходять двома каналами: з дійсного політичного середовища та від практичної політичної діяльності. Саме практична політична діяльність перетворює людину з об'єкта в суб'єкт політичного життя й уособлює антропологічний характер політики. Можна стверджувати, що антропологічний підхід до політики додає політичній освіті гуманістичний статус, тому що він не тільки враховує інтереси людини, але й визнає за самою людиною право бути хазяїном своєї долі, розглядає індивіда як носія об'єктивно невизначеного, альтернативного, тобто суб'єкта – потенційного носія нових рішень.

Окрім того, слід зазначити про тісний зв'язок категорій «політична соціалізація», «політичне виховання» і «політична освіта». Перше поняття є більш містким. Політичне виховання, за Г. Геґелем, як «планомірний вплив на покоління, яке підростає, або його представників з метою вироблення у них бажаної диспозиції (через систему розпоряджень і заборон) поведінки є складовою політичної соціалізації» [84, с. 33].

Політична освіта як раціональний компонент політичного виховання є, в свою чергу, також складовою політичної соціалізації. В загальній практиці його застосування це поняття вузько визначають як процес отримання систематизованих знань про політичне життя суспільства. Існує, на перший погляд, тотожне цьому поняттю наступне – «політологічна освіта». Але різниця між ними явна: створення політологічних факультетів у вищих навчальних

закладах ставить на меті надати фахову освіту майбутнім спеціалістам у сфері політичного процесу, які досліджували б політичну реальність у певних закономірностях і зв'язках з економічною, соціальною, культурною сферами суспільного буття.

Якщо брати до уваги існування інститутів політичної освіти, то поняття буде визначатися як система, що охоплює школи і вищі навчальні заклади, державні громадські організації, приватні фонди і просвітницькі установи. Вони здійснюють освітні, дослідницькі проекти, орієнтовані на різні вікові й соціальні групи, торкаються у своїй діяльності актуальних історичних, соціальних і політичних питань. Не винятком є і тоталітарна система. Наприклад в часи СРСР, однією з ефективних форм підвищення професійної кваліфікації викладачів суспільних наук були кафедральні, вузівські й міські теоретичні та методологічні семінари з актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії. Вони допомагали вузівським суспільствознавцям повніше оволодіти методологією дослідження, глибше осмислити найважливіші наукові досягнення і безперервно збагачувати навчальний процес новими даними науки та суспільної практики.

В оволодінні викладачами останніми досягненнями науки і суспільної практики, а також у вдосконаленні їх педагогічної майстерності важливу роль відігравали інститути підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук (ІПК) [276, с. 10-11]. Невід'ємним моментом підготовки фахівців з філософії та соціології, політичної економії, наукового комунізму, історії КПРС і міжнародного робітничого руху було їх активне залучення до науково-дослідницької роботи.

О. Федорчук, досліджує значення підготовки професійних кадрів для вищої школи і вказує, що «в системі політосвіти були три чітко визначені ланки: початкова, середня і вища, які відрізнялися за ступенем складності матеріалу, що вивчається, методикою занять, видами і стабільними формами навчання. Кожна наступна ланка була продовженням попередньої, що забезпечувало наступність і безперервність політосвіти» [420, с. 114].

Зокрема, «початкова ланка – політшколи – охоплювала осіб, які не мали середньої освіти та недостатньо володіли навичками самостійної роботи над політичною літературою. У програму початкової політшколи входило вивчення біографії В. Леніна,основ політичних і економічних знань; додатково вивчалися поточні документи КПРС, курс історії партії. Основними методами проведення занять були: розповідь пропагандиста, бесіда із слухачами.

Середня ланка – школи основ марксизму-ленінізму. В них слухачі підвищували свій ідейно-теоретичний рівень, оволодівали навичками самостійної роботи над творами класиків марксизму-ленінізму, партійними документами, суспільно-політичною літературою, вміння вести політичну роботу в масах. Вивчали основи філософії, політичної економії, наукового комунізму, історії КПРС і КПУ, а додатково – основи економіки й управління виробництвом, питання партійного будівництва. Методика занять – лекції, бесіди, виконання слухачами завдань, пов’язаних з аналізом і систематизацією місцевих матеріалів з питань партійної, господарської та ідеологічної роботи.

Вища ланка – університети марксизму-ленінізму, обласні, міські та районні школи партійного господарського активу, теоретичні, методологічні семінари, конференції з важливих теоретичних проблем філософії, політичної економії, наукового комунізму, історії КПРС і КПУ, партійного і радянського будівництва. В цих школах на семінарах слухачі поглиблено вивчали актуальні питання, безпосередньо пов’язані з їх виробничою та суспільно-політичною діяльністю, підвищенням ефективності виробництва, якості роботи, удосконаленням управління економікою, соціальними й духовними процесами, міжнародними відносинами і зовнішньою політикою. Методи занять – лекції, теоретичні співбесіди, обговорення підготовлених слухачами рефератів. Разом з організованими формами навчання слухачі займалися самостійно за індивідуальними планами. Окрім основних ланок, у систему політичної освіти входила лекційна пропаганда: тематичні лекції, цикли лекцій з проблем марксистсько-ленінської теорії, економіки, культури, міжнародного життя, які мали пробуджувати інтерес до читання політичної літератури та наукових

досліджень» [420, с. 114]. Та часом наукові дослідження приходили до заперечення тоталітарної влади, що могло призвести до бунту в суспільстві, тому такі наукові дослідження завжди контролювалисятоталітарним режимом, спираючись і використовуючи репресивні засоби.

Таким чином, тоталітаризм, з одного боку, закликав під свої знамена майстрів культури та науки, а з іншого − відкидав і висилав з країни велику групу неугодних йому мислителів, які ставили під питання прямолінійні гасла цієї епохи і своїми сумнівами «заважали будувати новий світ». Але разом з тим, відмічає Г. Жданов, «до традицій інтелігенції стали ставитися з побоюванням і зневагою» [157, с. 109]. Відбувалось придушення ролі наукових шкіл у науці адміністративно-командною системою керівництва.

Як зазначає К. Гаднєлєв «для тоталітаризму є характерною монополія влади на інформацію, повний контроль над ЗМІ, крайня нетерпимість до всякого інакомислення, розгляд ідейних опонентів як політичних супротивників» [див. 276, с. 8]. Цей порядок усуває громадську думку, замінюючи її офіційними політичними оцінками. Заперечуються загальнолюдські основи моралі, а сама вона підпорядковується політичній доцільності та, по суті, руйнується. Свою програму розвитку й контролю суспільства вождь тоталітарного режиму впроваджує за допомогою ідеології через освіту, яка виступає в якості знаряддя.

Логіка тоталітарної системи всеосяжна ідеологізація суспільства доповнюється тотальною політизацією, гіпертрофованим розвитком апарату влади, його контроль усього життя і усіх сфер і організацій суспільства. Всесильна влада виступає головним гарантом ідеологічного контролю над населенням. Як зазначає Р. Арон, «тоталітаризм прагне до повного усунення громадянського суспільства, незалежного від влади приватного життя. Політична система, а точніше, партійно-державна організація суспільства, є стрижнем, фундаментом всієї соціальної й економічної організації, яка відрізняється жорсткою ієрархічною структурою» [11, с. 303].

Основа тоталітарної політичної системи – це централізований політичний

рух за новий порядок, який очолює нова, масова партія. Відбувається зрощення партії з державою, де зконцентровано реальну владу в суспільстві. Будь-яка політична опозиція забороняється. Разом з тим, тоталітарна політична система претендує на вираження народної волі, втілення демократії вищого типу. Вона використовує форми демократії, передбачаючи прийняття рішень без голосування і виборів, створює видимість всенародної підтримки, не дозволяючи впливати на процес прийняття рішень. Як зазначає М. Джилас, «за допомогою псевдодемократичних інститутів влади забезпечується висока формальна мобілізація і партиципації (участь), наприклад 99,9-відсоткова участь у виборах. Відповідно, тільки влада призначає посадовців у освітніх закладах, які постійно повинні звітувати керуючій державній партії» [131, с. 218].

Держава при тоталітаризмі ніби бере на себе турботу про кожного члена суспільства. З боку населення при тоталітарному режимі розвивається ідеологія і практика соціального утриманства. Члени суспільства вважають, що забезпечувати їх, підтримувати, захищати у всіх випадках повинна держава, особливо в сфері охорони здоров'я, освіти, житловій сфері. Розвивається психологія зрівняльності, істотна люмпенізація суспільства. З одного боку, наскрізь демагогічний, декоративний, формальний тоталітарний режим, а з іншого – соціальне утриманство частини населення живлять і підтримують ці різновиди політичного режиму. Особливо вплив тоталітаризму відображається в освітній сфері, де забороняється будь-яке інакомислення, відбувається прищеплення певної ідеології за допомогою всіх освітніх закладів. Влада, таким чином, прагне контролювати не лише суспільне та приватне життя людей, але і їхню свідомість.

Таким чином, тоталітаризм відрізняється від інших форм політичного устрою масштабом централізації, уніфікації і односторонньої регламентації. Більшість дослідників відзначають, що «тоталітаризм − це «реакція» суспільства на кризи періоду індустріалізації» [111, с. 172].

Крах старих традицій, докорінна зміна засад суспільства в умовах нової

соціальної та національної ідентичності породжують прагнення до сильної централізованої влади, що встановлює жорсткий порядок і гарантує швидке вирішення найбільш гострих і невідкладних соціальних проблем. Наростання елементів раціональності, організованості, керованості в суспільному житті, так само як і очевидні успіхи в розвитку техніки, науки та освіти, породжували ілюзії можливості переходу до раціонально організованої та тотально керованої форми життя в масштабах всього суспільства. Ядром, стрижнем цієї тоталітарної організації могла бути тільки всесильна і всепроникна державна влада, яка контролювала друковану продукцію (в тому числі й науково-освітню) за допомогою цензури. На відміну від практикованої в авторитарній державі прихованої цензури, у тоталітарній державі вона є прямою (попри використання терміна «контроль» замість терміна «цензура»). Наприклад, радянська цензура була прямою: режим не приховував свого прагнення здійснювати контроль для забезпечення принципу «партійності преси» [36, с. 37].

Радянська цензура, вважаючись державною інституцією, на практиці забезпечувала інтереси не держави, а партії. Л. Троцький у статті «Зраджена революція» писав, що «центральний орган партії друкує анонімні директивні статті, які мають характер військових наказів, з архітектури, літератури, драматургічного мистецтва, балету, не кажучи вже про філософію, природознавство, історію» [72, с. 72].

Спираючись на вищезазначене, можна зробити висновок, що при тоталітарному режимі є масова партія (з жорсткою, напіввійськовою структурою, що претендує на повне підпорядкування своїх членів символам віри та їх виразникам − вождям, керівництву в цілому). Партія зростається з державою і концентрує в собі реальну владу в суспільстві. Вона управляє всіма сферами життя суспільства, в тому числі й освітою, ставлячи своїх представників на керівні посади. Партія організована не демократичним способом, будується навколо лідера. Управління освітою також відбувається згори (від політичного лідера) вниз (до різних навчальних закладів).

Освіті ж виділяється особливе місце в житті тоталітарного суспільства і тому провадиться централізований контроль над її управлінням. Зокрема, в освітній і науковій сферах відбувається жорсткі покарання тих вчених і викладачів, винаходи яких суперечать ідеології лідера.

Цей режим є способом реалізації ідей, докорінної перебудови суспільства всупереч його реальним інтересам і можливостям. Він керується недійсними інтересами людей і суспільства, а утопічним вченням про докорінну перебудову суспільства та перевиховання людей. До того ж, тоталітарний режим не дає розвиватися жодним духовним сферам суспільства – науці, культурі, освіті, а завжди нав'язує ідеологічно визначений розвиток суспільства. Протилежна ситуація відбувається у демократичному режимі, про що мова піде у наступному підрозділі.

3.2. Демократизація суспільних відносин як головна умова організації та здійснення політичної освіти і просвітництва в Україні

Освіта є певним відбитком ознак цивілізаційно-культурного розвитку та особливостей історичного етапу певного суспільства, забезпечуючи поєднання національних традицій з інноваціями.

Слушною вважаємо думку Є. Рябенка, що зважаючи на це, «національна система освіти має забезпечувати безперервність розвитку країни, здійснювати ефективну соціалізацію та професійну підготовку молоді до життєдіяльності в світі, який постійно ускладнюється. Стан освіти суттєво впливає як на інтегративні процеси світового буття, так і соціальні трансформації в окремій країні. Система освіти в значній мірі визначає не тільки якісні характеристики культури того чи іншого суспільства, але й вміщує «у згорнутому вигляді» стратегії кардинальних перетворень життєдіяльності» [374].

У суспільному розвитку поступово посилювалася значимість державного регулювання економічних і соціальних процесів, помітно поширювалося коло

політичних інтересів громадян. Уже наприкінці XVIII ст., починаючи від Великої Французької революції, що проголосила рівноправність усіх громадян і визнання народу джерелом влади, у держав, які стали на шлях демократичного розвитку, чітко визначилася потреба в політичній орієнтації населення, навчанні його цивілізованим нормам взаємовідносин у питаннях, що порушують інтереси всього суспільства і вимагають обов'язкових для всіх рішень. У XIX-XX ст. підвищується суспільна значимість політичних знань, що остаточно сформувалися і діють як спеціалізовані інститути політичної освіти. У сучасних демократичних державах діяльність політичних інститутів ґрунтується на визнанні основних гуманістичних цінностей і, насамперед, свободи і гідності кожної особистості, її природних, невідчужених прав.

Визначаючи орієнтири майбутньої освітньої системи, світова спільнота з епіцентрами шкільної освіти в Західній Європі, Росії, США і Японії, прагне в руслі магістрального напрямку демократизації шкільних систем здійснити реформу сучасної освіти. Розглядаючи демократизацію як багатоаспектний і багатопроблемний процес, вітчизняні та зарубіжні вчені Й. Канемацу, Т. Масанао (Японія), Р. Вінклер (Німеччина), А. Басис (Франція), О. Джуринський, З. Малькова і К. Цейковіч (Росія) та ін. відзначають два підходи в розумінні демократизму:

- егалітаристський підхід, який панував до кінця 80-х р. у шкільній політиці СРСР та Японії, «заснований на зрівняльному принципі (орієнтація на «усередненого учня») та принципі однакової освіти, що не може позначитися негативним чином на процесі особистісного зростання, проміжними результатами якої є досягнення особистості» [260, с. 90];

- антиегалітаристський підхід у розумінні демократизму шкільної системи, яка «набуває все більше прихильників, заснований на принципах наступності й безперервності освіти, ідеях варіативності, диференціації, диверсифікації освіти тощо» [322, с. 115].

Науковцями надається і ширше тлумачення демократії «як форми устрою будь-якої організації, що ґрунтується на рівноправній участі її членів в

управлінні та прийнятті рішень за більшістю» [115, с. 361].

Таким чином, розглядаючи демократію як основу для політичної освіти і просвітництва, зазначимо, що вона передусім спрямована на створення вільних, рівних, адекватних конкретним ситуацій умов для кожної особистості та базується на дотриманні правових і моральних норм, що діють в конкретному суспільстві.

Демократизація освіти передбачає процес перетворення української освітньої системи з екс-радянської у демократичну. Відзначимо, що поняття «демократизація освіти», хоча і досить активно використовується в сучасному дискурсі, проте наукове його обґрунтування виявляється не досить розробленим. На думку О. Поляк, таку «ситуацію можливо пояснює спрацювання стереотипу: якщо проголошено побудову демократичної і правової держави, то освіта само собою стане і якісною, і демократичною» [332].

Поняття «демократизація освіти» уперше у вітчизняній науці надано С. Гончаренком, що «розкривало принцип реформування освіти в Україні на демократичних засадах – децентралізації, регіоналізації в управлінні освітою, автономізації навчально-виховних закладів у вирішенні основних питань діяльності, поширення альтернативних (приватних) навчально-виховних закладів, перехід до державно-громадської системи управління освітою (участь батьків, громадськості, церкви), співробітництво учитель-учень, викладач-студент у навчально-виховному процесі» [102, с. 85].

«Енциклопедія освіти» дещо звужено трактує поняття демократизації освіти, наголошуючи на децентралізації управління і наданні дозволу на участь батькам, громадськості й церкві у діяльності навчально-виховних закладів.

С. Гончаренко вказує, що зміст демократизації освіти у більшості випадків пов'язувався саме «із виборністю керівників навчальних закладів, створенням рад освітніх установ і регіональних рад з народної освіти. Проте проблематика цього поняття є значно ширшою та складною, що зачіпає усі аспекти життя і функціонування навчальних закладів. Цей процес відображає

усю складність і суперечливість перетворень з метою оптимізації та узгодження відносин між суспільством, державою і навчальними закладами, між керівництвом усіх рангів і педагогами, між педагогами і учнями та студентами, між самими учнями та студентами» [101, с. 167].

Роль освіти як чинника соціальних та політичних змін, розбудови демократичної держави в Україні важко переоцінити, зважаючи на її соціально-інноваційну функцію. Демократичне суспільство потребує освіченого, компетентного, відповідального громадянина, де, як вже зазначалося, провідна роль належить вітчизняній системі освіті. У цьому контексті видається цікавою позиція науковців, що шлях досягнення високого рівня компетентності, освіченості та залучення громадян до політичної сфери – це реформування системи освіти: «Загалом, люди з вищим рівнем освіченості, як правило, демонструють і вищі рівні політичної зацікавленості, знань та участі. Але в суперечності з цим фактом є тенденція трьох останніх десятиліть, яка показує, що при стійкому зростанні частки населення з вищим рівнем освіти не спостерігалося відповідного зростання й частки політично компетентних та залучених громадян. Отже, діяли якісь інші чинники, що зводили нанівець позитивні наслідки освіти. Одне з припущень, яке висловили деякі дослідники, полягає в тому, що зростання рівня освіти може не супроводжуватись підвищенням рівня політичних знань» [299, с. 618].

На захист цієї позиції нагадаємо про значну роль середовища – трансформаційних процесів, які торкаються усіх сфер життя суспільства, і відповідно відображаються й на проблемі реалізації отриманих знань на навичок особистості, про що мова йшла у попередніх розділах роботи.

Розглядаючи демократизацію освіти як основну ідею її подальшого розвитку, доцільно звернути увагу на сутнісні ознаки системи освіти демократичного типу, окреслених Т. Павловою та Т. Масанао:

– «рівність членів суспільства перед освітою, тобто її доступність незалежно від соціального стану, статі, національної, релігійної, расової приналежності;

– децентралізація шкільної системи, що означає, зокрема, право місцевих органів розпоряджатися фінансами і відбирати педагогічні кадри;

– відкритість системи, що трактується як наступність всіх її ступенів;

– право батьків та учнів на вибір навчального закладу;

– організація навчального процесу, при якій формується людина, здатна вільно, творчо мислити і працювати» [304].

Співзвучними зі зазначеними Т. Масанао ознаками систем освіти демократичного типу є «пріоритети державної освітньої політики, а саме: 1. пріоритет інтересів особистості й задоволення особистісних освітніх потреб (як мета і критерій ефективності діяльності системи освіти); 2. принцип рівності освітніх можливостей; 3. державний характер освіти; 4. світський характер освіти; 5. пріоритет альтруїстичної, колективістської системи цінностей; 6. інтеграція федерального і регіонального культурного освітнього простору; 7. демократичне управління освітою на основі стратегії управління саморозвитком» [304, с. 224].

Як стверджує М. Іванов, «у демократичному суспільстві кожен громадянин має бути універсально освіченим, що дозволить йому «жити по-людськи», тобто не стати об'єктом маніпуляцій. Демократія несумісна з неуцтвом. Вона відкидає його, а коли виявляється неспроможною впоратися з цим завданням, то неминуче деградує до диктатури. Демократичні свободи тільки тоді дають відчутні плоди і для особистості, і для суспільства, коли спираються на високу компетентність громадян. Відтак демократія без повноцінної освіти неможлива. З іншого ж боку, повноцінна освіта неможлива без демократії» [181, с. 89].

Тому широкий процес навчання демократії запобігає загрозі тоталітаризму з його системою «простих» рішень і видимого порядку. Це означає підготовку мільйонів людей до можливих криз, до прийдешніх змін. Нові моделі освіти повинні сформувати людей з «майбутнім у крові», створити альтернативні форми цього майбутнього. Процес політичного навчання не може бути локалізований у часі та просторі минулого.

Дидактична думка останнього часу все більш повертається до педагогічних ідей і практик якщо не античної, то класичної демократії. Висловлюється твердження про те, що демократії не можна навчити лише за допомогою блискучої лекторської риторики, володіння добротним, систематизованим матеріалом. Тим, хто навчається, потрібно поряд з виваженими настановами і твердженнями отримати можливість придбати власний демократичний досвід з його «корисністю» прав і тягарем обов'язків.

Важливо виробити у громадян критичне мислення, без якого навіть самий демократичний лад вироджується в тиранію більшості. Демократизм робить людину сміливішою в її індивідуальному виборі, змушує цінувати свободу в собі й інших. Цілі й цінності освіти, виведені шляхом колективного пошуку істини, повинні стати основою для політичної освіти, бути покликаними сучасною епохою.

Про це пише В. Кремень: «насамперед потрібна радикальна гуманітаризація освіти, посилення особистісного виміру в педагогічній науці. Орієнтація на людину, фундаментальні цінності, рішуча демократизація освіти − ось ті підвалини, на яких повинна базуватися освіта третього тисячоліття» [229, с. 89]. У сучасних демократичних країнах існує універсальна або майже універсальна відданість певним цілям політичної та громадянської освіти, яка є міждисциплінарною, партисипаторною, інтерактивною, пов'язаною з життям, здійснюється у демократичному середовищі, відповідає вимогам суспільного різноманіття і реалізується школою разом із батьками, громадою та неурядовими організаціями.

Отже, система політичної освіти є частиною загальноосвітнього і культурного демократичного процесу і тому відбиває їх тенденції розвитку. Її завдання полягає в сприянні формуванню елементарних уявлень про політичну систему, які подібні до іманентних життєвих навичок і потрібні кожній людині в її повсякденному житті при демократичній системі правління. Адже саме при появі демократії змінюється акцент при визначенні показників якості політичної освіти з оцінки успішності засвоєння конкретної інформації (це

лише проміжне завдання політичної освіти) на оцінку рівня таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо. Сучасні дослідники слушно відмічають, що необхідно здійснити перехід від предметно-орієнтованого до критеріально-орієнтованого типу політичної освіти, що є не сумою знань та умінь з окремих питань, а певними якостями особистості, зокрема характер її мислення, соціальні й культурні орієнтації. Вдосконалення ж форм організації навчання як форм рівноправного спілкування, організації продуктивної самостійної пізнавальної діяльності потребує створення умов «для розвитку не лише мислення, а й серця, душі, цілісної особистості» [388, с. 24].

Демократизація структури освіти передбачає також ґрунтовні зміни у навчальних планах шкіл, програмах, системі підручників. Сенс їх у тому, щоб забезпечити якнайширші можливості вибору, постійної орієнтації на те, що максимально відповідає природним обдаруванням і життєвим потребам усіх і кожного учня зокрема.

Можна окреслити низку ознак, що притаманні демократичній системі освіти:

– роздержавлення школи, ліквідація існуючої в країні монополії на освіту й перехід до суспільно-державної системи, де особистість, суспільство і держава є рівними партнерами;

– децентралізація управління освітою, чітке розмежування між центром, регіональними і місцевими органами управління з максимальною передачею на місця функцій управління, в тому числі й в загальноосвітніх закладах;

– участь місцевої влади і місцевої громадськості як в управлінні освітою через відповідні місцеві органи, так і безпосередньо в діяльності освітніх закладів, залучення додаткових місцевих ресурсів для їх розвитку, збудження інтересу до проблеми освіти в місцевій спільності, вибудована на цій основі освітньої громадськості;

– самостійність освіти у виборі стратегії розвитку, цілей, змісту,

організації та методів роботи, їх юридична, фінансова й економічна самостійність;

– доступність освіти для всіх, незалежно від соціального становища, статі, расової, національної, релігійної приналежності;

– відкритість системи;

– право батьків та учнів на вибір школи, форми та профілю освіти, на навчання в недержавних загальноосвітніх закладах, на домашню освіту, на прискорену освіту за індивідуальними планами й програмами, на участь в управлінні загальноосвітнім закладом;

– право педагогів на творчість, на власний педагогічний почерк, на свободу вибору педагогічних концепцій, технологій, підручників і навчальних посібників, методів оцінювання навчальної діяльності учнів, на участь в управлінні загальноосвітнім закладом.

Таким чином, демократизація освіти – це цілісний процес, що має розгорнутий характер та відображає процеси демократизації, які переживає суспільство. У цьому процесі можна виділити три контексти, які відповідають виділеним рівням шкільної системи і складають сукупність умов функціонуючого процесу. Водночас, дослідники зауважують, що «соціально-політичний контекст полягає у збереженні демократичної орієнтації соціально-політичного розвитку держави та суспільства, а також у юридичному та фактичному визнанні пріоритетної ролі системи освіти в ієрархії соціальних інститутів» [339].

Основою демократичної політичної освіти, на думку В. Климончука, є «визначення основних гуманістичних цінностей і, насамперед, свободи й гідності кожної особистості, її природних невід'ємних прав. Освіта є інструментом, який допомагає індивідові зорієнтуватися в політичній системі суспільства, усвідомити своє місце і роль у державі та соціумі, права й обов'язки. Серед пріоритетів політичної освіти – навчити особистість адекватно сприймати складність і суперечливість сучасного світу, реалізовувати набуті політичні знання у процесі презентації та захисту своїх інтересів, виявляти

толерантність відносно інтересів і прав інших людей, спільної взаємодії у досягненні загальної проблеми. Вчений конкретизує, що «здійснювати політичну освіту означає навчати людей тому, що вони повинні знати, вміти як громадяни демократичної держави, маючи справу з владою, з її органами та іншими політичними інституціями, перебуваючи у компетентній взаємодії та відповідальній співпраці з ними» [208, с. 264].

Пропонується розрізняти такі вікові етапи політичної освіти:

1) дошкільне виховання й початкова освіта;

2) шкільна освіта;

3) вища і професійна освіта;

4) освіта дорослих.

С. Рябов визначає механізми соціалізації особистості, які відбуваються на різних етапах її становлення. Так, «перший етап є початком соціалізації особистості, коли відбувається формування головних цінностей та установок людської поведінки, відчуття людської гідності, поваги до інших, культури толерантності, схильності до несилових способів розв'язання конфліктних ситуацій, почуття солідарності й готовність співпрацювати з іншими людьми. На другому етапі відбувається формування системи цінностей і настанов людської поведінки, коли дитина отримує систематичні, всеохоплюючі знання про влаштування суспільства, його інститути й керівні органи, про закони й правила, що визначають стосунки людей між собою та з владою, перебіг суспільних процесів, про права, свободи, привілеї та, з іншого боку, про відповідальність і обов'язки людини та держави, формує вміння, необхідні для життя в суспільстві. Третій етап − це розширення й поглиблення знань про права людини, осмислення філософських, культурних, юридичних і економічних передумов, формування громадянської позиції та суспільно-політичної орієнтації особистості. На четвертому етапі, – як зазначають дослідники, – політична освіта покликана сприяти безперервній реадаптації дорослої людини до змін, що відбуваються в суспільстві та її власному соціальному статусі» [375, с. 18]. Отже, в демократичному суспільстві

політична освіта, на відміну від тоталітарної держави, де вона зводиться до впровадження в масову свідомість офіційної ідеології, повинна спиратися передусім на загальнолюдські цінності, ґрунтуватися на принципах деідеологізації, департизації та добровільності.

Демократична система організації суспільного життя є основою появи демократичної системи освіти. Вибудовуючи зміст демократичної політичної освіти, прагнучи надати поштовх розвитку політичної культури, слід робити першочергові наголоси на таких ключових поняттях як «законослухняність», «відповідальність», «політична активність», «ставлення до влади», «індивідуальна свобода» і «толерантність».

Автори «Концепції політичної освіти в Україні» законослухняність за демократичних умов визначають «як самообмеження людини, її відмова від частки власної свободи, суверенне забезпечення нею дотримання законів у власній поведінці, власна відповідальність особистості за дотримання порядку в суспільстві. Це і вимогливе та критичне ставлення до влади. Здійснюючи демократичну політичну освіту, належить робити принципово припустимим і ментально зрозумілим критичне ставлення людей до уряду» [219].

Відповідно до окресленого документу, демократична громадянська відповідальність як риса демократичного суспільства, позначає «підпорядкування особистості вимогами порядку, стабільності та інтересами інших людей. Звідси походить потреба передбачати наслідки власних дій чи бездіяльності, узгоджувати задоволення індивідуальних потреб із суспільними інтересами. До того ж, демократичному суспільству властиво культивувати відповідальність сучасників перед майбутніми поколіннями» [219].

Крім того, політична освіта має спонукати людей до суспільної активності, що відповідає вимогам сучасної демократії. У зв'язку з чим, автори «Концепції політичної освіти» розглядають політичну активність як «безпосередню участь людей у впорядкуванні життя громади, до якої вони належать. Результатом політичної активності особистості є формування вмінь і навичок впливати на вирішення актуальних питань її безпосереднього життя і

практична участь у здійсненні громадських справ. Крім того, політична активність відображає небайдужість і відповідальне ставлення особистості до подій і процесів, що відбувається у її житті, впевненості у тому, що вона здатна вплинути і змінити те, що її оточує і те, що не узгоджується з визначеним порядком» [219].

Політична активність, як нами вже було розглянуто у попередніх розділах, відображає поведінковий бік політичної культури особистості, що обумовлюється характером і змістом політичних знань, якими вона володіє, структурою її моральних і політичних цінностей.

Важливими компонентами політичної освіти автори Концепції справедливо називають «ставлення до влади», основу якого формують «визнання повноважень легітимної влади й імперативності її настанов та, разом із тим, критичність і вимогливість щодо її рішень і дій, заперечення фактів перевищення повноважень чи зловживання ними, вимога задовольнити законні інтереси й захистити права» [219].

Зважаючи на складності трансформаційних процесів українського суспільства, доцільно формувати такий тип ставлення як «критична лояльність», що пов'язане із раціонально-критичним типом мислення особистості, аналізом ситуації, можливими варіантами її вирішення. Зрозуміло, що від домінуючих у суспільстві політичних уявлень особистостей, що формуються під впливом політичної освіти, залежить в цілому зміст і характер політичного процесу, а також творчі здібності особистості, які породжують якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення, а звідси: творчість – свідома, цілеспрямована, активна діяльність особистості, яку можна розглядати як вищу форму людської діяльності, що ґрунтується на накопиченому суспільством досвіді та на індивідуальній компетенції особистості. Крім того, творча і компетентна діяльність особистості виступає як передумова зміни умов її життєдіяльності, розвитку її внутрішніх особистісних зусиль.

Відповідно, це посилює значимість формування політичної свідомості,

серед іншого і засобами політичної освіти та просвітництва, під впливом яких здійснюється саморозвиток і самореалізація творчої особистості. На підтримку цієї думки згадаємо слова В. Сухомлинського про те, що в основі творчої особистості лежить активізація розуму. «Мисліть, мисліть і ще раз мисліть», – наголошував вчений [383]. За умов трансформаційних процесів важливість формування політичної свідомості обумовлюється і визначенням та усвідомленням національних інтересів, які є основою самовизначення нашого суспільства.

Завдання політичної освіти у вимірі індивідуальної свободи полягає у подоланні стереотипу, згідно з яким прагнення індивіда до свободи, намагання бути вільним у виборі своїх життєвих цілей, неминуче призводить до конфлікту з тими, хто його оточує. При цьому варто спиратися на розуміння свободи, в якому не заперечується жодна з її суперечливих сторін – «автономія, відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства» [288, с. 17].

Відповідно до такого розуміння, свобода буде визначатись як вільний вибір суб’єктом детермінант власного життя. Свобода – це певна співвимірність автономії індивіда та умов і обставин її здійснення, створюваних чинними суспільним ладом, порядком. Таке співвіднесення людиною себе, своїх інтересів, інтенцій, ресурсів із навколишнім світом, ставлення до себе. А та до світу, яке заслуговує бути названим втіленням вартостей свободи, передбачає, що індивід розуміє назване протиріччя свободи, добре знає цілі, яких прагне, вміє робити поміж них оптимальний вибір, освічений у питаннях регламентації його життєдіяльності – знає правила й норми, яким належить підпорядковувати свої зусилля.

Умова і наслідок вільної самореалізації особистості – поява толерантності як різновиду взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами: індивідами, соціальними групами, державними, політичними партіями, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях

і діях. Поява терміна «толерантність» у політичній теорії та практиці характерна саме для сучасного світового співтовариства, коли люди (у т. ч. державні й політичні діячі) все більше розуміють необхідність установлення цивілізованих, дружніх взаємовідносин між різними народами і країнами [326, с. 352]. Толерантність є важливою ознакою демократичного суспільства, а толерантне відношення суб'єктів демократичної політичної освіти є ознакою демократичної системи політичної освіти.

Враховуючи зазначені вище концептуально-теоретичні позиції щодо демократизації як необхідної умови розвитку національної системи політичної освіти, з нашої точки зору, необхідно розглянути стан, суперечності та перспективи розвитку політичної освіти в сучасному українському соціумі.

Демократизація суспільного життя, і відповідно освіти у контексті цього стимулює участь у діяльності середніх шкіл місцевих органів, розширює права самих шкіл та їх колективів, нарешті, спричиняє появу недержавних шкіл, ліцеїв і гімназій. Частина кращих закладів середньої освіти більшою чи меншою мірою інтегрується з університетами, академіями та інститутами. Саме завдяки цьому, на думку науковців, «формуються комплексні, міждисциплінарні проблеми (у тому числі глобальні)» [1, с. 14].

Важливим принципом демократичної країни і відповідно освіти є принцип легітимації влади. Цей принцип передбачає, що система поліархії загалом, і вписані в ній елементи (представницькі органи, уряд, президент), піддаються перевірці й критиці за допомогою формальних процедур (референдумів, виборів, відкликів депутатів та інших обраних посадових осіб). Принцип виборності передбачає, що громадяни делегують свої владні повноваження обраній ними особі, яка і здійснює ці повноваження від імені виборців. Цей принцип змінює форми участі громадян у політичному процесі. Він фактично виключає їх пряме втручання в ухвалення державних рішень і стимулює появу інших форм політичної участі для презентації та захисту індивідуальних або групових інтересів. Крім того, демократична держава будується на принципах плюралізму і свободи політичної та адміністративної

діяльності. Це означає визнання й підтримку існування різноманітних самостійних, по відношенню один до одного і до держави, об'єднань, які часом суперечать цілям один одного. У ВНЗ така політика проявляється в «наданні автономії певним навчальним закладам» (Г. Щокін) [462, с. 108].

На думку науковців, університетська автономія є однією з головних проблем демократизації вищої освіти в Україні. Частина дослідників переконані, що університети в Україні не відповідають сучасній ідеї університету, «оскільки вони були, і в переважній більшості залишаються, державним знаряддям індоктринації молоді, не володіють правами, які традиційно асоціюються з університетами в демократичних країнах, не є осередками, з яких поширюються цінності свободи та моральності на все суспільство» [див. 374].

Варто зазначити, що європейський досвід цього питання - від практики широкої автономії вузів з певною мірою відповідальності до обмеження внутрішнього управління цими структурами. Розуміння автономії ВНЗ корелює зі сформованими у певній країні розумінням і ставленням до самої системи управління, розвитком культури, освіти і науки, традиціями університетів тощо. Україна, приєднавшись до Болонської угоди (2005 р.) обрала орієнтир на проведення реформ у галузі освіти. Згідно з положеннями Великої Хартії європейських університетів (1988 р.) автономія визначається одним із пріоритетних принципів університетів – «університет є автономною установою, яка знаходиться в основі товариств, по-різному організованих відповідно до особливостей географії та історичних традицій; він створює, вивчає, оцінює і передає з покоління в покоління культуру за допомогою наукових досліджень і навчання. Щоб відповідати вимогам навколишнього світу, ці дослідження і навчання повинні бути морально та інтелектуально незалежні від політичної влади й економічного тиску» [429, с. 5].

Зміст і напрями автономізації ВНЗ в Україні відображені у Законі «Про освіту вищу» (2014 р.). У документі автономія ВНЗ трактується як «самостійність, незалежність і відповідальність вищого навчального закладу у

прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів» [164].

Прийняття окресленого документу запровадило серйозні зміни в системі вітчизняної освіти. Проте, процес автономії ВНЗ викликав неоднозначне ставлення та побоювання його наслідків серед професорсько-викладацької когорти, наукової громадськості.

Варто з'ясувати зміст понять «університетська автономія» і «академічні свободи». Слушною вважаємо позицію у цьому питанні О. Хомерікі, яка визначає перше як «самоврядування навчального закладу», а академічні свободи як сферу діяльності науково-викладацького складу (академічної громади) та через них навчального закладу. «Це права суб'єктів навчального процесу, які визначаються у демократичності процедури навчання, виборі навчальних курсів поза обов'язковим обсягом та викладача, формуванні змісту навчальної дисципліни, виборі керівників структурних підрозділів та керівників закладів вищої освіти, організації навчального процесу тощо. ... Таким чином, автономія вищого навчального закладу – це сукупність прав і відповідальності щодо здійснення діяльності, що провадить вищий навчальний заклад, самостійного добору і розстановки кадрів відповідно та в межах, визначених законодавством про освіту» [433].

Важливим аспектом нововведень відповідно до закону є надання повноважень студентському середовищу як одному із суб'єктів освітнього процесу. Зі студентською радою мають узгоджуватися питання переведення, відрахування студентів, проблеми поселення у гуртожитки тощо.

Чим же обумовлене таке неоднозначне ставлення? По-перше, запровадження автономії ВНЗ в Україні стосується окреслення їх правового статусу – законодавство розширило коло їх повноважень. Зокрема, як пояснює І. Вакарчук, «Самоврядування освітнього закладу здійснюється радою освітньої установи, загальними зборами, педагогічною радою та ін. Загальне керівництво державним чи муніципальним вищим навчальним закладом здійснює виборний

представницький орган – вчена рада. Порядок формування органів управління освітнього закладу та їх компетенція визначаються статутом освітнього закладу. В рамках чинного законодавства України вищий навчальний заклад виконує розробку та прийняття статуту, в якому закріплюються основні положення, що регулюють його життєдіяльність. Значними повноваженнями володіє ВНЗ в сфері організаційно-кадрової політики. Він самостійно визначає структуру управління, вирішує питання розподілу посадових обов'язків, штатного розкладу, підбору, прийому на роботу і розстановки кадрів тощо» [53].

Зрозуміло, що це створює певні ризики для внутрішньої системи управління, вимагає підвищення якості управлінського складу цих установ, а в деяких і кардинальної зміни системи управління. Ситуація потребує залучення компетентних менеджерів-професіоналів, які мають професійно і швидко вирішувати управлінські та організаційні задачі.

По-друге, актуальним залишається вирішення питання права вищих навчальних закладів розробляти освітньо-професійні програми підготовки фахівців із залученням роботодавців. Погоджуємося із науковцями, що «сьогодні українські ВНЗ розробляють власні навчальні плани, дотримуючись освітньо-професійних програм, що схвалені Міністерством освіти і науки України. І лише у варіативній частині освітньо-професійної програми вони можуть визначати навчальні дисципліни у планах. Навчальний план закладу ухвалюють міністерства чи відомства, під порядкуванням якого він знаходиться» [433].

Проте, зважаючи на динамічність життя та зміни, що пов'язані із розвитком суспільства, осітньо-професійні програми потребують постійного оновлення, певної корекції змісту, що буде адекватний реаліям, вимогам та потребам часу, а також узгоджуватися із вимогами ринку праці.

По-третє, це фінансові питання. ВНЗ «надано право самостійно розпоряджатися коштами, отриманими від надання платних послуг, встановлювати мінімальний та максимальний обсяги навчального

навантаження педагогічних і науково-педагогічних працівників. За університетами закріплюють окремі права на створені ними об’єкти інтелектуальної власності, права відкривати банківські рахунки та користуватися банківськими кредитами; розширено участь університетів у формуванні структури і обсягів державного замовлення на підготовку фахівців із вищою освітою і т.д.» [116, с. 84–88; 164].

Доречною є дукмка Г. Стасюка «модель управління освітою має містити можливості формування механізмів взаємодії громадськості, адміністративних органів і педагогічного співтовариства, утворення муніципальних структур, що координують дану взаємодію, створення системи соціального партнерства, інституту лідерів, реалізації принципів соціально-територіальної організації управління освітою тощо» [402, с. 190–192].

Відповідно до правових документів, що визначають автономію ВНЗ в Україні, останні мають реалізовувати узяті на себе зобов’язання забезпечення якості освіти та прозорості всіх видів звітності. Успішність нововведень залежатиме від ступеня готовності самих вузів до них. Крім того, актуальним залишається питання моніторингу якості навчальних програм, кадрового забезпечення та навчальних ресурсів закладів вищої освіти, проведення незалежної експертизи з метою інформування громадян України про рейтинг та статус ВНЗ, що орієнтувало б майбутніх абітурієнтів робити свідомий вибір. Успішне втілення освітніх реформ потребує потужних і довготривалих раціональних і сучасних моделей планування і втілення. Засобом запобігання негативним тенденціям цих реформ є зважений підхід, поступовість і врахування кризової соціально-економічної ситуації в Україні і політичної підтримки.

Крім того, модернізацію освітньої системи, на думку науковців, «має бути забезпечено, по-перше, через відкритість освіти як державно-громадської системи і, по-друге, через перехід від патерналістської моделі до моделі взаємної відповідальності у сфері освіти, до посилення ролі всіх суб'єктів освітньої політики і їхньої взаємодії» [402, с. 190–192].

Політична соціалізація, як і демократична політична освіта є безперервним, багаторівневим процесом, що охоплює різні періоди життя людини. Змістове наповнення демократичної політичної освіти, як справедливо зазначають автори «Концепції політичної освіти», «змінюються щодо кожного вікового періоду життя людини відповідно до її потреб і характеру діяльності. Наприклад, у дошкільному віці політична освіта може здійснюватися як епізодичне й фрагментарне включення в освітній процес інформації, цінностей і дій, що стосуються питань громадянства, держави, суспільного порядку тощо» [219]. Основний інститут політичної соціалізації на цьому етапі – родина, і відповідно посилюється вага сімейного виховання.

Школа як інститут політичної соціалізації, «елементи політичного навчання реалізує через викладання таких предметів як історія, мови, географія; у старших класах – це предмет громадянської освіти. Крім вивчення предметів, політична освіта може здійснюватися під час виховних занять, позакласної роботи, у вигляді різноманітних проектів і заходів учнівського самоврядування» [219].

Професійне навчання (коледжі, ВНЗ) забезпечує політичну обізнаність «через вивчення спеціальних дисциплін та курсів, обсяг і концептуальна глибина яких корелюють із отримуваним фахом.

У дорослому віці політична освіта має епізодичний характер і може бути втілена шляхом підвищення кваліфікації, самоосвіти, просвіти за допомогою засобів масової інформації, лекторіїв, публічних дискусій тощо» [219].

В цілому, як справедливо відзначають автори Концепції, «політична освіта може здійснюватися у формі самостійних навчальних курсів, запровадження відповідних тем до вже існуючих дисциплін. Завдання політичної освіти мають також розв’язувати засоби масової інформації шляхом періодичної публікації відповідних матеріалів, випуску навчальних програм і передач, запуску дискусійних клубів і марафонів» [219].

Важливим завданням політичної освіти за умов трансформаційних змін є проблема формування політичної свідомості молоді, а також трансформація

свідомості старшого покоління, яке переживає перехід до принципово нових основ політичного та економічного життя. Варто зазначити, що спроби змінити політичне середовище і навіть самі принципи суспільної організації часто суперечать певній тяглості форм свідомості та поведінки суб'єктів політики, а подальший напрям трансформацій залежить від значного числа передумов і ситуативних чинників. Відмежування від політичного життя, причому свідоме, пояснюється великим рівнем маніпуляцій та популізму, а також і цинізму у деяких випадках, з боку держави та влади.

На думку вчених, надмірне культивування західних зразків політичної та економічної культури, крім ознайомлення з позитивним досвідом, має і маніпулятивний підтекст. Як зазначає С. Кострюков, «в цьому можна побачити намагання відволікти частину населення, особливо молодь, від гострих соціальних проблем, запропонувати їй систему цінностей, яка б спрямовувала їх активність у далекі від реальних політичних проблем галузі» [223, с. 93].

Втім, переважна більшість науковців, прагматичних і відповідальних політиків і громадських діячів переконані у необхідності поєднувати будь-які перетворення в суспільстві із формуванням людини, відповідної умовам суспільства, що трансформується. Адже, не усвідомлюючи цього, влада приречена на спротив, опір особливо тієї частини суспільства, умови життя якої погіршуються в результаті втілення її рішень. Українське суспільство нині характеризується зневірою, що ті демократизаційні процеси, які відбуваються, далекі від основних принципів самої демократії.

На переконання науковців, освіта є сферою компетенції суверенної держави, а розвиток системи освіти є важливою частиною націєтворнення, національно-державного самовизначення. Адже через систему освіти, зокрема її зміст та організацію, формується сприйняття та розуміння політичного минулого, відбуваються та усвідомлюються зміни професійної підготовки та формування майбутньої еліти суспільства. Слушною є думка І. Баше, що «освітня політика є одним із найважливіших складників політики ідентичності, яку контролюють національні уряди» [88]. Вона здатна вплинути на

легітимність прийнятих рішень, є і одним із інститутів політичної соціалізації, сприяє усвідомленню процесів демократизації та зберігає національну ідентичність. На думку Д. Ортлоффа «у всіх національних державах дія системи освіти спрямовувалась і спрямовується на те, щоб розвинути (створити) громадянина, здатного відтворювати національні імперативи» [474, s. 136]. Це вказує на вагомій ролі освіти у формуванні національної ідентичності, усвідомленні громадянами своєї приналежності до певної нації-держави, що є важливим для розвитку демократії в Україні.

На превеликий жаль, частина людей нашого суспільства має викривлене поняття демократії, ринкової економіки тощо, ототжнюючи їх із вседозволеністю, безвідповідальністю. Таке сприйняття характеризує певну аморфність та суперечливість політичної свідомості. Як відзначає С. Кострюков «одні й ті ж люди можуть одночасно виступати за вільне підприємництво та підсилення ролі й участі держави у виробництві. Велика кількість представників старшого покоління, прагнучи покращити своє життя, єдину можливість для цього вбачає в поверненні до старого порядку» [224, с. 173].

Окреслена риса пояснює неспроможність адекватно сприйняти проблеми суспільно-політичного життя, піддаючись певним сенсаціям, мета яких - відволікати увагу та майже однакову реакцію значної частини населення на заяви щодо розкриття винуватців суспільних проблем. Особливо ця проблема, на думку С. Кострюкова, є актуальною для молоді, «адже саме вона є гарним «матеріалом» різноманітних маніпуляцій, свідомих розрахунків щодо використання потрібної позиції молоді в «політичній грі» різними політичними силами» [224, с. 174].

Поряд з демократизацією освіти в Україні, проблемою виступає фінансування системи освіти. Зменшення державних видатків на вищу освіту, з одного боку негативно впливає на її якість, а з другого сприяє зростанню кількості приватних навчальних закладів і пошуку альтернативних ресурсів (наприклад, створення приватних підприємств, фірм, організацій, які

займаються дослідницькою діяльністю і реалізують на ринку свій інтелектуальний продукт). Так, на сьогодні в Україні налічується близько 350 вищих навчальних закладів 3-4 рівня акредитації, де серед них близько 120 – приватні. І, очевидно, тенденція збільшення приватного сектора в освіті буде продовжуватися, тобто найближчим часом можна очікувати послаблення впливу держави у регулюванні сфери вищої освіти. Реформи системи освіти у питаннях її фінансуванні – це пошук альтернативних джерел фінансування, посилення конкурентоспроможності сучасних закладів освіти, розвиток приватного сектору в освіті.

Не можна обійти увагою питання поглиблення соціального розшарування українського суспільства, що позначається на реалізації принципів доступності освіти та рівних можливостей. Визнаючи те, що останні є стрижнем демократичної системи освіти, справедливими вважаємо погляди С. Клепка на те, що «політика української влади в галузі освіти має ґрунтуватися на відповідних фахових моніторингових дослідженнях, а з метою наближення освіти України до стандартів європейського освітнього простору урядом мають бути забезпечені такі зміни в освіті:

1) гармонійний розвиток усіх рівнів освіти, приведення їх змісту і організаційних форм у відповідність до вимог демократичного суспільства, акцентуючи увагу насамперед на проблемі формування у молоді життєвої, професійної і громадянської компетентності – тих знань, умінь і навичок, які необхідні для успішної життєдіяльності в умовах глобалізованого світу;

2) забезпечена прозорість і ефективність використання державних ресурсів шляхом громадської участі у контролі і посилення підзвітності в наданні державних послуг в освіті;

3) забезпечений рівний доступ до якісної освіти вихідцям з усіх верств суспільства, не порушуючи інші принципи демократичної освіти, такі як свобода, безпека, ефективність;

4) визначеність щодо параметрів децентралізації освіти, встановлення своєрідних меж ефективності, у яких керівні та управлінські ланки різного

рівня здатні ефективно та легітимно здійснювати свої функції, відмова від домінування держави в освітній політиці, зростання активності інших її учасників;

5) створення нормативного і регуляторного середовища, в якому бізнес, громадські організації, зацікавлені в компетентних працівниках, свідомих громадянах, більш активно включаються у фінансування освіти» [207, с. 71].

Ці напрями мають реалізовуватися з урахуванням як досягнень провідних країн світу, так і особливостей української ментальності, а також умов трансформаційного періоду. Не викликає заперечень комплексний характер освітніх реформ, який включає: модернізацію правової і законодавчої основ, впровадження нової системи і моделі управління освітою, партнерський характер взаємодії викладачів і студентів, залучення ресурсів бізнесу до фінансування навчальних закладів. Крім того, демократизація освіти має включати у розробку питань освітньої політики і державних планів розвитку наукових досліджень компетентної громадськості. Принцип самоорганізації навчальної діяльності учнів чи студентів має стати реальністю в усіх навчально-виховних закладах, поширившись і на науковців-дослідників. Рішення мають прийматися колегіально і на основі змагання обґрунтованих пропозицій, що обов’язково повинні інтегрувати краще з національного досвіду та найвищі досягнення зарубіжних держав.

Варто відзначити, що принцип рівних можливостей сприймається громадянами України як обов’язок державних органів, які мають забезпечити приблизно рівні умови отримувати освіту кожному члену суспільства. Також усвідомлюється наявність науково обґрунтованих «державних освітніх стандартів». Вимоги мають бути посильними для кожного, хто поступив, хоче продовжувати навчання і докладає індивідуальних зусиль. Спостерігається страх громадськості практики «відсіву» молоді, що створює значну небезпеку для процесу соціалізації. Виключення із системи освіти надто часто означає шлях до маргінальних груп, насамперед, кримінальних. У демократичних країнах принцип рівних можливостей означає суспільну підтримку незаможних

сімей з дітьми, самих дітей та молоді.

Науковий інтерес привертають дослідження різниці у рівні освіти між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються. Р. Уінтгроп дослідила, що «розрив між освітою в цих країнах складає 70 років і пояснюється це ставленням до ролі освіти як вагомого суспільного інституту. У країнах Європи та Північної Америки ідея рівності загальної освіти стала популярною з середини XIX ст., для більшості країн Азії, Африки та Південної Америки це стало реальним після Другої світової війни, появи Декларації ООН про права людини та разом з деколонізацією. Варто відзначити, що за останні півстоліття 90% дітей у сучасному світі отримують початкову шкільну освіту» [див. 76].

В Україні є певні позитивні зрушення, розвиток яких може дати кращі результати разом з інформаційно-комп’ютерними технологіями, що створюють нові можливості праці для людей, що потребують підтримки.

Іншою рисою демократизації освіти є дотримання принципу різноманітності освітніх систем, який позначає альтернативність, різноманітність освітніх програм, змісту, форм і методів навчання, диференціацію та індивідуалізацію останнього. Мається на увазі передусім перехід від тотального одержавлення загальноосвітньої і професійної школи до різноманітності її засновників і власників: поряд з традиційними, державними створення гімназій, коледжів, колегіумів, вищих профшкол, технічних ліцеїв, профільних університетів, академій, регіональних навчальних центрів [101, с. 167].

Інша риса демократизації освіти – реалізація принципу співробітництва, що передбачає перехід від тоталітарної до гуманістичної парадигми виховання. Це означає: встановлення в навчальних закладах творчої атмосфери взаєморозуміння; формування довіри і взаємної вимогливості педагога і учнів чи студентів; усунення диктаторських повноважень керівництва навчального закладу.

Демократизація освіти пов'язана з принципом відкритості, що передбачає звільнення від догм і міфів, співпраця закладів освіти із місцевою

громадськістю, різними підприємствами й організаціями. В умовах інформаційного суспільства – це надання інформації про місію, засади діяльності й особливості навчального процесу та наукової роботи певного закладу, що забезпечує підтримку та підвищує популярність.

Важливим та водночас складним є принцип регіоналізації освіти. Слушним є зауваження С. Гончаренка, що цей принцип «…позначає передусім доцільний добір змісту освіти, тобто відмову від уніфікованих навчальних планів і програм. Передбачається перехід від відомчої орієнтації до регіональної. Регіоналізація освіти – це і подальше посилення культуротвірних функцій загальноосвітньої, професійної і вищої школи у своїх регіонах, зокрема за рахунок здійснення найрізноманітніших освітніх програм для місцевого населення. Принцип регіоналізації передбачає входження навчальних закладів у загальний освітній простір регіонів» [101, с. 168].

Варто пам'ятати, що цей принцип адекватний для країн з федеративним устроєм. В Україні, як і в інших унітарних державах, доцільним видається виваженість і обережність його реалізації. Інтенсифікація цього принципу може мати негативні наслідки, що порушують цілісність і єдність держави та суспільства.

Ефективним видається запровадження принципу громадсько-державного управління, що передбачає створення і включення демократичних механізмів управління, дотримання гласності й безпосередньої участі в контролі діяльності навчально-виховних закладів громадськості. Так, з цією метою у 2015 році в Україні було створене Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. Автори закону визначили, що «колегіальний орган має контролювати те, як університети дотримуються визначених державою стандартів освіти» [164]. До цього питання контролю було пріоритетом держави. До складу агенції увійшли представники ВНЗ усіх форм власності, делегати від НАНУ, представники студентів та працедавців.

Цей принцип є прогресивним, що пояснюється проведенням дискусій і переговорів між суб'єктами освітньої політики (на початковій стадії – вчителів і

батьків), які спільно подають проекти освітніх законів у парламент, які після прийняття стають регламентом дій міністерських працівників та усіх інших державних освітніх службовців (практика Нідерландів, наприклад). В Україні, як зазначає О. Поляк, цей принцип, формально, проголошений у Конституції та освітніх законах, але в усіх документах відсутні положення і формулювання, які давали б змогу втілити його в практику освітньо-наукового комплексу, насамперед, у школах і ВНЗ. Наприклад, у Національній доктрині розвитку освіти в Україні (2002 р.) не ставиться завдання демократизації освіти і втілення у життя принципу громадсько-державного (а не державно-громадського) управління. У ній наголошується на тому, що «Реалізація Національної доктрини забезпечить перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, що сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості та суспільства. У результаті цього відбудуться потужні позитивні зміни у системі матеріального виробництва та духовного відродження, структурі політичних відносин, побуті та культурі» [332].

Демократизація суспільних відносин передбачає активність та розширення учасників (акторів) політичного життя. Цей принцип відображається і на демократизації освіти, розширенні кола її суб'єктів. Так, автори «Концепції політичної освіти в Україні» до «суб’єктів політичної освіти зараховують навчальні заклади, установи, організації метою діяльності яких є надання освітніх послуг. У здійсненні демократичної політичної освіти значну роль покликані відігравати, зокрема, заклади середньої та вищої освіти, установи культури, засоби масової інформації, громадські (неурядові) організації – «третій сектор», різноманітні благодійні та філантропічні організації» [219]. Варто зазначити, що внаслідок корумпованості, нерозвинутої економіки та застарілої системи управління, велика кількість експертів з багатьох сфер накопичилася саме у третьому секторі. Це фахівці, які не готові були працювати у владі (зважаючи на невеликі зарплати), а також у бізнесі, який в Україні постійно піддається пресингу та не розвинутий у багатьох

сферах. Ці люди, отримавши знання та досвід за міжнародною фінансовою допомогою (гранти) країн Європи та США, утворюють експертне середовище, що виконує роль донора для держави у проведенні реформ.

У трансформаційних умовах завданням освіти як інституту політичної соціалізації є сприяння формуванню демократично налаштованих громадян, урядовців та політиків як суб'єктивної основи переходу до демократії та розвитку її цінностей. Система освіти є інститутом політичної та громадянської соціалізації, що здійснює цілеспрямований вплив у методично вивірених формах, ефективно мобілізуючи адекватні ресурси й чинники.

Сьогодні не викликає сумніву, що за сучасних умов освіта і просвітництво мають перебувати у сфері першочергових інтересів держави, зважаючи на їх вагомість у розбудові майбутнього України, її економічної і правової стабільності. Крім того, право на освіту є одним з основних і невід’ємних конституційних прав громадян України.

Сучасні умови розвитку нашого суспільства потребують активної, свідомої і творчої особистості, основними рисами якої є: знання, інтелект, широта світогляду, самостійність мислення, здатність раціонально-критично оцінювати навколишню дійсність, самостійність та відповідальність прийняття рішень, серед яких і політичних, альтернативність, застосування наукового підходу в практичній діяльності. Варто пам'ятати, що метою політичної освіти і просвітництва не лише формування політичних знань, але і формування вмінь та навичок використовувати ці знання у практичній площині.

3.3. Проблеми та перспективи політичної соціалізації засобами освіти в сучасній Україні

Процес політичної соціалізації пов’язаний з громадянською та політичною ідентифікацією, включеністю особистості в політичне життя, що сприяє становленню громадянського суспільства і демократичної політичної

системи.

В Україні в результаті зміни політичної системи, руйнування старої системи цінностей перед суспільством постали складні питання. Серед них і питання про систему цінностей, яка може стати основою злагоди різних соціальних груп. Старі моделі політичної поведінки й участі, які засвоєні старшим поколінням, не співпадають з новими політичними реаліями та дезорієнтують особистість. Нові моделі формуються та засвоюються вкрай повільно.

У такій ситуації політична освіта виступає провідним чинником соціалізації особистості, її залучення до політичного життя, формування якостей громадянської культури, що передбачає засвоєння норм політичного життя, вироблення та засвоєння політичних ідеалів і цінностей, раціональних способів політичної взаємодії.

На думку Т. Андрущенко, в цьому аспекті політичну освіту можна визначити як громадянську освіту. Вона слушно наголошує «на важливій ролі політичної освіти у формуванні ціннісного контексту політичної соціалізації особистості, адже метою політичної освіти є формування й поширення знань про те, що є спільним для усіх членів суспільства у їх розумінні справедливості, порядку, свободи, рівності, участі тощо. Політична освіта має виконувати функцію трансляції новим поколінням оптимальних способів суспільної взаємодії, використовуючи світові здобутки та зберігаючи автентичні традиції української культури» [8, с. 318–319].

Однією з найбільш складних проблем українського суспільства є відчуження громадян від політичного життя, що обумовлюється низьким рівнем довіри населення до влади. Крім того, низьким рівнем ефективності характеризується можливість громадян впливати на владу. А партнерське співробітництво громадянського суспільства з державою, як слушно зауважує В. Перебенесюк, навпаки обумовлюється наявністю реальних ресурсів, довірою до політичних інститутів, а також бажанням до співпраці з боку державних органів. Успішність такої взаємодії залежить і від сформованих показників

політичної культури громадян, а саме політичних знань, ставлення до політики, компетентного оцінювання політичної альтернативи; участі населення в суспільно-політичному житті (політична активність і залученість); політичної ідентифікації, що позначається ступенем об’єднання особистості з певними політичним одиницями [310].

За ступенем суб'єктності особистості сучасна наука визначає дві моделі політичної соціалізації. Відповідно до першої – особистість є пасивним суб’єктом політики (Дж. Денніс, Д. Істон, Г. Лассуел, Ч. Меріам). Процес політичної соціалізації спрямований на формування особистості, яка орієнтується у політичному середовищі, знає права та вміє захищати свої соціально-політичні інтереси, характеризується досить розвиненим рівнем політичної свідомості та політичної культури. За цією моделлю освіта як інститут політичної соціалізації, здійснює як прямий (через навчально-виховний процес з вираженим ідеологічним наповненням (опанування суспільно-гуманітарних дисциплін, проведення виховних, патріотичних заходів тощо), так і опосередкований (через проведення інтерактивних заходів, під час яких засвоюються соціальні ролі та форми поведінки) вплив на особистість.

Друга модель політичної соціалізації передбачає формування особистості не як пасивного об’єкту впливу, а активного суб'єкта політичного життя на основі усвідомлених інтересів та діяльності (М. Вебер, Р. Даль, Г. Моска, К. Превіт та інші). Ця модель політичної соціалізації спрямована на формування такої особистості, яка не лише засвоює політичні цінності, настанови, переконання, моделі поведінки, які притаманні певному суспільству, а й свідомо бере участь у політичному житті. Зазначений процес передбачає формування мотивації до активних дій, забезпечуючи таким чином можливість участі особистості в політичному житті, водночас надаючи необхідну базу знань і навичок практичної діяльності та здатності аналізувати політичну дійсність.

Трансформацію українського суспільства, його політико-культурної сфери супроводжують ціннісна невизначеність, формування та зміни

політичних інститутів, поява нових ролей, набуття політичного досвіду і навичок політичної участі особистості. Тривалий час командно-адміністративна система виховувала в особистості пасивно-виконавчі якості. Особливостями сучасного життя є стихійність та випадковість політичної участі, що відповідно, відображає і її політичну свідомість. При чому, спектр діяльності може коливатися від уникнення політичного життя до активного бойкотування політичних процесів.

Комфортній адаптації особистості відповідає така модель системи соціалізації, яка створює сприятливі умови для готовності людини брати участь і реалізації здібностей та інноваційного її потенціалу. Модель політичної соціалізації має визначати найбільш оптимальний характер і ступінь ефективності системи політичної освіти, виховання особистості і суспільства (де задіяні навчальні заклади, ЗМІ, громадські об’єднання та організації, політичні партії). Варто пам'ятати про те, що результатом політичної соціалізації можуть бути як політична участь, необхідність в політичному розвитку особистості, її самосвідомості, так і політичне відчуження, недовіра до влади.

Слушними є зауваження сучасних науковців, що жодна політична система не буде в змозі досягти достатнього рівня політичної стабільності та інтеграції, якщо вона не забезпечить політичну соціалізацію людини. Тому «завданням політичної системи суспільства є максимальне залучення населення до політичної участі, оскільки лише в цьому випадку можливе забезпечення свідомої підтримки політики, що здійснюється державою» [149, с. 294–301].

Становлення і розвиток демократії в Україні, серед іншого, пов’язані з формуванням активного громадянина, який знає та використовує свої права, має чітку громадянську позицію, усвідомлює причетність до подій, що відбуваються в країні. Зрозуміло, що успішне долучення громадян до системи політичних відносин залежить від організації процесу політичної соціалізації. Становлення особистості як громадянина включає не лише знання своїх прав, а й засвоєння і підтримку політичних традицій, норм, зразків і моделей

поведінки. Розуміння активної громадянської позиції включає висловлювання думки з питань суспільно-політичного життя, можливість доведення своєї позиції до громадськості, органів державної влади, участь у виборах різних рівнів та в роботі громадських об'єднань. Це формується на основі сформованої системи політичних цінностей і орієнтацій, які дозволяють їй успішно функціонувати в демократичній політичній системі.

У зазначеному контексті цікавим є звернення до західної політичної науки з приводу визначення громадянського суспільства та ролі особистості у ньому. Так, Ю. Хабермас, представляючи нормативний підхід до розуміння громадянського суспільства, наголошує на комунікативній дії, в якій є «необмежена, об'єднуюча, досягаюча консенсусу сила аргументованою промови» як основи досвіду особистості. Конфлікти, що виникають в суспільстві, обговорюються в комунікативному дискурсі до моменту досягнення консенсусу. Сила кращого аргументу вирішує в загальному підсумку полеміку, що виникла. До етики дискурсу вченим відноситься п'ять наступних вимог: загальність, автономія, ідеальне виконання ролі, нейтральність сили влади, прозорість, необмежений час.

Ці ідеї у пізніших працях втілилися в теорії деліберативної демократії як демократії інституціоналізованого діалогу влади та інститутів громадянського суспільства, раціонального дискурсу, обговорення, переконання, аргументації, компромісів. Відповідно до цієї моделі, особистість проходить шлях (проходячи процес політичної соціалізації) від «клієнта» до громадянина держави, який схильний до безпартійності та готовий до компромісу і навіть поступитися своїми уподобаннями, якщо вони заважають досягненню згоди [див. 163].

Представник постструктуралізму і постмодернізму М. Фуко наголошує на тому, що підтримка влади законом недостатня, що Конституція і закони, демократичні інститути не гарантують свободу, рівність, демократію. Важливіше не написання конституції, а боротьба за конституцію конкретного суспільства. На думку вченого, сучасне громадянське суспільство

характеризується різноманіттям, і важливою є політика ідентичності, що враховує інтереси меншості. В інтерпретації М. Фуко «придушення конфлікту – придушення свободи, а участь у конфлікті – частина свободи. Чим демократичніше суспільство, тим більше воно дозволяє групам визначати власні способи життя і легітимізує конфлікт інтересів між ними» [див. 423]. Плюралізм є елементом сучасної концепції громадянського суспільства, як і конфлікт. У розвинутих громадянських суспільствах недовіра до дій влади, їх критика – повсюдні, як і політичний конфлікт [див. 423].

В цілому, щодо теоретичного осмислення громадянського суспільства західна наука сформувала такі підходи: нормативний підхід (у країнах Східної Європи та пострадянської трансформації громадянське суспільство, як і демократія, є альтернативою авторитарному державному устрою, основна риса громадянського суспільства – здатність до самоорганізації); поведінковий (акцентується на взаємовідносинах між громадянами й цінностями – ненасильницька комунікація і ненасильницьке вирішення конфліктів); структурно-фунціональний (визначається структура – актори, організації, структури, ініціативні групи та принципи їх діяльності).

Нині важливою науковою проблемою є розуміння сутності громадянської ідентичності та феномену громадянства. Поняття «громадянство» має широку природу, позначає як правову конструкцію, так і відчуття приналежності до певної спільноти, засвоєння її «правил життя», а також і впливаючи на неї.

Відносини «особистість – суспільство» мають чотири аспекти: політичний, соціальний, економічний і культурний. Політичний вимір громадянськості свідчить про сферу політичних прав і обов'язків у політичній системі (розвиток особистості від отримання знань про політичну систем до формування демократичних поглядів і вироблення навичок громадської участі). Соціальний аспект громадянства розкриває характер поведінки людей в суспільстві і акцентує увагу на критеріях солідарності та толерантності. Цей аспект потребує розвинутості соціальних навичок і знань особливостей соціальних відносин. Культурний аспект громадянськості охоплює сферу

свідомості та основу спільної культурної спадщини. Економічний аспект громадянства позначає взаємозв'язок людина – праця – ринок споживання. Це право на працю і на прожитковий мінімум. Економічні навички (робота та інша економічна діяльність) базуються на професійній підготовці й відіграють основну роль у реалізації економічного аспекту. Культурний вимір базується на пізнанні культурних традицій, досвіду, а також знаннях її історії та виробленні певних навичок (мова, читання, письмо). Збалансований характер громадянства визначається можливістю кожної особистості реалізувати усі окреслені виміри, в іншому випадку – це призведе до його дисбалансу, що може виступи основою невдоволення та виявлятися у різних формах його досягнення – від пасивної да активної.

На думку М. Головатого, «громадянська позиція особистості складається з таких елементів: знання, особливо в сфері політичних наук (про політичні системи, суспільство, владу, політичну діяльність і т. п.); переконання (орієнтацію людини в багатомірному ідеологічному просторі, вибір ідеологічних орієнтирів, конкретні політико-ідеологічні установки як мотиви до суспільно-політичної діяльності); суспільно-політичну діяльність (конкретні дії, вчинки, участь в подіях, акціях, які виступають проявом ідейних переконань громадянина» [97, с. 97].

Найважливішою характеристикою громадянина є усвідомлення ним своїх відносин з державою, а також реалізація у практичній діяльності взаємних прав та обов'язків, які закріплені нормативно у публічному договорі. Проте, держава та існуючі інститути схильні до імітації реальної участі. Багато з форм експлуатуються для видимості, «за звичкою», або для вияву протестної енергії, а не призводять до реального впливу громадян на політичні процеси. Існування у віртуальній реальності, яка видається реальнішою самої реальності, описав французький філософ Ж. Бодріяр у праці «Симулякри і симуляція» [39].

В умовах трансформаційного суспільства процес політичної соціалізації відбувається в середовищі різних (іноді суперечливих) політичних цінностей та норм, які формують зміст політичної соціалізації. Крім того, посилюється роль

неформальних, стихійних впливів інститутів політичної соціалізації, відбувається трансформація самих інститутів та їх значення у розвитку особистості. Варто зазначити, що за цих умов набуває значення формування самоконтролю та саморегуляції особистості.

Якщо аналізувати вагу і створювати рейтинг вагомості інститутів політичної соціалізації особистості, то найбільшим у цілеспрямованому, системному впливові на неї першість має посісти система освіти. Природа освітніх закладів має потенціал позитивно дієвого інституту політичної соціалізації особистості. Сучасні науковці впевнені, що рівень освіти особистості визначає її політичні орієнтації, зокрема вказує на її орієнтацію до демократичних орієнтацій, настанов і форм поведінки. У цьому контексті С. Ліпсет зазначає, що «чим вищою у людини є освіта, тим більш ймовірно, що вона вірить в демократичні цінності та підтримує демократичну практику» [491, s.40].

Розкриваючи взаємообумовленість освіти і політичної ролі особистості, В. Кей дійшов такого висновку, що більш освічені люди відрізняються розвинутим почуттям обов'язку брати участь в політичному житті, більш вираженим почуттям ефективності власної політичної участі. Вчений вважає, що чим вищу освіту має особистість, тим більшою є зацікавленість політикою і активною участь у цій сфері [див. 149].

Політична освіта особистості, як вже вище зазначалося, передбачає засвоєння політичної інформації на основі певної бази політичних знань. Останні С. Рябов слушно визначає як «знання про історію вітчизни і суспільство взагалі, про державні та національні символи й атрибути, чинну політичну систему та головні принципи демократизму, процедури і способи їх здійснення, головні конституційні та законодавчі регламентації суспільно-політичного процесу, права і обов'язки громадян і держави, умови їх здійснення та захисту тощо» [377].

Освіта як інститут політичної соціалізації, відзначається також потенціалом до змін у суспільстві. Важливим у цьому контексті є зміст,

спрямованість і суб'єкти освітнього процесу.

Суперечливість впливу освіти на процес політичної соціалізації в умовах трансформаційного суспільства полягає з одного боку, у розумінні її ролі в реалізації соціальної поступальності поколінь, а з іншого, у посиленні тенденцій її неузгодженості з іншими інститутами й самим середовищем політичної соціалізації. Освіта має бути механізмом адаптації особистості до політичної системи та середовища.

Саме з цієї причини питання політичної освіти набирають неабиякої актуальності. Адже її навчально-медодичним інструментарієм забезпечується знайомство та засвоєння на об’єктивній науковій основі вітчизняного й зарубіжного політичного досвіду. Політична освіта дає можливість осягнути особистості порядок функціонування політичної системи та озброїтися знанням способів впливу на неї з метою реалізації власних та групових інтересів. Таким чином, можемо сміливо погодитися з твердженням М. Іванова про те, що «дана система стає не тільки важливим каналом політичної соціалізації, а може розглядатися як один з безпосередніх чинників самого політичного процесу» [180, с. 39].

Вагомість демократичної політичної освіти в Україні та її впровадження є актуальним ще й через те, що досі мають місце намагання перетворити політичний освітній вплив на знаряддя партійно-ідеологічної індоктринації. Для демократичного суспільства притаманні розвинена громадянська свідомість та незалежна громадська думка, саме вони спрямовують державу на формування такої моделі політичної освіти, що здатна підтримувати та підсилювати контролювання держави з боку громадянського суспільства. Саме таку систему, засновану на плюралізмі інтересів, автономії, самодостатності та свободі, Дж. Сарторі називав «освітою», протиставляючи її «індокринації», тобто впровадженню лише однієї можливої (чи дозволеної) моделі політичної поведінки [504, s. 126].

Часто буває так, що, коли мова заходить про політичну освіту й політичну активність, то мають на увазі, перш за все, цілі перемоги на виборах,

досягнення впливовості в суспільстві чи в політичній партії. Через це і політичну освіту часто розуміють як ще одну можливість забезпечити успіх у кар'єрі лідера, здобути перевагу в політичній конкуренції. Політику і політичну діяльність не сприймають як діяльність по впровадженню ідеалів і принципів демократії, з'ясування проблем в житті громад і мобілізацію ресурсів на їх подолання. Відповідним має бути і розуміння політичної освіти, її цілей, завдань і очікуваних результатів.

Тому слід зазначити, що мета політичної освіти в Україні – формувати й поширювати те, що є спільним для усіх членів суспільства у їхньому розумінні справедливості, порядку, свободи, рівності, участі тощо. Політична освіта має виконувати функцію трансляції до нових поколінь оптимальних способів суспільної взаємодії, вбираючи світові здобутки та зберігаючи автентичні традиції української культури. Сприяючи соціалізації молоді, політична освіта має навчати її рольовим моделям політичної поведінки.

Завдання політичної освіти в Україні − не формувати прихильність до якоїсь політичної сили, а підвищувати громадянську компетентність і відповідальність особистості, культивувати фундаментальні цінності й принципи демократії, мотивувати до участі в розв'язанні суспільних проблем. У демократичному суспільстві всі люди повинні мати рівні права, незалежно від своїх переконань, політичної орієнтації чи ставлення до релігії. На думку В. Кременя: «Держава в демократичному суспільстві не має права нав'язувати тому, хто навчається, будь-який світогляд. Але вона зобов'язана зробити все можливе, щоб вільне самовизначення особистості здійснювалося усвідомлено, на основі фундаментальних знань» [232, с. 326].

Політична освіта в українському суспільстві має допомогти людині звільнитися від таких атавізмів тоталітарного статусу як невіра у власну соціальну значущість, не шанування власної та чужої гідності, свободи, не відчуття рівності у стосунках з владою, власна нерішучість. Впровадження й розвиток політичної освіти має сприяти подоланню таких характеристик політичної свідомості, як нетерпимість, конфронтаційність, абсентеїзм, сприяти

становленню культури толерантності, політичної коректності, стимулювати зацікавленість громадян у демократичних змінах у державі, їхню виборчу активність, відповідальне й поважне ставлення до результатів виборів, піднесення рівня професіоналізму й відповідальності громадських діячів, державних службовців.

Загалом, політична освіта в демократичному суспільстві має стосуватися всіх вікових і соціальних груп населення − освітні заходи мають охоплювати як учнів і студентів, так і вчителів та батьків. Освітня система має відповідати потребам і цілям демократичного суспільства і бути зорієнтованою на формування активної, автономної, незалежної, уповноваженої, непатерналістської особистості, яка почувається і сприймається суспільством як самостійна цінність, а її інтереси визнаються пріоритетними. На кожному рівні політична освіта має бути спрямована на підвищення громадянської компетентності та громадянської відповідальності особистості, сприяти аргументованому прийняттю фундаментальних цінностей і принципів демократії.

Завдання політичної освіти в Україні полягають, як слушно визначає С. Рябов, у «створенні умов для формування справжнього громадянина, рівень знань, ставлень і участі якого відповідає вимогам сучасного демократичного суспільства» [376, с. 41].

У зв'язку з цим, особливої уваги заслуговує низка проблем. На думку С. Кострюкова, перш за все, «слід торкнутися питань розвитку політичної науки, оскільки саме від її стану багато в чому залежить зміст знань про політичний світ, демократизацію суспільства та удосконалення системи їх поширення. Проблеми становлення і розвитку вітчизняної політичної науки стають все більш очевидними. Політичні зміни, що відбулися за останнє десятиліття в нашій країні й в усьому світі, вимагають наукової оцінки й осмислення. На жаль, і ми самі, і наші зарубіжні колеги все ще далекі від того, щоб дати задовільні пояснення цим змінам, оцінити підсумки і тенденції політичного розвитку, які проявилися в сторіччі, що завершилося, і в рамках

пережитої нами епохи взагалі» [223, с. 95].

Для вирішення цих та інших проблем політологічного знання необхідна переоцінка теоретичних парадигм і методологічних основ усього комплексу наукового вивчення політики. В Україні, як і в інших пострадянських державах, проблеми розвитку політичних досліджень виявилися ускладнені тим, що на тлі загальної кризи наукових парадигм доводиться мати справу і зі специфічними викликами. Мова йде, насамперед, про звільнення від догматичних, ненаукових, ідеологізованих схем. У зв'язку з таким завданням перед політологічною освітою є актуальна проблема навчання самостійному аналізу процесів, що відбуваються в українському суспільстві. Саме такий підхід, як слушно зазначає С. Кострюков, «багато в чому буде сприяти подоланню репродуктивного монологічного характеру мислення і формуванню відкритої політичної культури, демократичної освіти, яка припускає сприйняття власних політичних поглядів та інтересів як рівнозначних з інтересами і поглядами представників інших позицій». [223, с. 96].

Крім сказаного, одним зі шляхів вирішення зазначеної проблеми є долучення тих, хто знайомиться з політичним світом, до наукової понятєво-термінологічної системи як мови спілкування, яка очищена від пропагандистських і публіцистичних нашарувань, без якого неможливий діалог між різними позиціями. Безумовно, в цьому питанні вирішальне місце належить дослідникам і викладачам політичних наук. Позитивним кроком, який в майбутньому буде сприяти вирішенню вказаної проблеми, є підготовка в багатьох вузах України студентів-політологів. Потреба суспільства у фахівцях з політологічною освітою, навіть у країнах зі стабільними демократичними режимами, порівняна тільки з потребою в юристах і економістах. Для нашого перехідного суспільства об'єктивно вона є вищою.

Розглядаючи проблеми та перспективи політичної соціалізації засобами освіти в сучасній Україні, варто звернути увагу на сучасні види освітньої діяльності. Так, у «Меморандумі неперервної освіти Європейського Союзу» визначено три види освітньої діяльності: «формальна освіта, кінцевим

результатом якої є одержання загальновизнаного диплому чи атестату; неформальна освіта, що, зазвичай, не передбачає видачу документа, здійснюється в освітніх закладах або громадських організаціях, клубах, гуртках, а також під час індивідуальних занять з репетитором або тренером; інформальна освіта – індивідуальна пізнавальна діяльність, що супроводжує щоденне життя і необов'язково має цілеспрямований характер. Принцип безперервної освіти робить неформальну та інформальну освіту рівноправними учасниками процесу навчання» [236, с. 127].

Формальна освіта характеризується такими рисами: «державний характер системи надання освітніх послуг; має нижчий, середній, вищий та рівень підвищення кваліфікації; затвердженість програм та термінів навчання; наявність спеціально створених умов (заклади) та контроль з боку держави; система критеріїв та вимог відбору учасників освітнього процесу та підготовки кадрів, що провадять освітню діяльність; визначеність тривалості кожного етапу; видає «освітні кваліфікації» – посвідчення, атестати, сертифікати, дипломи, що є основною підставою для працевлаштування» [295].

У контексті політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації доцільним детальніше розглянути, крім традиційної формальної і «неформальну освіту». Остання по-різному трактується науковцями: «як навчальна діяльність у після робочий час, що здійснюється у колі родини, друзів, колег і не передбачає попереднього планування та відповідної організації (П. Ходкінс); навчальна діяльність, що здійснюється відповідно до навчально-виховних планів та програм освітніх закладів з метою реалізації прагнень молоді оволодіти необхідними знаннями, вміннями та навичками (Д. Лівінгстон); це професійно спрямовані й загальнокультурні курси навчання в центрах освіти, на різних курсах інтенсивного навчання, семінарах, майстер-класах» [236, с. 128].

У широкому значенні неформальна освіта позначає будь-яку організовану систематичну діяльність з метою забезпечити обраними видами навчання окремі підгрупи населення, як дорослих, так і дітей, поза межами формальної

системи. До суб'єктів неформальної освіти відносять структури громадянського суспільства (групи, громадські організації, політичні партії) [386].

Функції неформальної освіти перекликаються із формальною, передусім: «адаптаційна функція – забезпечує розуміння і прийняття нових умов життя, інформаційна – вміння знайти, вибирати, використати необхідну інформацію, підвищити грамотність; розвиваюча функція сприяє опануванню новими способами діяльності» [113, с. 264].

Відрізняє неформальну освіту від традиційної, на думку С. Зінченко «саморозвиток і творчість, оскільки вони розвивають здатність нестандартного погляду на речі, ситуації» [174].

Досвід Європейського Союзу засвідчує звернення до такої форми освіти таких галузей, як «позашкільна освіта, післядипломна освіта та освіта дорослих, громадянська освіта, шкільне та студентське самоврядування, що сприяє набуттю та формуванню управлінських, організаторських та комунікативних умінь, освітні ініціативи, спрямовані на розвиток додаткових умінь та навичок (комп'ютерні, мовні курси, гуртки за інтересами)» [див. 236, с. 128–129; 295].

Різницю неформальної освіти від формальної науковці вбачають у добровільній участі; гнучкості; запровадженні інноваційних підходів, новаторських методик та технологій навчання; розмаїтті форм; здатності охопити значну частину соціально-професійних і вікових груп; більш вираженому спрямуванні на конкретні потреби й інтереси кожного, кого навчають; доповненні формальної освіти [295].

Відзначаючи переваги цієї форми освіти, науковцями відзначено також і недоліки цієї форми. Так, Т. Десятов наголошує «на меншій її ефективності порівняно з формальною освітою; дублюванні діяльності інших компонентів системи неперервної освіти, зокрема орієнтування на формальну освіту, що призводить іноді до сліпого копіювання останньої, до некритичного запозичення її процедур, методів та ін. Більше того, нерідкі і спроби оцінювати ефективність функціонування і неформального компонента якості освіти за критеріями формальної освіти. Тим більше, що багато елементів цієї ланки

легко інституціоналізуются, «формалізуються», а іноді і переходять під керівництво системи освіти, чи з’являються усередині неї, але ніби на периферії» [128, с. 182].

Водночас вказується і наближення неформальної освіти до традиційної у тому, що «вона має більш-менш чітку структуру, програми, заняття проводяться систематично, реалізуючи заплановану, заздалегідь поставлену мету; акцентування на відвідуванні колективних, групових форм занять під керівництвом викладачів і, відповідно, на зовнішньому контролі» [128, с. 182].

Поняття «інформальної» освіти ототожнюється з самоосвітою, з «індивідуальною пізнавальною діяльністю, що “реалізується за рахунок власної активності людини в культурно-освітньому середовищі; спілкування, читання, відвідування установ культури, подорожі, засоби масової інформації тощо; перетворення освітнього потенціалу суспільства в дієві чинники саморозвитку людини» [196]; «неорганізований, не завжди усвідомлений та цілеспрямований процес, що триває упродовж усього життя людини» [див. 236]. Таким чином, інформальна освіта, як слушно вказує С. Овчаренко, це «здобуття необхідних знань, умінь, навичок у формі життєвого досвіду» [295].

Інформальна освіта, на думку автора, ототожнюється з соціалізацією особистості, включаючи в себе всі засоби впливу (середовище, ЗМК, культурно-просвітницькі та розважальні заклади), результатом якої є її ознайомлення з культурними нормами, знаннями і навичками [295].

Разом з тим, на відміну від формальної і неформальної освіти, зазначає Т. Десятов, у інформальній «можуть бути відсутні і, як правило, відсутні, систематичність, чітка структура, але цілі освітнього характеру не випадкові і не побічні. Вони спеціально визначаються і реалізуються всім набором наявних відповідних способів. Зрозуміло, що така освіта, як правило, буває поверховою» [128, с. 184].

Доцільно відзначити, що важливим питанням для сучасної освіти є її організація як «освіти упродовж життя». У науковому дискурсі осмислюється поняття відкритої освіти, яка пов'язується з освітою дорослого населення;

впровадженням інформаційно-комунікативних технологій; змін в організації навчального процесу та в менеджменті освіти. Відкрита освіта оптимізує управління системою освіти та надає інформацію громадськості щодо стану справ в цій галузі. Нині у розвитку освітніх сфер розвинутих країн з тенденціями старіння суспільства і оновлення загальних і професійних знань багато уваги приділяється аспекту освіти дорослих.

Відзначимо, що ефективність політичної самоосвіти потрібує заходів з організації широкого доступу до них для всіх громадян. Для цього і держава, і бізнес-спільнота, і громадські організації мають налагодити випуск друкованих видань відповідної тематики. Так, згідно з М. Івановим, «надзвичайно важливо здійснити низку кроків у видавницькій політиці. Держава повинна показати приклад випуску спеціальних тематичних освітніх брошур для різних вікових категорій читачів, від дитячого та шкільного віку до пенсіонерів, про основні права та обов'язки громадян України, про її політичну та виборчу систему. Необхідно всіляко стимулювати діяльність у цьому напрямі різноманітних громадських організацій і об'єднань. Вони повинні отримати як моральну, так і матеріальну підтримку з боку держави, фінансових груп, політичних партій» [180, с. 263]

Для України ж найбільш актуальним є аспект впровадження новітніх технологій, технічних інновацій у навчальний процес (це створення електронних бібліотечних систем, використання засобів візуалізації, інструментів колективної та групової роботи з різним освітнім контентом, різноманіття засобів забезпечення сучасної дистанційної освіти (аудіо- і відео-зв'язок). У вирішенні цього питання у правовому полі вироблено низку документів (Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 рр.»; Постанова Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2005 р. № 1153 «Про затвердження Державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006-2010 рр.» та інші). Разом з тим, залишається питання щодо їх впровадження і врахування особливостей різних наукових сфер та дисциплін. До того ж не досить

вирішеною є проблема медіаосвіти в Україні.

Розглядаючи питання ролі освіти у політичній соціалізації особистості, доцільно звернути увагу на потужній соціалізуючий вплив Інтернет-середовища, яке сприяє трансляції і розвитку цінності свободи, плюралізму думок і демократії. Сьогодні поширюється думка серед науковців, що Мережа набуває рис соціалізуючого інституту, який існує поруч із традиційними і становить їм потужну конкуренцію. Проте, Н. Хома слушно відзначає, що «для отримання політичної інформації українці сьогодні з різних причин усе ж віддають перевагу здебільшого телебаченню, ніж друкованим ЗМІ. Зокрема, за результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (09-19.10.2014), 83,5% українців продовжували дізнаватися внутрішньодержавні новини з українського телебачення, а 31% дізнаються новини з Інтернету. Але виходячи з постійного зростанням кількості активних українських Інтернет-користувачів із кожним днем роль мережі Інтернет буде лише зростати» [432].

Не заглиблюючись у питання переваг (сприяння розвитку демократичних та загальнолюдських цінностей) та недоліків (небезпека передачі антисоціальних, антисуспільних цінностей, неагативного впливу тощо) Інтернет-середовища, визначимо, що система освіти має можливість спрямовувати, принаймні, молодь, що навчається, до опанування корисних для неї сайтів – сайтів молодіжних організацій, програм, передач, тематичних та науково-дослідних центрів та мереж тощо. До того ж створення інтернет-сайтів навчальних закладів, залучення молоді до відео-конференцій, форумів, та інших інформаційно-комунікаційних заходів загалом може сприяти позитивному впливу інституту освіти на соціалізацію молоді.

Доречним є висновок Н. Хоми, що за сучасних умов «соціальні мережі можуть бути цілком дієвим майданчиком, що дозволяє не тільки поширювати інформацію, але й впливати на офлайновий світ. І цей вплив буде тільки посилюватися і перетворюватися на результат праці професіоналів» [432].

Можемо стверджувати, що навчальні заклади, використовуючи

можливості Інтернет-середовища як інструменту і засобу, а мережі як площадки для обговорення і дискусій, координації комунікації суб'єктів навчально-виховного процесу, мають потенціал впливати на політичну соціалізацію молоді, паралельно формуючи у неї навички роботи з інформацією.

Питання медіаосвіти висвітлюється у працях В. Бакірова, О. Баришпольця, В. Іванова, Н. Іллюк, Л. Найдьонової, Г. Онковича, Б. Потятинника, Г. Почепцова, В. Різуна та інших авторів. Зміст медіаосвіти пов'язаний із знаннями і використанням сучасними комунікаційними технологіями. Крім того, незворотній процес розвитку інформаційного суспільства потребує і відповідну медіакультуру особистості, що передбачає не лише знання технологій, а і формування відповідальності використання цих технологій. До того ж медіакультура визначається не лише споживанням інформації, а й культурою її вироблення та подання.

Результатом медіаосвіти наукова громада вважає «підвищення рівня медіакомпетенції, або медіаграмотності, яка полягає в сукупності мотивів, знань, умінь і можливостей, що сприяють добиранню, використанню, критичному аналізові, оцінюванню, створюванню та передаванню медіатекстів різних форм, жанрів, а також аналізові складних процесів функціонування медіа в суспільстві. Медіаосвіта, медіакомпетенність (медіаграмотність) формують медіакультуру особистості» [267, с. 10].

За умов інформаційної агресії, посилення маніпуляційного впливу інформаційних технологій важливим є поняття медіаімунітету особистості як здатності протистояти агресивному медіасередовищу. Крім того, медіаімунітет забезпечує психологічний комфорт при споживанні медіапродукції на основі медіаобізнаності, сформованих вмінь та навичок працювати з інформацією, добирати потрібну інформацію, відсіювати інформаційні «шуми». Медіаімунітет є своєрідним захистом від потенційно некорисної, шкідливої інформації з урахуванням прямих і прихованих її впливів на свідомість особистості.

В Україні розроблено «Концепцію впровадження медіаосвіти в Україні» Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України (2010 р.), яка затверджена Національною академією педагогічних наук України (2010, 2016 рр.) і складається з основних положень, термінів, мети, завдань принципів, форм медіаосвіти, пріоритетних напрямів розвитку цієї сфери, форм медіаосвіти, основних етапів і умов реалізації Концепції [218].

Головна ідея концепції – це «сприяти становленню ефективної системи медіаосвіти в Україні для забезпечення загальної підготовки дітей та молоді до безпечної та ефективної взаємодії з сучасною медіасистемою. Важливим акцентом Концепції, як слушно зазначають науковці, є те, що процес медіаосвіти робить наголос на формуванні автономної від медіа особистості» [267, с. 21].

Визначено та деталізовано основні три етапи реалізації цієї концепції: «експериментальний етап (2010-2013), поступове вкорінення медіаосвіти та стандартизацію вимог до неї (2014-2016) і подальший розвиток медіаосвіти та завершення масового запровадження (2017-2020)» [218].

У світі останнім часом утверджується бачення медіаосвіти не лише як складової шкільного чи вузівського навчання, а і як суспільно – просвітницької діяльності, що охоплює дітей і дорослих. Це потребують умови, особливості і наслідки розвитку інформаційного суспільства.

Перед особливою необхідністю в політичній освіті постає суспільство, що перебуває у процесі перетворення від тоталітарного до демократичного стану. Суспільний розвиток України останніх років та політичні кризи, що спалахують в Україні з майже усталеною періодичністю, переконливо довели правдивість думки Ш. Монтеск'є про те, що народ, який надто різко порвав із своїм минулим, швидко підпадає під дію реакції, яка змушує його відступати. Аби суспільні перетворення дійсно відбувалися і були міцними, треба міняти не уряди, а суспільні звичаї.

Ще однією з особливостей посттоталітарного суспільства є відсутність зрілого громадянського суспільства, яке могло б виступити партнером або (в

необхідних випадках) опонентом держави в організації участі громадян в управлінні публічними справами. Це створює сприятливу ситуацію для маніпулювання громадською думкою з боку влади і провладних політичних сил – тих суб'єктів політичних процесів, які володіють ресурсами або мають вплив на розподіл цих ресурсів. Відповідно, підтверджується теза І. Жадан про те, що «агітаційні й пропагандистські ресурси використовуються однобічно, що спотворює уявлення громадян про стан справ у країні» [153, с. 22].

Що ж стосується освіти, то відкритість національної системи освіти України неможлива без досягнення динамічної рівноваги між двома її основними процесами – функціонуванням і розвитком, що вже давно визнано запорукою її оптимальності. Між тим слід зазначити, що у вітчизняній системі освіти все ще зберігається пріоритет функціонування перед розвитком, що часто входить у суперечність із кардинальними змінами соціокультурної та політичної ситуації у країні. У цьому зв’язку слушною є думка російської дослідниці Г. Петрової про те, що «управляти сучасною освітою означає управляти її розвитком, і такий поворот в управлінській діяльності змінює її характер у бік набуття нею рис гнучкості, ситуативності, концептуальності, можливості та готовності корегування цілей, стратегій тощо» [311, с. 3].

Для посттоталітарної держави вкрай важливою є свідома підтримка громадянами країни дій, спрямованих на здійснення переходу до демократії. Одна з можливостей досягнення такої підтримки – збалансована й різнобічна політична освіта, у здійсненні якої братимуть участь різноманітні учасники: державні органи, політичні партії, громадські й релігійні організації, ділові кола тощо. При цьому, враховуючи слабкий розвиток недержавних політичних агентів, держава має взяти на себе основну роботу з організації політичної освіти, мобілізуючи державні й благодійні ресурси, використовуючи міжнародну фінансову й матеріальну допомогу, а також досвід і знання провідних експертів з інших країн.

Специфіка політичної освіти в Україні полягає в тому, що вона має бути спрямована не лише на відтворення демократичних цінностей у суспільстві, а й

на формування нової системи громадських пріоритетів. За політичної модернізації доводиться культивувати демократичні цінності, поширювати відповідні процедури, нові правила життя й стилі поведінки в умовах недемократичної дійсності. Коли в суспільному житті бракує демократизму, політична освіта сама здатна стати чинником розповсюдження демократії.

Проблему загострює те, що в Україні має місце брак або невизначеність суспільного замовлення на політичну освіту. Часто ідеал демократичного громадянина ототожнюють лише з патріотизмом, а політичну освіту обмежують патріотичним вихованням, яке визначають виключно на засадах мілітаризму й войовничості. Аби політична освіта відповідала соціальним вимогам, у демократичному й перехідному суспільствах, вона має бути систематичною й фаховою, спиратися на наукову розробку принципових питань, на коректне визначення її змісту, виходячи з ідеального образу її мети та реального стану й проблем політичної культури громадян.

Виходячи із стану політичної культури громадян України, вітчизняна політична освіта має бути спрямована на формування компетентної й відповідальної взаємодії, співпраці громадян з владою, на формування у них культури законослухняності з урахуванням внутрішньої суперечності такої культури. Зміст занять з політичної освіти має бути побудований з урахуванням необхідності підвищення рівня відповідальності громадян та їхньої вимогливості, очікування відповідальності від політиків. Політична активність і участь громадян у розв'язанні суспільних проблем, при ухваленні суспільних рішень та їх реалізації, в кінцевому підсумку є очікуваним результатом політичної освіти, отож, на її формування і розвиток має бути спрямовано зміст останньої. Важливим також (особливо з урахуванням залишків тоталітарної культури) є навчання тому, як зберігати власну автономію у відносинах з іншими людьми і державою, ефективно захищати власні інтереси – як відчувати й захищати власну свободу. Зрештою, в сучасному багатоманітному світі культура толерантності є вже не просто ознакою хороших манер і виховання, а умовою виживання й збереження стабільності суспільства,

успішності публічних заходів.

Об’єктивно цьому сприяє налаштованість громадян України на отримання нових знань. Так, за даними опитувань, проведених соціологами Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2016 році, 20% населення вважають, що готовність отримувати нові знання зросла у суспільстві, а 14% зазначають власну готовність. Важливою є також зацікавленість українців в отриманні інформації про соціально-політичний розвиток суспільства. Дослідження показують, що знаннями про здійснення реформ цікавиться більшість населення України: 7% дуже цікавляться, і ще 53% – цікавляться загалом.

До того ж, українці прагнуть збільшення обсягів та підвищення якості такого знання: лише 5% українців повністю задоволені станом інформування урядом суспільства про свою роботу. Натомість, на думку 39% громадян, інформація, яку дає уряд, часто не відповідає дійсності, 34% вважають, що такої інформації замало, а 22% нарікають на її незрозумілість [359].

Політична освіта, будучи суттєвим чинником політичної соціалізації особистості, у демократичному (а так само і в перехідному до демократичного) суспільстві має полягати в культивуванні цінностей прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння відстоювати власні права в разі зазіхань на них з боку інших людей чи влади, формуванні громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширенні критичного ставлення людей до уряду і вироблених ним постанов і рішень, мотивуванні індивідів до участі у розв'язанні проблем громадського життя. Як визначають українські вчені, демократичне суспільство – це, передусім, «егалітарне суспільство, де повалено старий феодальний лад, скасовано феодальні привілеї, панує рівноправність. Тут же існують лише індивідуальні відмінності між людьми, зумовлені їх неоднаковими здібностями, освітою, достатком» [109, с. 832].

Політична освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але, водночас, і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї задоволення їхніх правомірних

потреб. Недостатній рівень політичних знань і політичної культури особистості перетворює її на об'єкт маніпулятивного впливу, демагогічних та популістських практик.

Дослідження науковцями проблем формування системи і змісту політичної демократичної освіти, безумовно, буде сприяти подальшому просуванню суспільства шляхом демократизації свідомості його членів. Можна погодитися з думкою українського дослідника А. Рубана, що політична освіта повинна спрямовуватися на поєднання особистої ініціативи та представлення інтересів особистості з загальним благом. «Виховання власної відповідальності за умови політичної свободи на тлі суспільного плюралізму викликає необхідність випробувати взаємодію між індивідуальним простором свободи, особистою відповідальністю та солідарним товариством, – наголошує автор, – свобода і відповідальність тісно пов’язані між собою» [366].

Суспільство у перспективі не може вижити, якщо його члени не присвячують частини своїх сил, енергії та можливостей загальній справі. Той, хто представляє виключно особисті інтереси, руйнує мережу соціальних структур, які мають важливе значення для всіх. Аби справити реальний вплив на розвиток і зміцнення демократії, на думку М. Іванова, «належить робити ставку не на того чи іншого політика, а на народ, на вдосконалення політичної культури та громадянської освіченості населення, на культивування цінностей відкритого суспільства» [184, с. 42].

Наведені положення підтверджують вагомість політичної освіти як однієї з головних складових розвитку громадянського суспільства, що надає особистості первинну громадянську компетентність, підкріплюючи її вміннями, необхідними для життя в демократичному суспільстві, яка здатна забезпечити протидію політичній дестабілізації, конфронтації та загрозам національної єдності. Україна, перебуваючи в процесі трансформування, надзвичайно потребує досконалої політичної освіти як потужного знаряддя політичної соціалізації, інтегрування особистості у політичну систему, зміцнення громадянського суспільства на фундаментальних засадах рівності, взаємної

відповідальності й почуття власної гідності, вдосконаленню політичної системи, її децентралізації, налагодженню й розвитку міжрегіонального співробітництва.

Важливим питанням політичної соціалізації особистості засобами освіти є питання патріотичного виховання, яке визначається як «складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин. Воно сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави» [280].

Складовою частиною патріотичного виховання, а в часи воєнної загрози – пріоритетною, є військово-патріотичне виховання, «зорієнтоване на формування у особистості готовності до захисту Вітчизни, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози» [280].

Політична соціалізація впливає на формування як вертикального зв'язку у суспільстві (міжпоколінневий), а також горизонтального, що має сприяти стійкості, згуртованості і злагоді в суспільстві. Проте в умовах політико-культурної трансформації, яку переживає українське суспільство, спостерігається складність передачі політичного досвіду та інших елементів політичної культури від старших до молодших поколінь. Ситуація характеризується тим, що старше покоління переживає процес де- і ресоціалізації, адаптуючись до змінних умов, а молодь – звичайний процес політичної соціалізації, засвоюючи нові форми політичної свідомості і моделі політичної поведінки. Тобто можна сказати про порушення поступальності і спадкоємності у передачі цінностей політичної культури від одного покоління

до наступного в українському суспільстві.

Нагадаємо, що за демократичних умов метою політичної соціалізації має бути формування громадянськості, показниками якої є рівень адаптації особистості до соціально-політичних відносин та якість сприяння розвиткові суспільства. Погоджуємося із думкою Н. Єфтені, що «Політично соціалізована особистість – це, передусім, відповідальний громадянин, який має не тільки високий ступінь розвитку політичної свідомості, але й високий рівень політичної культури» [149, с. 294].

Підсумовуючи все вище викладене, відзначимо, що ключовим фактором у процесі політичної трансформації суспільства стає обізнаність громадян із діяльністю органів публічної влади та її результатами. Крім того, паралельно мають відбуватися розвиток демократичного громадянського суспільства та політичне виховання громадян.

Процес політичної освіти повинен ініціюватися та здійснюватися, в першу чергу, представниками влади – безпосередньо або через відповідні інститути громадянського суспільства – систематично, послідовно, на засадах відмови від нав’язування чиєїсь однієї думки та плюралізму, тобто має бути представлена як предмет обговорення вся множина суспільних позицій і поглядів щодо суперечностей політичних процесів.

Погоджуємося із І. Горбатенко в тому, що «зміст політологічної просвіти складають неупереджені знання про закономірності соціально-політичного розвитку, про державні й політичні структури та інституції, їхній устрій та функціонування, про демократичні принципи й процедури суспільно-політичної взаємодії. Результатом політологічної просвіти, здійснюваної переважно через загальноосвітні заклади, незалежні засоби масової інформації, постає громадянин, член правового суспільства, демократичної держави. Одне з найголовніших її завдань полягає у формуванні всебічно розвинутих особистостей, повноцінних громадян як сили, здатної захистити завоювання демократії. Цей напрям поглиблення знань про суспільство покликаний формувати суспільні норми, згідно з якими за умов динамічного розвитку

сучасної цивілізації всі проблеми мають розв'язуватися тільки шляхом взаємної згоди й зважання на інтереси всіх, а не через домінування однієї сили. Політологічна просвіта має допомогти розібратися в законах культури й правилах спільного для всіх життя» [105, с. 17].

Перспективними напрямами, що оптимізують процес політичної соціалізації через засоби освіти є наступні:

- перехід від ексклюзивної моделі навчання до інклюзивної, від моністичного до плюралістичного мислення;

- наповнення політичної освіти актуальним змістом, поєднуючи історичний досвід, політичні традиції зі вже сформованими за період незалежного існування елементів власної політичної культури, цінностей й досвіду співжиття в умовах кардинальних суспільних трансформацій, які можна використати як основу майбутніх досягнень і національного успіху, які здатні зорієнтувати суспільство з деструктивних та конфліктних ситуацій на постановку і розв'язання спільних завдань;

- формування і закріплення навичок консенсусних і компромісних рішень із конфліктогенних питань; формування просвітницького дискурсу, де висвітлюються гострі й дискусійні питання (через книги, підручники, періодичні видання, пізнавальні телепередачі, ЗМК тощо);

- медіаосвіта і медіакультура.

Висновки до третього розділу

Співвідношення змісту понять «політична освіта», «громадянська освіта», «демократична освіта», «політологічна освіта» дозволив визначити сутність кожного з них та засвідчив дискусійність трактувань у науковому колі. з одного боку, деталізує стрижень кожного з них, а з іншого – розширює бачення предмету дослідження. Відзначаючи певну дискусійність цього питання у науковому колі, політичну освіту розглянуто як важливий елемент формування

політичної свідомості і політичної культури особистості, як складову частину інституту освіти й чинника процесу політичної соціалізації особистості, мета якої надання необхідного обсягу політичних знань, мотивації, готовності до активної дії, формування навичок політичної участі відповідно до норм і правил, що прийняті в суспільстві, а також відповідних політичних цінностей та пріоритетів. Близькою, але не тотожною є «політологічна освіта», що позначає систему фахової освіти спеціалістів у галузі політичної сфери. Термін «громадянська освіта» запозичений із досвіду західних країн і позначає комплекс навчальної і виховної роботи, заснованої на поєднанні положень і принципів політичної, правової й етичної освіти задля надання знань про політику, виховання громадянської культури. Громадянська освіта інтегрує знання, цінності, уміння, навички громадянина, які є принципово важливими для відтворення й розвитку суспільства.

Розвинута думка про відмінність між поняттями політичної освіти і політичного просвітництва. Останнє здійснюється розгалуженою мережею суб’єктів − державними структурами, політичними партіями, громадськими організаціями та об'єднаннями, засобами масової інформації та іншими. Таке просвітництво, до того ж, спрямовується на людей різного віку. На відміну від політичного просвітництва, суб'єктами політичної освіти є безпосередньо навчальні заклади різних типів, що орієнтує її переважно на молодь. Демократична освіта забезпечує підготовку особистості до життя в демократичних умовах, «навчає демократії», з іншого боку − забезпечує функціонування і розвиток системи освіти на засадах демократичної організації всіх її інститутів; є певним «ключем» для захисту, підтримки і розвитку демократичних досягнень у суспільствах, що трансформуються. Громадянська і демократична освіти спрямовані на політичну, правову й економічну обізнаність сучасної людини, яка готова та здатна використовувати відповідні знання в умовах суспільної трансформації, що загалом відображає її соціально-політичну компетентність як особистості і громадянина.

Усі ці поняття відображають складність і багатовимірність процесу

політичної соціалізації особистості в умовах сучасних трансформаційних змін та дозволили порівняти процес політичної соціалізації в тоталітарному і демократичному суспільствах й окреслити переваги останнього для всебічної реалізації особистості.

Зміни у змісті сучасної освіти пов'язані із гуманітаризацією освіти, посиленням особистісного виміру в педагогічній науці; орієнтацією на людину, фундаментальні цінності; зміщення акценту визначення показників якості політичної освіти на здатність до мислення, соціальної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного, усвідомленого вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо.

Демократизація форми освіти передбачає розширення кола суб'єктів політичної освіти за рахунок залучення інститутів громадянського суспільства, експертного середовища, використання засобів і методів, адекватних умовам інформаційного суспільства, посиленню практичної складової, що в цілому відповідає меті політичної соціалізації − сформувати людину, що адекватно орієнтується в складному і суперечливому сучасному світі, усвідомлює і готова захищати свої інтереси, поважаючи інтереси і права інших людей, здатної спільно з іншими розв’язувати загальні проблеми, раціонально-критично сприймає інновації та відповідально їх впроваджує.

Прийняття «Закону про вищу освіту» (2014 р.) запровадило серйозні зміни в системі вітчизняної освіти. Проблема університетської автономії є однією з ключових проблем демократизації вищої освіти в Україні. Процес автомії ВНЗ викликав неоднозначне ставлення та побоювання його наслідків серед професорсько-викладацької когорти, наукової громадськості. Успішність нововведень залежатиме від ступеня готовності самих вузів до них.

У контексті демократизації суспільних відносин як умови організації та здійснення політичної освіти і просвітництва в Україні наголошується на розумінні того, що зміни на інституційному рівні суспільства обумовлені суб’єктивними змінами, тобто «продуктом» політичної соціалізації має бути особистість, що здатна раціонально оцінювати дійсність, продукувати

інноваційні моделі поведінки і діяти за ними, поступово формуючи колективний суб'єкт. Це тривалий процес засвоєння певних навичок політичного мислення і комунікації, до якого поступово долучаються нові соціальні групи суспільства.

Осмислено проекцію комплексу проблем, що супроводжують політико-культурну трансформацію на сферу освіти і просвітництва: невизначеність системи цінностей, яка може стати основою злагоди та єдності суспільства; неусвідомленість мотивації суспільних змін; невідповідність старих моделей політичної поведінки й участі, які засвоєні старшим поколінням, новими політичним реаліям та повільне формування нових; неусвідомленість спільнотою і особистістю своєї суб'єктності у політичному житті тощо.

Процес політичної соціалізації пов'язаний з громадянською та політичною ідентифікацією, включеністю особистості в політичне життя, що сприяє становленню громадянського суспільства і демократичної політичної системи. Особливістю політичної освіти в Україні є її спрямованість на формування системи демократичних цінностей у поєднанні із унікальними рисами політичної культури українського суспільства; виховання свідомої, політично обізнаної, здатної до змін і готової змінювати суспільство в умовах імітаційної, фасадної демократії.

Саме ці особливості визначають значення політичної освіти як чиннику розвитку дієвої демократії. Проблему загострює те, що в Україні має місце брак або невизначеність суспільного замовлення на політичну освіту. Важливо не заперечити чи проігнорувати різні форми політичного мислення та поведінки, а віднайти шлях врахування та адаптації їх до рис політико-культурної трансформації.

У цьому контексті зростає вагомість розвитку політичної науки, оскільки саме від її стану багато в чому залежить зміст знань про політичний світ, демократизацію суспільства та удосконалення системи, а також поширення цих знань.

РОЗДІЛ 4
ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

4.1. Інформатизація процесу політичної соціалізації особистості

Після здобуття незалежності у 1991 році в Україні відбулися соціально-політичні та економічні перетворення, що вплинули на процеси особистісних трансформацій політичної культури громадян. Одночасно люди зіткнулися зі суперечливими проблемами глобалізації та національної мобілізації, технічного прогресу і економічної відсталості, становлення ринкових відносин, індивідуалізації особистості.

Досліджуючи політичну соціалізацію у трансформаційному середовищі, Дж. Торні-Пурта акцентувала увагу на тому, що «погляд і уявлення про себе змінюються залежно від оточення» [507, s. 469]. Розвиваючи цю думку, можна стверджувати, що процес політичної соціалізації в умовах трансформації значною мірою залежав від суспільно-політичної та економічної ситуації, яка складалася в Україні та на пострадянському просторі загалом.

Глобальним чинником сучасної світової соціокультурної динаміки є таке явище як інформатизація, про що вже зазначалося у роботі. Його вплив охоплює практично всі сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності суспільства. Не оминуло воно й сферу політичної соціалізації особистості. Поряд з тим, інформатизація практично полонила її, обумовила особливості розвитку та реалізації, що відповідно дозволяє виокремлювати й аналізувати її як відносно самостійну тенденцію процесу політичної соціалізації у світовому просторі й в Україні. Зупинимось на цьому детальніше.

Як визначає Н. Шеременко, «політична соціалізація в умовах становлення інформаційного суспільства має ряд особливостей, серед яких, зокрема, зростання можливостей доступу до політичної інформації, збільшення

можливостей безпосередньої участі у державотворчих процесах, що викликає зменшення впливу родини на політичну соціалізацію при збереженні опосередкованого мережею Інтернет впливу інших інститутів соціалізації; стихійність соціалізаційних процесів; взаємовплив віртуального та реального світів у процесі політичної соціалізації, виникнення принципово нових механізмів політичної соціалізації у зв'язку з інформатизацією простору (на прикладі он-лайн ігор)» [449, с.18].

Перетворення сучасної цивілізації на інформаційну відзначається не тільки переформатуванням всіх соціальних структур і процесів, зміною їх функціонального потенціалу, але й значною мірою впливає на особистісний розвиток кожної людини.

Саме те, яким чином інформатизація перетворює навколишню соціальну, економічну, політичну й культурну дійсність, визначає і особистісний потенціал входження кожної людини в соціальний світ, і її самореалізацію в ньому. Інформатизація стала глобальним чинником зміни, що відбувається в світі, в кожному національному суспільстві, з кожною людиною. Вивчення того, яким чином глобальні тенденції інформатизації впливають на соціально-політичну сферу нашої країни в контексті політичної соціалізації особистості, є надзвичайно актуальним концептуально-теоретичним завданням. Ця актуальність зумовлюється тим, що тільки за умов оптимального використання інформаційних ресурсів з метою демократичної соціалізації кожного громадянина можна буде сподіватися на успішне здійснення соціально-політичних реформ і трансформацій, що відбуваються в нашій країні.

Інформатизація вже давно перестала бути виключно технологічною сферою, спрямованою на забезпечення функціонування інших виробничих і соціальних процесів. Вона сама стала ключовим соціокультурним феноменом сучасності й сама визначає основні напрями та інтенсивність розвитку тих чи інших суспільних трансформацій. Більше того, навіть індивідуальний розвиток кожної людини, в тому числі й її політична соціалізація, безумовно визначаються інформаційною сферою функціонування і життєдіяльності

суспільства. Сучасні науковці маю рацію у тім, що «інформатизація останнім часом вийшла за межі виключно технологічного феномену, охопила всі без виключення сфери життя, набула ролі визначального фактору сучасного розвитку, ускладнила світ і радикально змінила систему суспільних відносин. Сьогодні інформатизація перетворюється на соціально-культурний феномен, обґрунтований, насамперед, процесом глобалізації, що потребує особливої інтелектуальної рефлексії» [392, с. 34]. Особливо така рефлексія актуальна для вивчення того, яким чином можна структурувати, впорядкувати, наповнити демократичними цінностями і смислами процес політичної соціалізації особистості, щоб остання була здатна реагувати на агресивне й хаотичне зовнішнє середовище з позиції громадянської самосвідомості, активності та культуротворчості.

На рівні внутрішньої політики в процесі інформатизації спостерігається розвиток нових форм політичної взаємодії, що ґрунтуються на нових інформаційно-комунікативних технологіях. Як вважає О. Дубас, «аналіз інформаційно-комунікативних технологій як інструмента політичної комунікації показав, що подальше існування суспільства без розвитку інформаційно-комунікаційного простору неможливе. Перехід до інформаційного суспільства спонукає державу до розгортання в мережі інформаційної інфраструктури, що дозволяє здійснювати комплекс державних функцій. Інноваційні медіа-технології, що забезпечують цілодобову інформаційну взаємодію держави й суспільства, одержали назву електронний уряд» [143, с. 293].

Першочергово, для проведення концептуально-теоретичного аналізу інформатизації процесу політичної соціалізації особистості, необхідно розглянути поняття «інформатизації» як феномена політичного життя сучасного світового й українського соціуму. Насамперед, інформатизація − це цивілізаційно-культурний феномен, що став закономірним етапом світоглядного, науково-технічного, соціального, виробничого, економічного та політичного розвитку людства. Цей процес починається з технологічно-

розвинених країн і регіонів, після чого розповсюджується на весь світ, з одного боку, послуговуючись, а з іншого − створюючи закони й основні тенденції глобалізації. В. Кувалдін з цього приводу зазначає, що «інформатизація суспільства є закономірним етапом розвитку цивілізації, обумовленим як технічними, так і філософськими, соціальними і культурологічними передумовами. З одного боку, необхідність появи нових засобів обробки інформації, викликана інформаційною кризою, що проявлялася в протиріччі між «інформаційним вибухом» та «інформаційним голодом», призвела до виникнення нових інформаційних технологій. З іншого боку, з позицій філософії техніки, поява комп'ютерів у середині XX ст. стала закономірним процесом, обумовленим попереднім етапом розвитку техніки. Поява, стрімкий розвиток і повсюдне розповсюдження інформаційних технологій докорінно трансформували суспільну й індивідуальну свідомість, здійснили величезний вплив на мистецтво, культуру, економіку і політику» [239, с. 8].

Іншими словами, інформатизація як феномен сучасного культурно-цивілізаційного розвитку швидко перетворилася на інтегративне, інклюзивне, всепроникне явище, яке визначає внутрішню сутність будь-якого сучасного соціокультурного процесу й основні тенденції соціалізаційного індивідуального становлення. Не оминає інформатизація і процес політичної соціалізації особистості.

Інформатизація – якісна перебудова всієї інформаційної сфери життя людства, всіх її процесів і структур на основі новітніх технічних засобів, насамперед комп'ютерних (але не лише їх). В. Кілпатрік вважає, що «це феномен дуже широкого, загальносоціального характеру, який сучасними дослідниками не зводиться до відповідної технічної основи. Іншими словами, інформатизація не є синонімом комп'ютеризації або електронізації: позначаючи неперервне насичення суспільства комп'ютерними чи взагалі електронними пристроями, ці два терміни виражають саме технічний бік справи, і тут правильніше бачити тільки технічну передумову, базу інформатизації та одну з багатьох її складових. Головне у змісті цього масштабного процесу – якісне

перетворення (на базі новітніх технічних та інших досягнень) всієї інформаційної сфери життя суспільства з метою оптимізації результатів соціально значущої діяльності будь-якого роду» [203, с. 122].

Зрештою, у соціально-гуманітарних дисциплінах починає використовуватися поняття «інформаційної культури», яке відображає рівень компетентності особистості, соціальної групи, суспільства в цілому відносно можливості ефективного використання інформаційних засобів і технологій у різних сферах індивідуальної та соціальної життєдіяльності. Інформаційна культура починає на фундаментальному рівні визначати всі тенденції суспільного та особистісного розвитку. О. Проскуріна слушно підкреслює, що «поява інформаційної цивілізації радикально змінює політичний, економічний і соціокультурний простір, формуючи так звану інформаційну культуру. Саме в умовах інформатизації політико-культурний простір виявився найбільш сприйнятливим об’єктом для трансформації» [351, с. 3].

І людина в цьому просторі змушена діяти динамічніше, більш свідомо й активно. Активніше відбувається і політична соціалізація особистості, адже в умовах інформаційної цивілізації зникають будь-які бар’єри на шляху отримання необхідної інформації про ті чи інші явища та події. З іншого боку, від особистості тепер вимагається і більше культурної компетентності, адже сприйняття величезної кількості інформації в процесі політичної соціалізації значно ускладнює надання цій інформації відповідних особистісних і культурних змістів й аксіологічних орієнтирів і пріоритетів.

Паралельно зі зростанням обсягів інформації відбуваються і зрушення в культурі людей, що виявляється у збільшенні інформаційних потреб індивідів, спільнот, організацій, суспільства в цілому. Як відзначає В. Костюк «в результаті ускладнення суспільної поведінки збільшуються інформаційні потреби людей. Інформація перетворюється на масовий продукт. Зростаючу потребу в інформації починають відчувати не лише керівники, але мільйони і сотні мільйонів громадян. Це пов'язано з децентралізацією (підвищенням міри свободи індивідуумів, груп і регіонів) сучасного суспільства, коли

найважливіші рішення про свою поведінку індивідууми і організації приймають самостійно, незалежно від центральної влади» [117, с. 74].

Окрім цього, суттєвим протиріччям є розрив між кількістю та якістю інформації. Так, А. Єляков висловлює глибоке хвилювання з приводу ентропії інформаційного простору, що призводить до падіння якості інформації за рахунок швидкого зростання її кількості (забрудненість «інформаційним сміттям», «інформаційними відходами») [65, с. 15].

Подібну точку зору висловлюють експерти ЮНЕСКО, на думку яких, інформація, навіть якщо вона може бути «покращена» (наприклад, шляхом усунення перешкод або помилок при передачі), не обов'язково має правильне осмислення. І доки у світі не всі матимуть рівні можливості в освіті, доступі до інформації і її критичної оцінки, аналізу, сортування і включення найцікавішої її частини в базу знань, інформація залишатиметься лише набором незрозумілих відомостей. І багато хто тоді усвідомить, що не вони володіють інформацією, а, навпаки, вона опановує ними [78, с. 19].

Феномен інформатизації неоднозначно змінює світоглядний ландшафт сучасної цивілізації. Я. Подолян визначає, що «насичення світу потужними інформаційними джерелами призвело до виникнення нових проблем, пов’язаних з використанням у засобах масової інформації новітніх інформаційних технологій і залежності суспільної свідомості від рівня соціальної відповідальності окремих осіб і груп людей, що продукують ЗМІ» [319, с. 4]. Таким чином, інформатизація як феномен політичного життя сучасного світового й українського соціуму не лише дозволяє людини урізноманітнити засоби власної політичної соціалізації, але й утворює нові, складні, масивні структури, від ефективної і відповідальної діяльності яких значною мірою залежить загальний політичний ландшафт цілих країн і регіонів.

Іншими словами, інформатизація постає як складний, амбівалентний феномен, який, з одного боку, спрощує для людини отримання інформації про політичну сферу, а з іншого − надає великим суб’єктам політики значні

можливості щодо маніпулювання суспільною свідомістю. В країнах з розвиненою демократією таким маніпулятивним впливам протистоїть сильне громадянське суспільство. Більше того, громадяни отримують більше інструментів реалізації своїх прав і свобод завдяки новітнім інформаційним засобам. Загалом, на думку Н. Даниленко, «інформаційно-комунікативна система в цілому і, особливо, найновіші засоби телекомунікації набувають особливого значення в контексті розбудови громадянського суспільства. Засоби масової комунікації – це складний, багатогранний соціальний інститут, який виконує чимало функцій, особливе місце серед яких відводиться соціалізуючій. Завдяки тривалому впливові та значенню як агента соціалізації, вони стають джерелом знань про світ і нашу роль у ньому» [118, с. 65].

Втім для того, щоб інформаційні джерела дійсно сприяли гуманістично-демократичним формам політичної соціалізації, мають ефективно діяти інші соціалізаційні сфери: громадянська, освітня, культурна. У трансформаційних суспільствах, одним з яких є Україна, ці сфери є доволі послабленими, через що активно проявляються негативні тенденції інформатизації як феномена політичного життя сучасного світового й українського соціуму.

Саме від того, наскільки в українському суспільстві буде використаний позитивний потенціал інформатизації для становлення громадянського суспільства та правової держави, залежить доля подальшої демократичної трансформації нашого суспільства. Розвинені демократичні держави вже давно плідно використовують інформатизаційні інструменти для того, щоб розвивати та впроваджувати нові, удосконалені форми демократично-правового врядування.

У нашому суспільстві такі процеси розвиваються аж занадто проблематично. «Інформатизація як процес інтеграції України з геополітичними центрами цивілізаційного зростання світу вже виявила низку гуманітарних проблемних питань у налагодженні нашого сталого суспільного розвитку. Скажімо, питання легітимного використання і захисту персональних даних, надання доступу громадянам до інформації владних структур з метою

підвищення поінформованості населення про дії та плани влади. Це стимулює розвиток електронних технологій і нових назв на кшталт «відкрите урядування» тощо. Вирішення цих питань стає на сьогодні серйозним іспитом для юридичної та, взагалі, гуманітарної науки, суспільства і владної еліти. Вимога вільного володіння інформацією стає в Україні умовою загальної свободи людини в суспільстві, а розв'язання проблем справедливого надання інформації – найважливішим завданням держави» [398]. Від свободи використання і вільного доступу до різноманітних інформаційних джерел і засобів громадянської діяльності багато в чому й залежить, наскільки плідно в Україні будуть використані сучасні інформаційно-цивілізаційні можливості інноваційного вдосконалення процесу політичної соціалізації особистості.

Зрештою, оцінюючи загальні наслідки феномену інформатизації, що на сучасному етапі значно трансформував глобальний і національний соціально-політичний простір, необхідно підкреслити неоднозначний характер впливу цього феномену як на політичну сферу загалом, так і на політичну соціалізацію окремої особистості. Неоднозначність таких впливів тільки підсилює актуальність всебічного концептуально-теоретичного дослідження проблематики, пов'язаної з тим, як інформатизація впливає на процес політичної соціалізації особистості. Слушною є думка В. Кувалдіна, що «наслідки інформатизації суспільства не можуть бути оцінені однозначно як позитивні чи негативні. Сучасні комп'ютерні засоби обробки інформації та телекомунікаційні мережі передачі даних відкривають багаті можливості для економіки, освіти, соціальних комунікацій, а також для творчого розвитку особистості. Разом з тим, існує реальна небезпека дегуманізації процесу інформатизації суспільства, що може призвести до фатальних наслідків для цивілізації» [239, с. 8–9].

Неоднозначність інформатизаційних процесів змушує дослідників постійно деталізувати свої концептуально-теоретичні пошуки методології вивчення реалій інформатизації та її впливу на політичні процеси українського суспільства. У нашому дослідженні стоїть завдання детального аналізу того, як

інформатизація впливає на різні прояви і внутрішню сутність політичної соціалізації особистості.

Насамперед, необхідно підкреслити те, що інформаційні ресурси в різних своїх проявах сьогодні перетворилися в одну з ключових сил, що визначають основні тенденції розвитку окремих національних суспільств, в тому числі й українського. Соціалізація особи сьогодні безпосередньо залежить від того, які на даний момент інформаційні імпульси впроваджуються основними інформаційно-політичними суб'єктами в соціально-політичний простір певного національного суспільства. С. Даниленко підкреслює, що «новітні комунікаційні технології, покликані до життя епохою тотальної інформатизації, докорінно змінюють ситуацію з традиційними медіа, спричинюючи нові виклики й загрози, однією з яких є медіакратія як феномен, пов'язаний з монополізацією сталих політичних комунікацій між державою і громадянським суспільством, що загрожує тоталітаризмом нового типу та авторитарним правлінням з боку власників світових і національних медіа конгломератів. Медіакратія є наслідком застосування новітніх інформаційних технологій, медіатизації специфічних політичних взаємин суспільства та політичного класу, яка супроводжується пристосуванням політичних і соціальних подій до вимог телебачення за законами розважальності, сенсаційності, підпорядкування «поставлених подій» форматам медіа» [119, с. 20–21].

Така наскрізна заінформатизованість соціально-політичного середовища світу і країни призводить до двох взаємозалежних тенденцій. З одного боку, всі люди мають достатній доступ до відомостей, що стосуються політичних подій, які відбуваються в світі та державі, і це сприяє прискоренню процесу політичної соціалізації. Але, з іншого боку, інформація подається з розрахунку на середнього, масового споживача, через що відбувається значна вульгаризація соціалізаційних впливів з боку інформаційного середовища на становлення особистості як члена того чи іншого суспільства.

Реалії інформатизації та її вплив на політичні процеси українського суспільства полягають в тому, що інформаційні джерела і медіа

впроваджуються як засоби різноспрямованої дії. З одного боку, інформаційні інструменти активно використовуються владою з метою пропагандистського впливу, а з іншого − інформаційні технології дозволяють громадянам вільно асоціюватись, реалізуючи свої соціально-політичні прагнення, права і свободи. Дослідники відмічають, що за сучасних умов ЗМК є джерелом впливу на більшість суспільно-політичних процесів − як способом реалізації владних інтересів політичної еліти, так і складовою частиною громадянського суспільства, а також діють як самостійні політичні актори. Незаперечним є вплив ЗМК і на процеси політичної соціалізації. Розуміння особливостей цього впливу допоможе спрямувати політичну соціалізацію особистості в русло демократично-правової традиції, зменшити небезпеку деформації суспільної свідомості, створити комфортні умови для ресоціалізації й засвоєння нових цінностей, норм, ролей старшим поколінням, виробити державну стратегію політичної соціалізації суспільства в умовах трансформаційних процесів державності та становлення інформаційного суспільства [449, с. 3].

Таким чином, надзвичайно важливо здійснювати постійний моніторинг і концептуально-теоретичний аналіз того, яким чином існуючі та постійно виникаючі ЗМК та інформації впливають на політичну соціалізацію особистості, адже саме від цього значною мірою залежить успіх нашого суспільства на шляху до реалізації всіх запланованих цілей щодо побудови правової держави демократичного європейського штибу.

Всебічна інформатизація соціально-політичних процесів і процесу політичної соціалізації особистості, насамперед, забезпечуються медіа-середовищем. Саме медіа забезпечують всебічний контакт між різними суб’єктами соціально-політичної сфери суспільства: державою, політичними партіями, громадськими організаціями, громадянами та їх асоціаціями. Науковці відзначають, що медіа є дуже важливі у процесі комунікації між політичними елітами, експертами, коментаторами та аудиторією, впливають на політичне життя суспільства не тільки тоді, коли свідомо стають на захист певних політичних інтересів, але й завдяки своєму доступові до масової

аудиторії, спроможності бути каналом поширення інформації для інших політичних суб'єктів. Погодимося, що вони мають можливість замовчувати або суб'єктивно інтерпретувати політичні події. Під час відповідної пропагандистської роботи серед населення відбувається, по-перше, процес політичної соціалізації особистості, тобто залучення індивіда до політичного процесу шляхом отримання інформації. По-друге, забезпечується артикуляція інтересів – висуваються та оприлюднюються вимоги, ідеї, програми суб'єктів політики, внаслідок чого узгоджуються інтереси, платформи різних політичних еліт [118, с. 67].

Відтак людина отримує достатньо всебічну картину політичного життя суспільства, а надалі завдяки власному освітньому рівню здійснює політично-соціалізаційну самореалізацію. Саме від рівня політичної освіченості та громадянської грамотності, з нашої точки зору, й залежить в якому напрямку буде відбуватися політична соціалізація особистості під впливом безлічі зовнішніх інформаційних впливів.

Однак, очевидним є й те, що в трансформаційному українському суспільстві низька політично-громадянська грамотність, більшість населення має незадовільний рівень політичної освіченості та культури. Через це, інформаційна сфера частіше за все використовується не як позитивний, культуротворчий чинник політичної соціалізації, а як маніпулятивний засіб контролю суспільної та індивідуальної політичної свідомості. У вітчизняній політичній науці прийнято відмічати той факт, що передбачені бути інструментом гармонізації відносин в суспільстві, ЗМІ часто виконують зовсім протилежну роль – є засобом маніпулювання аудиторією в інтересах ділових та політичних кіл. Це зумовлено й неможливістю на даному етапі розвитку повної незалежності ЗМІ. З одного боку, вітчизняні мас-медіа попадають під контроль з боку влади, як було заведено з радянських часів, а з іншого – вимушені шукати підтримки в бізнесових колах, оскільки неспроможні забезпечити себе повністю фінансово. Відтак, погодимося з думкою Н. Шеременко про переважання пропагандистських і розважальних функцій ЗМК за рахунок

науково-освітньої. Проте, навіть виступаючи від імені певної еліти, мас-медіа, в першу чергу, є «вікном» у політичне життя суспільства, через яке аудиторія має можливість відслідковувати соціально-політичні події, робити висновки, зіставлення, закріплювати моделі політичної поведінки, тобто власне забезпечувати безперервний процес політичної соціалізації [448, с. 260].

Без всебічної інформатизації різних сторін соціально-політичного і громадянського життя українського суспільства неможливо сподіватися на подальший розвиток демократизаційних трансформацій. Враховуючи це, важливо розробляти на концептуально-теоретичному рівні принципи розвитку національної політичної інфосфери паралельно із розробкою ефективних засобів і механізмів політичної освіти широких мас населення, особливо молоді.

Дозволимо собі у цьому зв'язку подати розлогу цитату зі праці О. Дубаса: «Зростання ролі та обсягів інформації перебуває в тісному взаємозв'язку з політичною складовою суспільного розвитку. Процес демократизації українського суспільства потребує детального аналізу цінностей, небезпек і реальних можливостей «інформаційної демократії». Розвиток нових інформаційних технологій та практика їхнього застосування в Україні, з одного боку, таїть у собі небезпеку спотворення суспільної свідомості, але, з іншого, − відкриває широкі можливості для втілення основоположних цінностей громадянського суспільства, зокрема, задіяння через мережу «Інтернет», електронну пошту та інші сучасні комунікаційні засоби механізмів прямої участі громадян у процесах обговорення важливих політичних проблем, голосування, діяльності електронного уряду з мобільним зворотнім зв'язком, забезпечення адекватних суспільним потребам політичних рішень. Отже, всебічне вивчення можливостей, потреб і специфіки інформаційного розвитку в сучасному світі та в Україні покликане слугувати збереженню національних культурно-політичних особливостей, сприяти зміцненню діалогу культур, підготовки на рівні національної держави відповіді, адекватної викликам і соціальним небезпекам, які таїть у собі глобалізація» [142, с. 3].

Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що в національному політологічному дискурсі однією з ключових проблем, актуальність якої знаходиться на найвищому теоретичному рівні, є проблема аналізу різних механізмів ефективного використання всього потенціалу феномену інформатизації для забезпечення всебічного та культуротворчого, а не маніпулятивного процесу політичної соціалізації особистості кожного українського громадянина.

Сьогодні можна говорити про те, що ЗМК та інформації, що діють в нашій країні, мають переформатовувати способи своєї діяльності, починати звертатися до особистості, до кожного громадянина, а не до безликої маси, електорату, зомбованого споживача інформаційного сміття. Цей процес має бути обопільно спрямованим: як інформаційні центри мають використовувати інформаційні ресурси сучасної політики для покращення умов політичної соціалізації особистості, так і сама людина, кожен громадянин має більше піклуватися про власну політичну освіченість і культуру.

Без високого рівня такої освіченості й культури частіше всього відбувається пасивне споживання політичної інформації, а не творче її переоформлення в енергію смислів і цінностей, що активізують внутрішні аксіологічні процеси в структурі політичної соціалізації особистості. О. Проскуріна виокремлює декілька рівнів негативного впливу заінформатизованості політичної сфери для становлення особистісної політичної культури і свідомості: «Політична культура може трансформуватися й мати певні особливості: політичної інформації занадто багато й простий громадянин не в змозі її переробити – перша особливість політичної культури – її «пасивність»; основним «гравцем» на політичній сцені є не політики, не держава, а електронні та традиційні ЗМІ, які стають також законодавцями політичної моди й основним центром обробки політичної інформації.

Громадянин перестає робити власний вибір як результат самостійного усвідомлення альтернатив, повністю віддаючись до рук фахівців з «паблік рілейшнз» і журналістів – друга особливість політичної культури є

«інтелектуальна апатія»; інтерес до політичних процесів є вибірковим і проявляється лише тоді, коли результат розв'язання тих або інших проблем прямо стосується особистого життя громадянина – третя особливість – політична культура характеризується «вибірковим інтересом»; четвертою особливістю політичної культури стає її «споживацький» характер; п'ята особливість – «видовищний» характер» [351, с. 15]. Такі форми трансформації політичної культури громадян під впливом масової політичної інформації, що використовується в маніпулятивних цілях, звичайно, не сприяють становленню демократичної держави і громадянського суспільства. Водночас, в українському суспільстві не сформовані сьогодні основні структури політичної освіти та просвітництва, через що і не відбувається позитивний вплив інформаційно-політичної сфери на процес політичної соціалізації особистості.

Інформаційний ресурс сучасної української політики використовується не для того, щоб актуалізувати ціннісно-смислові основи гуманістично-демократичної соціалізації кожного громадянина, а виключно для маніпулятивного впливу владних еліт на масовий електорат, що відрізняється низьким рівнем політичної свідомості й культури. Погодимося з дослідниками, які стверджують, що вплив еліт на формування політичної свідомості людей обмежується дією низки факторів, так званих політичних схильностей, під якими треба розуміти стабільні особистісні риси, які регулюють прийняття або неприйняття одержуваних індивідом політичних відомостей [435, с. 63].

У такій ситуації утворюється своєрідне замкнуте коло: інформаційний сектор політики негативно впливає на політичну свідомість і соціалізацію мас, а люди не отримують інформацію, яку б могли використати для політичної освіти й виховання, через що й вдовольняються інформаційним ресурсом і контентом украй низької якості. У таких умовах процесом соціалізації громадян має опікуватися розвинута система громадських просвітницьких організацій, якої в Україні насправді не існує, або ж вона наявна у вкрай імітованій формі.

У демократичних країнах влада та наявне громадянське суспільство спрямовують значну кількість зусиль і ресурсів на підвищення

культуротворчого потенціалу політичної соціалізації особистості. Досягаються подібні цілі завдяки активній освітньо-політичній діяльності громадських організацій, а також функціонуванню інститутів правової держави. Саме демократична влада найбільше зацікавлена в тому, щоб громадянин вмів компетентно сприймати її інформаційні посили.

Дослідники запевняють: «У сучасних умовах посилення інформаційно-психологічного впливу на окрему людину (особистість) як суб'єкта суспільного життя, носія визначеного світогляду, що має більш-менш виражені правосвідомість і менталітет, духовні ідеали й ціннісні установки формування довіри до себе, – одне з основних політичних завдань влади. Неадекватна суспільним інтересам (з погляду влади) поведінка громадянина може сприйматися як гостра форма політичного екстремізму, яка загрожує самому існуванню політичної системи, або як форма політичної байдужості, яка не менше руйнує основи громадського життя» [78, с. 10].

Саме завдяки компетентному обміну думками між владою і громадянами через інформаційно-комунікаційні механізми і ресурси відбувається цивілізоване й демократичне врядування в розвинених державах.

В Україні ж влада віддає перевагу маніпулятивним впливам на неосвічений, слабко політично соціалізований електорат. Водночас, як зауважує А. Гусєв, «особистість піддається різного роду маніпулятивним впливам, інформаційним за своєю природою, результати яких можуть прямо загрожувати її фізичному чи психічному здоров'ю. Ці впливи часто упродовж багатьох років формують нездорову морально-психологічну атмосферу в окремих прошарках суспільства, кримінальне середовище» [117, с. 73].

Україна стала яскравим прикладом того, коли загалом толерантне населення через власну неосвіченість і недемократичні інформаційно-провокативні дії влади дійшло високого рівня політичного протистояння в суспільстві та, навіть, політичного екстремізму. Українська влада продемонструвала, яким чином недолугі спроби маніпулювати через інформаційний ресурс політичною соціалізацією громадян можуть призвести

до широкомасштабного соціального конфлікту.

Насправді, всі ключові суб’єкти створення інформаційного простору країни несуть велику відповідальність перед громадянами за ту інформацію, яка, зрештою, і вибудовує політичний ландшафт національного суспільства. Інформаційний ресурс сучасної політики є надзвичайно потужним джерелом, яке створює як простір для реалізації нормальних форм політичної соціалізації особистості, так і середовище негативних, маніпулятивних впливів на масову свідомість громадян. У сучасних дослідженнях слушно зауважується, що «під час політичної соціалізації індивіди безпосередньо через канали ЗМІ та опосередковано через соціальні мережі та «повсякденну онтологію» ринкової економіки, а також через ментальні та психологічні фактори, отримують політичну інформацію, яка пізніше оформлюється у вигляді комплексу політичних уявлень, установок, знань і цінностей індивідів. Процес переробки та «оформлення» цієї інформації є складнішим і потребує детальнішого вивчення» [373, с. 36].

Втім для такого подальшого і детального вивчення необхідно мати високий рівень політичної грамотності, відсутність якого призводить до неможливості соціалізуватися в якості справжнього громадянина із сталим набором гуманістично-демократичних цінностей і переконань. Політологи вказують на таку тенденції як зв'язок поширення інформаційних технологій і реальної політичної активності громадян, зокрема ця участь «все частіше підмінюється «віртуальною політичною активністю», яка, насправді, не відображає жодних реальних політичних процесів, настроїв у суспільстві або окремих подій» [94, с. 101].

Натомість, вона якнайкраще відображає інформаційні посили безвідповідальних політиків, які, використовуючи політичну безграмотність і десоціалізованість мас, всіляко використовують маніпулятивно-інформаційні технології для досягнення власних партійних чи індивідуальних інтересів. Протистояти таким негативним впливам, насправді, може лише високо освічений громадянин, який соціалізується в політичний простір національного

і глобального суспільства через освітні й інтелектуальні форми сприйняття політичної теорії та реального соціально-політичного функціонування сучасного суспільства.

Останнім часом досить потужним джерелом надходження політичної інформації до індивіда став Інтернет, який теж може використовуватися як на користь, так і на шкоду в процесі політичної соціалізації особистості. Вплив інтернет-технологій на процеси політичної соціалізації особистості сьогодні ще не вивчений з концептуально-теоретичної точки зору, однак очевидним є той факт, що саме Інтернет став домінуючим медіа-засобом, через який до більшості громадян доходить соціально-політична інформація. При чому, швидкість такого надходження є надзвичайно великою. О. Прасюк зауважує, що «Використання сучасних ІТ-технологій у діяльності суб'єктів політичної комунікації є важливою умовою модернізації всієї політичної системи. Зокрема нове інформаційно-комунікаційне середовище надає нові можливості для оптимізації технологічного аспекту ведення передвиборчих кампаній, урізноманітнює канали взаємодії з виборцями. З особливою увагою виокремлюються такі засоби впливу на формування електоральної громадської думки як політичні сайти, блогосфери, соціальні мережі. Попри це виникають нові труднощі, пов'язані з використанням політичних Інтернет-PR, зокрема етичний аспект використання Інтернет, відсутність цензури та законодавчого регулювання, що часто є причиною низької якості інформаційної продукції, використання компромату тощо» [344, с. 15].

Інтернет, як і будь-яке інше джерело інформації й інтерактивне інформаційне середовище, не може оцінюватися виключно позитивно чи негативно. З одного боку, завдяки використанню інтернет-технологій можна здійснювати дійсно освітні проекти щодо соціалізації молоді. А з іншого − саме з Інтернету на кожну людину іде величезний потік інформаційного сміття, яке перетворює політичну соціалізацію особистості на процес хаотичний, стихійний і безцільний.

Інтернет, окрім всього іншого, не є виключно джерелом інформації, яке

може керуватися тим чи іншим центром політичної сили. В цьому середовищі представлені найрізноманітніші точки зору, в чому й полягає його головна особливість. Водночас науковці сходяться на думці, що «саме мережа Інтернет як особливий агент політичної соціалізації є невід'ємною складовою сучасного інформаційного простору» [448, с. 260].

Людина, звертаючись за політичною інформацією до всесвітньої мережі, зустрічається з безмежним плюралістичним середовищем. Небезпека тут полягає в тому, що неготова з освітньої точки зору людина легко губиться в цьому хаосі, а її політична соціалізація втрачає ціннісні та смислові опори. Таким чином, головний плюс інтернет-середовища − плюралізм думок − легко перетворюється на головний недолік. Через це, на перший план знову виходить проблема рівня політичної освіченості, грамотності й культури населення, який може дати змогу використовувати Інтернет з користю в процесі індивідуальної політичної соціалізації.

Серед особливостей мережі є те, що людина не тільки отримує з неї інформацію, яка впливає на процес її політичної соціалізації, але й сама може ставати суб'єктом творення інформаційного продукту, статей, повідомлень, дискусійних меседжів. Більше того, особистість може знаходити в мережі співрозмовників, однодумців, долучатися до референтних груп, що сповідують спільні політичні та соціальні цінності й орієнтири. Вдалими у цьому контексті видаються формулювання Н. Шеременко: «Однією з особливостей політичної соціалізації в Інтернет є те, що мережа в якості агента політичної соціалізації виступає одночасно і як мас-медіа (поширює інформацію, як ціннісно-нейтральну, так і емоційно забарвлену), так і виконує функцію референтних груп, неформальних об'єднань, тобто сприяє засвоєнню політичних знань і навичок політичної поведінки за допомогою неформального спілкування в інтернет-спільнотах, які репрезентують тенденцію віртуалізації суспільства» [448, с. 260].

Використання таких засобів електронної комунікації та асоціації, з одного боку, дійсно активізує громадянську активність, сприяє пришвидшенню та

інтенсифікації процесу політичної соціалізації особистості. Але з іншого боку, дуже часто така соціалізація і активізація відбуваються в профанному інформаційному середовищу, що не спирається не тільки на теоретичні знання про політичну сферу життя суспільства, а навіть на здоровий глузд, мораль і загальнолюдські цінності.

Водночас необхідно відмітити позитивну роль інтернет-технологій у справі розвитку нових ефективних механізмів процесу політичної соціалізацію особистості. Погодимося з О. Дубасом, що «власне характер розвитку політичних комунікацій у мережі Інтернет і є тим поштовхом підвищення політичної активності громадян» [143, с. 296].

Інтернет став справжнім комунікативним модератором між сферою політики і кожним окремим громадянином. З іншого боку, раціональна політична соціалізація, звичайно, уможливлюється в мережі лише за наявності достатньо високого рівня політичної культури респондентів. До речі, саме Інтернет-проекти, спрямовані на політичне просвітництво, освіту й виховання, використовуються як ефективний і прогресивний засіб успішної політичної соціалізації громадян.

Інтернет є своєрідним дзеркалом того, що відбувається в інформаційній цивілізації з вкрай індивідуалізованим суб’єктом соціальної життєдіяльності. Окрема людина отримала безмежний доступ до інформації, але ще не набула компетенцій для коректного використання отримуваної інформації. Саме через це Інтернет також використовується не тільки в позитивних, але й в маніпулятивно-пропагандистських, провокаційних, екстремістських цілях. Йдеться про маніпуляції людською свідомістю, тотальний контроль, екстремістські організації та їх діяльність у всесвітній мережі тощо. Водночас, погодимося, що впровадження інтернет-технологій у взаємодію держави і громадянського суспільства призводить до трансформації самого принципу цієї взаємодії. «…громадянин в мережі Інтернет − це не об’єкт владно-управлінського впливу, а повноправний суб’єкт політичного процесу, який може на нього активно впливати. А це одна з найважливіших умов розвитку

демократії та громадянського суспільства» [447, с. 156].

Спрямування інтернет-технологічних засобів на вдосконалення різноманітних інформаційних форм політичної соціалізації особистості в основі своїй залежить від рівня політичної освіченості громадян, а також від їх громадської активності, прагнення до самоосвіти та самореалізації в соціально-політичній і громадсько-управлінській сферах.

На жаль, необхідно відмітити, що загальна маса населення України має вкрай низький рівень як загальної, так і політичної освіченості. Це призводить до того, що Інтернет використовується, здебільшого, не в просвітницьких, а в пропагандистських, маніпуляційних цілях. Дійсно виправданими є зауваження деяких дослідників про те, що «якісний склад аудиторії Інтернету зазнав деяких змін, відмічається зниження освітнього, вікового, професійного, матеріального й культурного рівня цієї аудиторії. Загальнодоступний характер мережі перетворює її на об’єктивне дзеркало суспільства, що відображає усі особливості людської природи» [297, с. 47].

Шлях подолання такого стану інформатизаційного маніпулювання масовою аудиторією лежить виключно в руслі політичної освіти громадян, яка має здійснюватися як державною системою освіти, так і громадською мережею просвітницьких засобів. Інтернет же в таких освітніх і просвітницьких програмах може бути значним інформаційним помічником та ефективним комунікативним засобом спілкування та отримання нової корисної інформації.

Інтернет, окрім всього іншого, може буди плідно використаний для розширення меж інформованості людини як чинника підвищення політичної компетентності особистості. Очевидним на сьогодні є те, що базою будь-якої компетентності, в тому числі й політичної, є всебічна поінформованість. Саме вміння проявити ініціативу в пошуку, доборі, аналізі отримуваної інформації і відрізняє компетентну людину, яка прагне до цивілізованих форм соціалізації. Компетентність, за визначенням І. Кубенко є «не тільки професійними знаннями й уміннями, але й якостями (ініціативність, здатність до співробітництва, оцінки ситуації, логічного мислення, аналізу інформації

тощо). Людина може стати компетентною тільки після здобуття нею адекватної інформації, знань і практичного досвіду» [238]. Таким чином, розширення меж інформованості, а також вміння структурувати, відбирати і аналізувати отримувану інформацію є важливими чинниками підвищення політичної компетентності особистості в процесі її соціалізації.

Інформатизація дозволяє не просто розширити межі інформованості кожного окремого громадянина, але й охоплювати за рахунок використання новітніх інформаційно-технологічних засобів широкі маси населення, надаючи їм актуальну, коректно сформульовану, об'єктивну інформацію про події в Україні та світі, про ключові політичні цінності, що сповідує держава, політичні сили, громади. Від цього залежить підвищення політичної культури, грамотності й соціалізованості українців. У цьому аспекті, розширення меж інформованості кожного громадянина стає важливим чинником його політичної, громадянської та громадської соціалізації.

Однак необхідно констатувати, що навіть найширше інформування громадян про соціально-політичну ситуацію в країні й у світі, про актуальні події та їх оцінки, про дії і заяви політичних лідерів і партій не будуть мати бажаного соціалізаційного ефекту без відповідного рівня політичної культури й освіченості населення. Сучасні колективи дослідників стверджують, що «наявна політична культура українського суспільства не може бути вищою, ніж реальна здатність індивідів до успішної політичної соціалізації. Тому необхідність соціально-педагогічної підтримки цього процесу є провідним і завданням, і умовою успішної політичної соціалізації української молоді» [161, с. 25].

Можна стверджувати, що одним із головних векторів розвитку демократії в Україні має стати інформатизація політичної соціалізації особистості, заснована на компетентнісних засадах, які реалізуватимуться завдяки всебічній просвітницькій і освітній діяльності, спрямованій на підвищення рівня політичної культури та грамотності українського населення, особливо молоді. Серед інших фундаментальним суб'єктом, що може сприяти розширенню меж

інформованості як чинника підвищення політичної компетентності особистості, є ЗМІ. Дійсно, як вказує Н. Пробийголова «одним із важливих напрямків процесу адаптації молоді є підвищення ролі засобів масової інформації. Сьогодні молоді люди одержують політичну й соціальну інформацію виключно через різні інформаційні засоби, діяльність яких зорієнтована на управління політичною поведінкою громадян. Інформаційна діяльність останніх дозволяє молоді адекватно судити про політичні події та процеси лише в тому випадку, якщо вона виконує й освітню функцію. Ця функція виявляється в повідомленні громадянам знань, що дозволяють адекватно оцінювати й упорядковувати інформацію, хоча лише засоби масової інформації не можуть забезпечити систематичне і глибоке засвоєння політичних знань» [348, с. 18].

Інформаційні функції ЗМІ мають в обов'язковому порядку доповнюватися просвітницькими діями держави та громадянського суспільства. Тільки освічена молодь може адекватно і з користю для власної політичної соціалізації сприймати ту безліч повідомлень, що надходять від сучасних комунікативно-інформаційних джерел.

Важливо усвідомлювати, що проста можливість отримувати величезні обсяги інформації не робить людину компетентною в тій чи іншій сфері, однак, така можливість підвищує інформаційний потенціал особистості, що на основі освітньої, адаптативної, соціалізаційної діяльності прагне стати компетентним суб'єктом певного роду діяльності, наприклад, політичної. О. Соснін пропонує таке розуміння інформаційно-комунікативної компетентності особистості: «можливість людини, з одного боку, орієнтуватися в динамічному соціокультурному середовищі та просторі різних культур, а з другого − нарощувати обсяги інформації та знань, вибудовувати власний стиль комунікацій, що вирізняється підвищеною особистісною активністю, новими принципами взаємодії в умовах сучасних соціокультурних трансформацій» [399, с. 23].

Компетентна людина має володіти не тільки вмінням віднаходити і накопичувати інформацію, але й ставитися до неї оціночно, вибірково,

аналітично. Якщо доступ до інформаційних джерел доповнюється достатнім освітнім рівнем щодо поводження з інформаційними масивами, то людина дійсно компетентно зможе керувати процесом особистої політичної соціалізації.

Зрештою, важливо відмітити ще й те, що поінформованість справжнього громадянина обов'язково має доповнюватися набором певних моральних якостей, зокрема відповідальністю. Отримувана інформація також покладає на особистість високий рівень відповідальності, адже вона має бути певним чином використана в процесі особистісної політичної соціалізації. Н. Лепська зауважує, що «саме компетентний суб'єкт політики спроможний у своїх діях брати відповідальність за правильність оцінки реальної політичної ситуації, ефективність тієї програми, якою він керується у системному вирішенні нагальних проблем розвитку своєї країни. Використання системного підходу дозволяє політикові аналізувати політичні явища комплексно, враховуючи їх стохастичну природу і основні тренди розвитку, прогнозуючи альтернативи їх впливу на майбутнє політичного життя. Як «вихідний» продукт такої діяльності – програми, політичні курси, визначення певних норм або законів. Отже, складні політичні комунікації між суб'єктами політики різного масштабу політичної діяльності, агреговані та артикульовані інтереси різних сегментів суспільства складають інформаційне підґрунтя стратегічного соціального програмування» [246, с. 40].

Таким чином, відмітивши важливість розширення меж інформованості для підвищення політичної компетентності особистості, важливо також розуміти, що така поінформованість має сполучатися з високими освітніми, культурними, морально-громадянськими якостями особистості, що вступає на шлях активної політичної соціалізації.

До чого ж може призвести інформаційна і політична безграмотність більшості населення країни чи регіону? Найголовнішим наслідком такого стану суспільно-політичної свідомості й культури стає розповсюдженість інформаційних війн і провокацій в сучасній політиці, що дозволяють

нівелювати особистість як суб'єкта, громадянського і політичного процесу. Загалом, на думку Г. Почепцова, С. Чукута «інформаційні війни є інформаційними технологіями, що впливають на інформаційні системи, маючи на меті введення в оману масової чи індивідуальної свідомості, виведення з ладу або десинхронізацію процесів управління суспільством і його складовими» [343, с 641].

Важливою частиною будь-якої інформаційної провокації є введення в оману значної кількості населення завдяки наданню їй неправдивої, викривленої, збоченої інформації. Протистояти таким агресивним діям може лише асоційоване громадянство, що складається з особистостей, які мають достатньо високий рівень індивідуальної політичної освіченості, грамотності, культури та свідомості.

Інформаційна цивілізація не може обійтися без інформаційних конфліктів, провокацій і воєн. Вони стали невід'ємними елементами життєдіяльності будь-якого сучасного суспільства. Зрозуміло, що окрема особистість неспроможна чинити опір інформаційним провокаціям та операціям, що готуються великими інформаційними гравцями, професійно підготовленими до здійснення інформаційних війн. Водночас, компетентний громадянин, який прагне соціалізуватися в якості активного громадсько-політичного суб'єкта життя суспільства, громади, країни та світу, може реально обмежувати негативний вплив інформаційних провокацій на самого себе та на своє соціальне оточення.

Яким же чином можна долати негативні інформаційні впливи, що чиняться великими центрами продукування політичної інформаційної продукції? Насамперед, необхідно створювати плюральну мережу центрів утворення та розповсюдження різних інформаційних ресурсів та імпульсів. Окрім того, такі інформаційні суб'єкти, як ЗМІ, інформаційні агентства й громадські організації, мають брати на себе відповідальність за достовірність та об'єктивність створюваного інформаційного продукту.

Як вказує А. Чічановський «керуючись демократичними нормами, ЗМІ

повинні виступати за консолідацію суспільства, відстоювати найважливіші цінності загальнолюдського співжиття, політичного плюралізму, свободи слова і прав людини, розкривати свій творчий потенціал з точки зору національної ідеї, в контексті шанобливого ставлення до національних цінностей та ідей своїх сусідів» [440, с. 92]. За таких умов, інформаційні провокації будуть зустрічати достатньо міцний спротив з боку професійно організованого соціально-політичного інформаційного простору. Такий простір буде сприяти цивілізованій, структурованій, раціональній політичній соціалізації кожного громадянина.

Втім не тільки забезпечення загальносуспільного цивілізованого інформаційного простору має відбуватися для того, щоб уникати негативних наслідків інформаційних маніпуляцій і провокацій. Важливою метою є також всебічне забезпечення інформаційної безпеки кожного громадянина. Фахівці з проблем національної безпеки зауважують, що необхідно також забезпечити інформаційну безпеку особистості, захистити психіку та свідомість громадян країни від небезпечних інформаційних впливів, дезінформування, маніпулювання, спонукання до самогубства, образи тощо. Становлення інформаційного суспільства є нормальною життєдіяльністю суспільного організму сьогодні. Виробництво і управління, оборона і зв’язок, транспорт й енергетика, фінанси, наука і освіта, ЗМІ залежать від інтенсивності інформаційного обміну, повноти, своєчасності та вірогідності інформації. Справжнім викликом цивілізації сьогодення називають саме готовність тієї чи іншої країни вступити в стадію активної інформатизації [412, с. 196].

Використання інформатизаційних засобів з метою підвищення політичної культури та свідомості особистості й соціуму загалом відбувається заради всебічного захисту процесу політичної соціалізації особистості від небезпечних збочень, що з’являються внаслідок інформаційних воєн, провокацій, маніпуляцій і міфотворчості. Кожен громадянин має прагнути до освіти і самоосвіти, щоб активізувати власні соціалізаційні поривання в якості активного суб’єкта громадської, громадянської, соціально-політичної

діяльності.

Однак, окрім політичної компетентності сучасній людині надзвичайно важливо володіти й високим рівнем власне інформаційної культури і грамотності. Сучасні ЗМК й інформації володіють значним дегуманізаційним потенціалом. Через це саме інформаційне середовище здійснює значний і безперервний вплив на людську особистість, в тому числі і з боку соціально-політичного оточення. Людина часто відчуває себе безсилою перед грандіозною сферою хаотичних інформаційних впливів. Ці впливи мають значний потенціал перенесення особистісних, соціальних, громадянсько-політичних значень і цінностей з реального у віртуальний, імітований, міфологічний світ телебачення, Інтернету, ЗМІ.

«Сучасна людина тісно пов’язана із блимаючим екраном (телевізор, комп’ютер, мобільний телефон тощо), який сприймається як вікно в об’єктивну реальність», – пише Н. Чебртарьова. Та продовжує свою думку міркуваннями про те, що людина у такій культурі поступово перестає відрізняти своє власне реальне «Я» від віртуального. В умовах зростання різноманітності відеодискурсів проблема співвідношення свідомості та реальності для більшості людей перестала мати значення. Довіра до екрану приводить до знищення власної ідентичності. Цю «екранну свідомість» можна штучно розбирати, збирати, зшивати, упроваджувати в свідомість нові архетипи. Людина неспроможна протистояти цьому потужному впливу з боку інформаційних технологій [438, с. 182]. Те ж саме відбувається і в соціально-політичній сфері. Людина перетворюється з громадянського суб’єкта на аморфний об’єкт зовнішніх інформаційно-маніпулятивних впливів. Уникнення таких негативних впливів можливе лише завдяки всебічному саморозвитку самої особистості методами освіти, виховання, які мають закладати фундамент подальшим соціалізаційним діям кожної людини, в тому числі в соціально-політичному середовищі країни, регіону, світу.

Загалом, з настанням інформаційної ери однією з головних небезпек, що загрожує людству, стали саме інформаційні диверсії та провокації, маніпуляції

та міфотворчість. При цьому, достатньо розмитим залишається перелік тих суб'єктів, що можуть безкарно застосовувати інформаційно-пропагандистські засоби для дестабілізації соціально-політичної ситуації в певній країні чи регіоні. Зарубіжні дослідники помітили, що в інформаційній культурі виявляється зміна століття «зброї масового враження» на століття «знань масового враження». Тобто інформація, технології, сировина стають доступнішими, і тому на порядку денному зараз є не тільки ядерні міні-набої та інша сучасна зброя, але й винаходи генної інженерії, робототехніки, нанотехнологій, що доступні сьогодні більшості через інформаційні технології, які не обтяжені ані політичною владою, ані соціальним досвідом чи відповідальністю. Тому спровокувати глобальні чи локальні загрози зможуть не тільки провінційні диктатори і корпорації, але й тихі непомітні хакери, фахівці, що успішно володіють досвідом роботи з новітніми інформаційними технологіями [279, с. 189].

Таке небезпечне розширення суб'єктів, спроможних до маніпуляційних інформаційних дій, покладає особливу відповідальність саме на громадян, які мають чинити особистісний і колективний супротив таким маніпуляціям. Супротив же інформаційним провокаціям може здійснюватися виключно на основі високого рівня політичної культури, інформаційної компетентності, а також в процесі раціональної політичної соціалізації особистості.

Водночас, велика доля відповідальності має бути покладена й на політичні сили, які мають сьогодні здійснювати не лише маніпулятивний вплив на своїх виборців, але надавати останнім ідеологічне підґрунтя для політичної соціалізації. На жаль, сьогодні в Україні партії лише умовно мають ідеологічний фундамент, насправді ж вони займаються інформаційно-технологічним маніпулюванням електоратом, збіднюючи й без того низьку політичну культуру населення країни.

Як зауважують фахівці, продукція сучасної політичної думки тільки ззовні схожа на ідеологію та вже не дає людині хоча би доктринально обмежену, але раціональну картину світу, не формує її світогляд, і все більше

нагадує міф [277, с. 80]. Отже, важливо підкреслити, що ефективний супротив і уникнення інформаційних провокацій, воєн, маніпуляцій можливі виключно на основі відповідального ставлення до формування інформаційного простору держави з боку всіх ключових суб'єктів національного державотворення: владних еліт, партій, громадських організацій, культурної і освітянської спільноти, а також громадян, які знаходяться в активній, діяльнісній стадії політичної соціалізації як на соціальному, громадському, національному, так і на особистісному рівнях.

Таким чином, розглянувши різні аспекти проблеми інформатизації процесу політичної соціалізації особистості, можемо підкреслити, що реалії функціонування глобально-інформаційної цивілізації вимагають від людини набуття значної кількості нових інформаційно-комунікативних і громадянських компетенцій. Для того, щоб громадяни України мали хоча б шанс їх набуття, в країні має почати розвиватися розгалужена, децентралізована, ефективна система всебічної політичної освіти населення.

У цьому контексті важливими є висновки Н. Шеременко, яка наголошує важливість для продуктивного використання потенціалу ЗМК у процесах політичної соціалізації таких напрямків, як «активізація зусиль з реалізації Концепції створення системи суспільного телебачення та радіомовлення, яка має на меті всебічне задоволення потреб суспільства в оперативній інформації, забезпечення плюралістичного характеру мовлення, зважаючи на національні традиції, забезпечення доступу різних соціальних груп до каналів масової комунікації, формування позитивного міжнародного іміджу України та ін.» [294 с. 240]. На думку автора потенціал ЗМК може та повинен використовуватись для політичної освіти населення, яка є вагомою складовою політичної соціалізації.

Таким чином, всебічно розглянувши поняття «інформатизації» як феномена політичного життя сучасного світового й українського соціуму, а також дослідивши реалії інформатизації та її вплив на політичні процеси українського суспільства, можна зробити висновок, що інформатизація, з

одного боку, сприяє активізації, інтенсифікації соціально-політичної активності масової аудиторії, а з іншого − інформатизація лише тоді сприяє культуротворчим формам політичної соціалізації, коли населення країни має достатньо високий рівень політичної та громадянської культури і свідомості.

4.2. Прагматизація політичної соціалізації особистості

Важливою характеристикою соціокультурної динаміки сучасного суспільства є помітна прагматизація суспільного життя. Ця філософсько-моральна установка зароджується і розгортається на тлі помітного спрощення суспільних відносин, спроб збереження в них тільки того, що безпосередньо пов'язане з практичним інтересом особистості, досягненням конкретного результату. Прагматизм охоплює й реалізується у всіх сферах життєдіяльності людини. Не оминає він і політику.

Кінець XX − початок XXI ст. знаменувався помітною раціоналізацією і прагматизацією політичної сфери. Відчутною вона є і в частині політичної соціалізації особистості: відкидаючи другорядне, особистість освоює, насамперед, той політичний досвід, який сприяє досягненню практичного результату. Нерідко під визначення «другорядного» попадають емоції та почуття особистості, її внутрішні світоглядні установки та цінності, гуманітарний досвід цивілізації. Враховуючи масовізований характер процесу, ми розглядаємо його як своєрідну тенденцію політичної соціалізації особистості.

З нашої точки зору, в сучасних цивілізаційних умовах суспільного розвитку надзвичайно важливо досліджувати взаємозв'язок процесів прагматизації, цілепокладального раціоналізму з розвитком дегуманізаційних тенденцій у становленні людини як соціальної особи, що заради зовнішніх соціальних, економічних, політичних цінностей готова пожертвувати власними культуротворчими прагненнями. У цьому аспекті, актуальною проблемою

постає визначення ключової мети, що стоїть перед політичною соціалізацією.

На проблематику звертають увагу фахівці різних напрямів соціально-гуманітарних досліджень. Зокрема вказується, що «у політично організованих суспільствах людина завжди залучена до системи політичних стосунків, є носієм політичної культури. Такий перманентний процес залучення людини до політичної системи, формування в неї певного ставлення до влади та політичної активності на ґрунті засвоєння змісту політичної культури суспільства й самостійного осмислення сутності соціального буття і називається політичною соціалізацією» [3, с. 7].

Водночас, все більш домінантним у процесі політичної соціалізації особистості стають сьогодні прагматичні орієнтири, у жертви яким приносяться навіть загальнолюдські цінності, вироблені упродовж розвитку всієї людської культури. Не тільки політика, але й життя загалом перетворюється на сферу прагматизації міжособистісних, громадських, соціальних відносин. Українські філософи відмічають, що особливо прагматичні цінності життя притаманні сучасній молоді [59, с. 235].

Втім чи обов’язково світоглядний і соціалізаційний прагматизм передбачає нівелювання загальних аксіологічних, моральних, гносеологічних, естетичних цінностей чи принципів? Чи коректно стверджувати, що прагматизація процесу політичної соціалізації особистості веде до зневаги загальнолюдськими гуманістичними цінностями? Зупинимося на розгляді цих питань більш детально, почавши зі з’ясування самої сутності поняття «прагматизму» як філософсько-світоглядної позиції та принципу практичної діяльності особистості. Для такого дослідження, насамперед, необхідно розглянути позиції класиків філософського прагматизму: Ч. Пірса, В. Джемса, Дж. Дьюї, а також їх послідовників, які, формулюючи свої філософські концепції, всіляко підкреслювали важливість практичного значення прагматизму в усіх сферах особистісної та соціальної життєдіяльності.

Досліджуючи світоглядно-філософську сутність прагматизму, важливо, з нашої точки зору, розпочати з того, що засновники цієї течії всіляко

підкреслювали гуманістичну сутність створюваної ними концепції. Будь-який прагматизм виходить з первинної позиції про те, що людина є творчою істотою, здатною не просто орієнтуватися на зовнішню дійсність, але перетворювати і створювати її, самостійно визначаючи власні життєві цілі й орієнтири. Зокрема, класик прагматизму, В. Джемс, таким чином підкреслював гуманістичну сутність вказаної концептуальної течії: «Як у своєму пізнавальному, так і в своєму практичному житті ми являємось творцями. Ми додаємо і до суб'єктивної, і до предикативної частини дійсності. Світ постає перед нами гнучким і пластичним, очікуючи останнього дотику наших рук. Як і царство небесне, він охоче переносить людське насилля. Людина породжує істини відносно світу» [129, с. 127].

Вказана центральна роль людини в світоглядній парадигмі прагматизму в основі своїй зробила дану концепцію гуманістично насиченою та зорієнтованою на основні потреби людини в буденному житті, в освіті, в науці, в культурі й, звичайно ж, у політиці. Орієнтація на людські потреби як на критерій істинності визначила прагматизм як своєрідний новий гуманізм, що носив практичне забарвлення та зорієнтованість.

Саме така виключно практична орієнтованість прагматизму зробила його надзвичайно популярною течією в США, політика яких завжди ґрунтувалася на цілепокладальних доктринах. Та й сам стиль життя американської людини, спрямований в майбутнє, на нові досягнення, сприяв поширенню прагматичної ідеології та ціннісних орієнтацій. На філософському рівні прагматизм відмовляється від визнання внутрішньо-феноменологічної сутності речей, орієнтуючи людину на пізнавальному, моральному, естетичному рівні виключно на практичні, доцільні в реальному житті орієнтири. «Прагматизм не прагне визначати феноменальні відповідності слів і загальних ідей, але навпаки, усуває з них чуттєвий елемент і намагається визначити раціональну мету, а її він знаходить в цілепокладальному відношенні слова чи пропозиції», – пише інший класик теорії Ч. Пірс [313, с. 313].

Така філософсько-світоглядна парадигма, з одного боку, відмовляється

від одвічних філософських пошуків субстанційної суті речей, через що викликає достатній скепсис у прибічників такого стилю філософування, за яким людина має орієнтуватися на пошук певних ідеалів і загальнолюдських, загальнокультурних аксіологічних орієнтирів. З іншого боку, прагматизм стає плідною ідеологією людей практичної орієнтації, що діють заради життєвого успіху. Безумовно, така позиція стає надзвичайно актуальною щодо проблематики політичної соціалізації особистості в умовах сучасних цивілізаційних реалій.

У своїй праці «Начала прагматизму» Ч. Пірс особливо переконливо доводив те, що для людини єдиним мірилом істинності є практична корисність, здатність ту чи іншу ідею реалізувати й перевірити на практиці. Всі етапи людського сприйняття, мислення, оцінки і передбачення, на думку американського філософа, спрямовані на те, щоб віднайти практичне значення та можливість реалізації на практиці власних ідей, думок, теоретичних знахідок. Тільки практика ілюструє відмінності між різними ідеями, а значить, визначає їх істинність чи хибність. «Будь-який стимул до дії бере початок у сприйнятті, будь-яка мета дії − в досягненні певного відчутного результату. Таким чином, ми приходимо до того, що сприймається та передбачувано має практичне значення. Як в основі будь-якої реальної відмінної особливості тієї чи іншої думки, наскільки б невловимою вона не була, також і різниці в значенні визначаються найчіткіше ні чим іншим, як тільки можливими відмінностями в сфері практичного» [314, с. 136]. Таким чином, прагматисти зводили принцип практичної діяльності особистості в ранг головного критерію істинності, моральності та краси. Фактично, саме прагматизм метою будь-якої людської діяльності визначив успіх, корисність і вигідність. З одного боку, це призвело до значного посилення суспільства, держави, що яскраво проявилося в процесі перетворення США в світову наддержаву. З іншого − прагматична ідеологія надавала людині право самостійно визначати власну мотивацію в процесі соціалізації, в тому числі й політичної.

Сам прагматизм як світоглядно-філософська теорія, традиція, принцип і

ціннісний комплекс народжувався в часи, коли людство прагнуло до формулювання нових критеріїв істинності, нових орієнтирів діяльності, нових правил особистісної та соціальної самореалізації. Прагматизм запропонував людям в якості універсального засобу перевірки істинності знань практику, яка, на думку класиків цієї течії, є також єдиним шляхом особистісної соціалізації та самореалізації. Дослідники вказують, що «у прагматизмі, як в методі й точці зору, безумовно цінним є його емпіричний, «лабораторний» вимір, його прагнення покінчити зі схоластичною скнарістю, бажання віднайти життєвий нерв і практичну сутність філософських дискусій» [465, с. 279]. Тільки ті теоретичні пошуки, що спрямовані на власну реалізацію в індивідуальній, прикладній, соціальній практиці, мають реальне методологічне підґрунтя. У процесі ж політичної соціалізації особистості практичний результат вимірюється ступенем сформованості громадянських якостей людини, її вмінням самоствердж уватися в якості активного суб'єкта соціально-політичного життя громади, соціуму, нації, країни, регіону, світу. В такому вимірі прагматизм дійсно можна розглядати як ідеологію гуманізму та особистісно орієнтовану теорію соціалізації.

Прагматизм, окрім всього іншого, став одним з філософських фундаментів розвитку сучасного розуміння свободи слова, свободи обміну та використання інформації, що є однією з ключових ознак сучасної демократії. Політичні події, політичні тексти, політичні декларації, як стверджували прагматики, мають практичне значення лише тоді, коли дозволяють індивіду ставати причетним до певної політичної групи, колективу, прошарку, частини суспільства, тобто соціалізуватися до певних суспільно-політичних структур, організацій, спільнот. Суголосно тим міркуванням сучасні вчені пишуть про соціативне призначення тексту, тобто те, «наскільки він дозволяє індивіду бути співпричетним до конкретного політичного співтовариства або інститутів влади. Свобода слова притаманна демократичним суспільствам, адже дозволяє виражати наміри в політичному тексті брати участь у соціальному управлінні та у політичному житті. Позитивне призначення свободи слова – в тому, що

вона забезпечує редукцію негативних соціальних явищ» [67, с. 12].

Завдяки прагматиці політичного слова, що проявляється, насамперед, у свободі слова та інформаційній компетентності особистості, остання отримує можливість самореалізовуватися в якості активного громадянсько-політичного суб'єкта. Іншими словами, саме прагматична налаштованість аксіологічної сфери демократичних суспільств дозволяє їх громадянам соціалізуватись у раціональний, гуманістично-демократичний спосіб. Можна сказати, що саме прагматизм як філософська течія та ідеологічна настанова найсильніше вплинув на становлення американської демократії, яка є сьогодні взірцем для більшості країн світу.

Принцип практичної діяльності особистості в процесі політичної соціалізації прагматизм використовує і в якості морально-етичного орієнтира, що визначає не лише індивідуальні форми поведінки конкретної людини, але й людських спільнот: від найменшого колективу до держави. У класичній прагматичній доктрині «морально-етична сфера, обґрунтована методологічними засадами універсальної трансцендентальної прагматики, стає для сфери політичної комунікації джерелом норм і орієнтирів, на підставі яких відбувається експлікація сутнісних принципів і змістовних особливостей аргументативної практики, як апріорі раціональної» [413, с. 13].

Тільки те, що на практиці доводить власну корисність, тільки те, в чому людина може завдяки своїм інтелектуальним компетенціям передбачити практичну цінність, має право на існування в якості орієнтиру для будь-якої соціально чи індивідуально значимої діяльності, в тому числі й для політичної соціалізації окремої особистості в рамках певної національної, державної, громадянської спільноти.

Зі свого зародження прагматизм як філософсько-світоглядна позиція позиціонувався в якості дієвої ідеології розвитку демократичного суспільства, методології ефективного функціонування державних і громадських інститутів, ціннісного підґрунтя життєдіяльності громадянського суспільства й окремих громадян. І це не дивно, адже прагматизм, по суті, є дітищем американського

аксіологічно-демократичного середовища. У контексті проблем соціалізації важливо звернутися до наукової зауваги про те, що «прогресивістський прагматизм головною метою ставить вдосконалення демократичних основ соціального життя, за яких суспільним ідеалом є особа, здатна до самореалізації» [468, с. 98]. Завдяки такій концентрації на особистісних прагненнях кожної людини до активної соціалізації та самореалізації прагматизм дуже часто розглядається як ідеологія крайнього індивідуалізму, що, з нашої точки зору, не зовсім вірно. Так, прагматичний світогляд орієнтується на самоздійснення окремої особистості, в тому числі й у громадсько-політичному сенсі.

Однак, прагматизм приділяє велику увагу соціальній практиці, розробляючи аксіологічне підґрунтя та реальну методологію побудови успішного суспільства в різних сферах функціонування. Чого лише варта прагматична теорія Дж. Дьюї, в рамках якої одне з важливіших місць посідає проблема творчої соціалізації людини в певному соціальному середовищі, що володіє конкретними ознаками та здатне підтримувати вільну ініціативу індивідів. Філософи, педагоги, ідеологи прагматизму наголошували саме на тому, що визначальним чинником саморозвитку та соціалізації особистості, в тому числі й політичної, є саме внутрішній світ людини, її прагнення, воля, здатність до цілепокладання та реалізації власного енергетично-духовного потенціалу для практичного досягнення власних цілей. Прагматичну педагогічну доктрину Дж. Дьюї, на думку сучасних дослідників, збагатили теоретики критичної концепції соціалізації, використавши гуманістичні здобутки неопозитивізму, екзистенціалізму, неофрейдизму. Вони стверджують, що «поведінку людини завжди треба розглядати як зовнішній прояв її цілісного внутрішнього світу, як самовизначення особистості в її системі цінностей, переконань, надій, прагнень і відносин. Тому для теоретиків критичної концепції людина − активний суб’єкт соціалізації. На першому плані в їх роботах – ідея про соціалізацію індивіда, який не стільки пристосовується до людей та обставин, скільки прагне до самореалізації та самоствердження» [95,

с. 43].

Таким чином, розглядаючи поняття «прагматизму» як філософсько-світоглядну позицію і принцип практичної діяльності особистості, насамперед необхідно відмітити його внутрішнє гуманістичне ядро, яке формується на основі ідей про те, що кожна людина має внутрішній духовний, вольовий, психічний потенціал, який може реалізовуватися в різних практичних формах. При цьому, ці форми особистісної самореалізації визначаються не зовнішніми обставинами та наперед визначеною логікою історії, а виключно прагматичною наснагою й орієнтованістю самої людини.

Враховуючи таку гуманістичну сутність прагматизму як філософської теорії, її педагогічне особистісно-орієнтоване продовження в сфері соціалізації людини, і особливо політичних відносин, прагматизм часто асоціюється з корисливістю, утилітаризмом і бездушністю. Насправді, в цьому немає нічого дивного. Справа в тому, що прагматична філософія політики створювалася не для сучасного масового суспільства, а для суспільства, в якому на демократичних принципах відбувається комунікація і співжиття вільних громадян. Критики у цьому зв’язку писали, що «гуманізм і демократія − дві підсистеми єдиної перспективної для виживання системи гуманно-демократичних зв’язків. Гуманне відношення до інших виявляється зрештою вигідним для всіх у високоцивілізованому суспільстві. Гуманізм у вищих своїх проявах − як світогляд поваги до людини, ненасильства щодо неї − сам стає оптимальним прагматизмом, тобто реальним інструментом реалізації демократії та її регулятором. Антигуманна демократія люмпенів створює безлад. Демократія ж є практичною реалізацією гуманізму. Система «гуманізм − демократія» розглядається нашими сучасниками як оптимальна і найстійкіша в історичній еволюції» [289, с. 158].

Демократія – це практика і прагматизм гуманізму, тому прагматизм може розглядатися як гуманістична ідеологія виключно в суспільстві з високорозвиненою демократією. У такому суспільстві в процесі політичної соціалізації людина ставить перед собою і практично досягає цілі, які є

корисними не лише для неї, але й для інших, для всієї соціальної системи. Саме в цьому проявляється гуманістична, філософська, людиноцентристська сутність прагматизму як світоглядної і культурної парадигми. Якщо ж прагматична парадигма переноситься на нецивілізоване, авторитарне суспільство, де кланові, корупційні, кастові пріоритети вступають в жорсткі суперечності, то безумовно прагматична ідеологія призводить лише до взаємоконфліктних постановок цілей і методів їх досягнення. Прагматизм перетворюється на такі форми, як клановість, кумівство, корупція, хабарництво.

Окрім того, в авторитарних суспільствах прагматична теорія спрощується і вульгаризується. З неї вихолощується головний зміст, за яким, як вказує Н. Вяткіна «головним у прагматизмі залишається погляд на пов'язані з діями ідеї як реальності, що можуть змінювати долю, реальності та ідеї. Ідеї є істинними, якщо вони спрощують і заощаджують наші зусилля. Істинні ідеї легко перевіряються й асимілюються на відміну від сумнівних. Але перевірка ідей на істинність – це процес діяльності та набуття досвіду. І хоча не всі дії приречені на успіх, їх цінність не зводиться до безпосередньої корисності. Існує також універсум можливостей, цінності творчості, новаторства, боротьби з авторитаризмом і за розвиток індивідуальних якостей людини» [77, с. 15].

Прагматизм як парадигма спрямований на всебічне утвердження вільної творчості особистості. Людина є джерелом всіх цінностей і життєвих орієнтирів, стверджували класики даної теорії. У сучасному ж світі дуже часто в процесі соціалізації, в тому числі й політичної, людині нав'язуються зовнішні, чужі їй цінності через рекламу, пропаганду, інформаційні маніпуляції. Людина перестає бути прагматичною, самотворчою, а починає прагнути до нав'язаних цілей: успіху, багатства, надмірного індивідуалізму.

Насправді ж, в аспекті проблематики політичної соціалізації особистості, можна говорити про те, що прагматизм полягає в поєднанні ідейного розуміння і реальної політики. Прагматична політична соціалізація передбачає те, що в її процесі людина навчиться самостійно формулювати власні громадсько-політичні цілі та орієнтири, а також досягати їх на практиці. Співзвучно цій тезі

звучать слова Ю. Шайгородського: «Політика, з одного боку, утворює ядро функціонування держави, з іншого – політика завжди має ціннісний супровід, пов'язаний з політичним ідеалом (свобода, справедливість тощо), якого важко досягнути в реальних політичних процесах. У результаті парадоксальність політики полягає в тому, що про неї говорять як про певну фундаментальну очевидність нашого соціального досвіду і, водночас, як про те, що постійно «ухиляється» від раціонального осмислення та практичного втілення. Крім того, наукові здобутки свідчать про тенденцію дослідження політики здебільшого в двох аспектах – її розглядають або в термінах «реальної політики», тобто шляхом редукції усієї політичної сфери до владно-примусових відносин, або як певний ідеал, як політику заради політики» [443, с. 8].

Для людини, яка соціалізується в певному політичному середовищі, важливо, щоб ідеальна та практична складові її власного розуміння політики не розходилися. У такому випадку політична соціалізація особистості буде виглядати як гармонійний психолого-педагогічний, самотворчий, соціально-орієнтований процес. Звичайно, такої гармонії досягти дуже важко, особливо в сучасній цивілізаційній ситуації. Через це прагматизм набуває виключно значення установки на спрощення політичних відносин, їх жорстку раціоналізацію та орієнтацію на практичний результат.

В Україні також складаються такі соціально-політичні обставини, за яких не достатньо освічене населення, що не має тривалих традицій громадянської поведінки, змушене вступати в світ складних демократичних перетворень і трансформацій. У такій ситуації прагматизм політичної соціалізації подається в масовому вимірі як установка на спрощення політичних відносин, щоб вони були зрозумілими навіть масовому споживачу інформаційних електоральних маніпуляцій. Т. Поснова серед іншого відмічає такі характеристики українського суспільства початку XXI ст. як «інтенсивність соціально-політичних та економічних змін, пошук нових ціннісних орієнтирів, суперечливість і різноспрямованість ціннісно-орієнтаційних уподобань. Поглиблення ж цих процесів і синтез різноманітних передумов становлення

особистості призводять до посилення динаміки зміни змісту та чинників політичної соціалізації» [335, с. 3].

На жаль, молода демократія в нашій країні ще не спроможна сприймати дійсно світоглядно-філософські настанови тієї чи іншої ідеологічної доктрини. Тому, масовий споживач отримує максимально спрощену картину політичного світу та соціалізується саме в цю картину, послуговуючись максимально спрощеними наборами символів, цінностей і орієнтирів.

Насправді, прагматична концепція політичної соціалізації передбачає максимально раціоналізовані механізми підготовки молодої людини для подальшої самореалізації в громадянсько-політичному статусі. Такі механізми передбачають освітні, виховні, практичні засоби перетворення молодої людини на активного і свідомого громадянина. На це звертають увагу невипадково й фахівці-педагоги: «Раціональна концепція побудована на адаптивно-прагматичній ідеї, спрямованій на вирішення завдань практичної адаптації молоді до наявних соціальних умов шляхом застосування відповідних освітніх механізмів» [434, с. 88].

Натомість, у нашому суспільстві прагматизація молодіжної свідомості відображається не в освіченості чи готовності до повноцінної самореалізації, а у виключній орієнтації на практичний результат, на індивідуально корисні здобутки. Прагматизація свідомості молоді проявляється у все меншому інтересі до загальних знань, але прискіпливій увазі до того, що перспективно може знадобитися на практиці. Чи добре це, чи погано? Відповідь дасть лише подальший розвиток національного суспільства та світу в цілому. З одного боку, практична орієнтованість на основі раціональних пріоритетів спонукає людину до активних громадсько-політичних дій. З іншого − якщо орієнтири на практиці виявляються максимально індивідуалізовані, це призводить до послаблення соціальної інтегрованості, до значного зниження конкурентоспроможності національного суспільства. Зрештою, це веде до послаблення цивілізованих механізмів й інститутів політичної соціалізації особистості.

Важливо, щоб молодь не просто отримувала прагматичні настанови на раціональну практичну реалізацію своїх бажань у соціально-політичній сфері, але також набувала освітнього, виховного досвіду та знань, що стосуються безпосередньо процесу політичної соціалізації. У сучасному світі молодь є чи не найактивнішим у громадському смислі прошарком населення. Важливо, щоб ця активність підтримувалася певними загальнолюдськими, гуманістичними орієнтирами, а не тільки прагматично-утилітарними прагненнями. З позицій політичної психології цю особливість пояснюють так: «високий рівень політичної активності молоді зумовлюється усвідомленням залежності благополуччя власного життя від вирішення проблем розвитку суспільства, наданням цим проблемам духовного характеру, ставленням до політики як до засобу життєвого самовизначення та реалізації сенсу власного життя. Водночас низький рівень політичної активності молоді пов'язаний з усвідомленням проблем розвитку суспільства крізь призму індивідуальних інтересів, наданням цим проблемам матеріального характеру, ставленням до політики як засобу особистісної та професійної самореалізації» [249, с. 16−17].

Таким чином, можна говорити про те, що здоровий прагматизм молоді в процесі політичної соціалізації проявляється в усвідомленні взаємозв’язку власної індивідуальної успішності з успішністю, розвиненістю і цивілізованістю всього національного суспільства в цілому. Раціоналізація політичної соціалізації індивіда в такому випадку може сприяти становленню демократичних і ефективних відносин у суспільстві, адже кожен громадянин пов’язуватиме власні життєві цілі з тенденціями розвитку громадянського суспільства і держави в цілому.

Однак, у сучасних перехідних суспільствах, у тому числі й в Україні, політичні еліти взяли на озброєння вульгаризовано-спрощений тип комунікації з населенням. Таке ідеологічно-пропагандистське спрощення призводить до того, що громадяни ефективно виступають у якості електорату, легітимізуючи правлячі еліти, але, в той же час, зовсім не піднімають власний рівень політичної культури та свідомості в процесі політичної соціалізації.

Ф. Кирилюк зокрема вважає, що «саме від тактики і компліментарності еліт щодо ідейного оформлення тих чи інших групових інтересів, які виступають засобом ідейного втілення інтересів групи, залежить те, як ідеологія схематизує і певною мірою «огрублює» дійсність. Такий образ групових цілей і цінностей може бути використаний для примітивізації політичної свідомості громадян, їх обману. Позитивна ж спрямованість такої схематизації полягає в тому, щоб зафіксувати окремі критерії оцінки політичної реальності, створити нормативну модель сприйняття світу політики, зробити складну ситуацію політичної динаміки простою і зрозумілою для людини» [205, с. 83–84].

Дійсно, в масовому недемократичному суспільстві надзвичайно складно віднайти баланс між припустимими межами прагматичного спрощення політичної дійсності, щоб остання була зрозуміла більшості громадян, і надмірним спрощенням, вульгаризацією політичної та інформаційної сфери, які стають своєрідними бар'єрами на шляху особистісної громадянсько-політичної соціалізації.

У розвинених європейських і північноамериканських країнах таке спрощення відбувається на основі традиційних ідеологій, які дещо модернізуються з огляду на вимоги цивілізаційного розвитку. Ідеологічний базис не дозволяє прагматичному спрощенню політичних відносин перейти певну межу, за якою починається відверта вульгаризація й омасовлення національної політики. У нашій же державі тривалий час ідеологічна сфера була гіперболізована на основі єдиної догматичної ідеології, через що громадяни не вчилися в процесі політичної соціалізації самостійно ставити свої цілі й обирати методи їх досягнення. У сучасному ж хаосі ідеологій українці просто не знаходять міцного підґрунтя для реалізації власних громадсько-політичних планів і цілей. Це, погодимося, дійсно призводить до того, що «без ідеології в суспільній та індивідуальній свідомості наростають тенденції до спрощення та примітивізації політичної дійсності» [395, с. 361].

Отже, в країнах розвинутої демократії прагматична установка на спрощення політичних відносин обмежується міцним ідеологічним підґрунтям.

У нас же така установка не має ніяких меж, що, в ситуації активних інформаційних маніпуляцій, призводить до значної примітивізації як самих політичних відносин у країні, так і процесу політичної соціалізації кожного окремого громадянина.

У нашій країні з перших років незалежності йдеться про необхідність формування національної ідеї, яка могла б стати справжнім балансуючим важелем між необхідністю прагматичного спрощення політичних відносин і важливістю насичення їх загальнолюдськими й національними змістами, цінностями і символами. Однак, українські еліти не можуть не тільки сформулювати загальну національну ідею, але й надати своїм громадянам партійні ідеології для визначення ключових ціннісно-смислових топосів процесу політичної соціалізації. Західний досвід показав, що будь-які моделі безідеологічної, спрощеної, виключно прагматичної політичної соціалізації виявляються неефективними. «У світовій практиці створювалися доктрини, які на основі прагматичних ідей навіть намагалися відмовитися від ідеологічного впорядкування політики (Р. Арон, Д. Белл, З. Бжезинський, Дж. Гелбрейт, Р. Дарендорф, Г. Мюрдаль). Але, зрештою, західний світ прийшов до реідеологізації», – зауважив свого часу Я. Пляйс [318, с. 71]. В Україні ж ідеологія відсутня, а прагматичні цілі визначають для себе еліти, примітивізуючи для населення процес політичної соціалізації. Такий стан значно ускладнює здійснення адаптативної й активної політико-громадянської соціалізації особистості.

Треба відмітити, що загальна примітивізація та спрощення соціально-політичної сфери є проблемою не лише українського суспільства. Насправді, процеси глобалізації всіх сфер соціальної життєдіяльності призводять до значного спрощення та стандартизації різноманітних аспектів політики, економіки, виробництва. Це є закономірним і природним процесом сучасного цивілізаційного розвитку. На цю тенденцію вказують сучасні дослідники, що «примітивізацію суспільства, пов’язану з глобалізацією, тлумачать як прояв спрощеності, стандартизації та уніфікації. З одного боку, як зауважують вчені,

чим простіше, чим стандартніше та уніфікованіше життя людей, тим ним легше спілкуватися між собою, тим легше жити. Однак насправді примітивізація призводить до втрати оригінальності, індивідуальності, різноманіття, національного колориту та своєрідності» [92, с. 9].

Дійсно, стандартизація і спрощення всіх аспектів суспільного функціонування має наслідки подвійної природи. Стандартизація спрощує внутрішньосоціальну та міжнародну комунікацію, але при цьому нівелює деякі змісти й цінності, що раніше визначали культурну своєрідність народів, націй, регіонів. Це відбувається і в сфері політичної соціалізації особистості, перед якою тепер постають цілі доволі стандартизовані, примітивізовані, позбавлені унікальних творчих символів, значень і цінностей.

Таким чином, значення прагматизму як установки на спрощення політичних відносин, їх жорстку раціоналізацію та орієнтацію на практичний результат у різних соціально-політичних системах може по-різному впливати на політичну соціалізацію особистості. У вільних суспільствах з варіативною ідеологічною базою така прагматизація може сприяти посиленню особистісного чинника соціалізації. У суспільствах із слабкою демократичною традицією така прагматизація веде до вихолощення ціннісно-аксіологічного простору самої політичної соціалізації. Поняття соціалізації, на думку сучасних науковців, слід розглядати як «оціночне ставлення особистості до соціуму, формування власного аксіологічного потенціалу. Відтак здорове суспільство породжує здорові та якісні орієнтири в процесі соціалізації. В той час як процеси в українському суспільстві відзначаються прагматизмом, корисністю, практичною орієнтацією на успіх тощо. Як наслідок, соціалізація в сучасних умовах визначається саме перерахованими рисами» [41, с. 434].

І можливо б такі риси не були виключно негативними, якби вони гармонійно вписувалися в сповнену культурними, ідеологічними і соціально значимими смислами і цінностями політичну соціалізацію. Коли ж прагматизм і корисливість розглядаються в якості виключних чинників політичної соціалізації особистості, вони надзвичайно сильно спрощують цей процес,

вихолощуючи власне його внутрішню сутність та аксіологічно-феноменологічне призначення.

Важливо відзначити, що прагматизація, спрямована на спрощення політичних відносин, може негативно впливати і на особистісну сферу особистості. Справа в тому, що в процесі політичної соціалізації активна особистість шукає смислові та ціннісні опори для власного саморозвитку і самостановлення, а у вульгаризовано спрощеній політичній структурі такі орієнтири знайти майже неможливо. Дуже часто спрощені соціально-політичні відносини не дають змоги розкритися багатому внутрішньому світу особистості, що перебуває на активному етапі політичної соціалізації.

Тут особливо застережливо звучать слова вітчизняних освітян: «Безумовно, ціннісні орієнтації особистості, як регулятори її поведінки, формуються під активним впливом базових цінностей суспільства, проте цей процес не є суто механічним. Індивід завжди є творцем свого внутрішнього світу та власних життєвих перспектив, а суспільні орієнтири не завжди збігаються з індивідуальними. Проте, суспільні проблеми одночасно можуть породжувати й проблеми в духовній сфері громадянського суспільства, що виявляються у відсутності свободи думки, слова, совісті та механізмів для їхньої реалізації, для забезпечення можливостей самовираження особистості та її духовного зростання. Ці фактори, у свою чергу, можуть слугувати причиною виникнення серйозних психологічних криз особистості, і тільки виходячи з власної ієрархії цінностей, чітких ціннісних орієнтацій і вольової сфери особистість може узгоджувати життєві цілі з реальністю та ефективно досягати власної мети» [294, с. 15].

Надзвичайно важливо, щоб усі суб’єкти соціально-політичного і громадянського життя країни брали на себе відповідальність і створювали можливості та сприятливі середовища для повноцінної політичної соціалізації кожного окремого громадянина. Лише за цієї умови в сучасному прагматичному і максимально раціоналізованому світі можна сподіватися на становлення справжнього активного й потужного громадянського суспільства в

нашому трансформаційному соціумі.

Серед важливих вимірів прагматизму як установки на спрощення і жорстку раціоналізацію політичних відносин є взаємозв'язок таких сфер життєдіяльності суспільства як політика та мораль. Прагматична мораль сучасної людини не може не відбиватися на соціально-політичній і громадській сферах. Це питання однаково актуальне і в політологічній, і в філософській, і в етичній літературі. Політологи ж звертають особливу увагу на те, як у політиці та моралі застосовується загальнолюдський і соціально-диференційований зміст політичних та етичних цінностей: «Глибинні коріння і політики, і моралі − в самому житті народу, вже тому і політика, і мораль об'єктивні та необхідні, вимагають взаємодії. Одним словом, незважаючи ані на які реальні перешкоди, домінуючі стереотипи та упередження, суспільство прагне до того, щоб знов і знов спробувати зробити політику моральною, а мораль − практичною, дієвою» [109, с. 399]. Водночас, надмірно практична, прагматизована мораль може відсувати на другорядні ролі загальнолюдські, культуротворчі цінності й орієнтири. Це й зумовлює неоднозначне ставлення до ідей прагматизму, які виникали як філософське підґрунтя для звеличення творчої особистості, а призводять, в тому числі, й до егоїстичної індивідуалізації соціально-політичних відносин.

Таким чином, прагматизм в політиці має різні наслідки. Насправді, можна говорити про те, що існують позитивні, суперечливі та негативні вияви прагматизму в політиці. Останні зумовлені виключенням з політики гуманітарно-гуманістичної складової, а прагматичний наголос на інструментально-механічне досягнення поставлених цілей може призводити до непередбачуваних і руйнівних наслідків. Водночас будь-яка політична соціалізація несе в собі потенціал позитивного і негативного, адаптативного та дезаптативного характеру. У дослідженні С. Лещенка, до прикладу, процес політичної соціалізації розглядається як «суперечлива ситуація з двома тенденціями: позитивною і негативною. Перша спрямована на розкриття громадянином свого потенціалу, його самореалізацію як суб'єкта політичних

перетворень, а друга – на дезадаптацію і депривацію у сфері політичної реальності. Отже, нагальним є з'ясування обставин, за яких забезпечуватиметься взаємодія політичних потреб суспільства і відповідних особистісних якостей, що забезпечить реалізацію оптимального розвитку як суспільства, так й окремої особистості. «Поява низки програм політичного розвитку, які пропонують політичні партії, та декларація європейського політичного курсу додає актуальності розробці теоретичних і методологічних основ політичної соціалізації зростаючого покоління», – відзначає дослідник [247, с. 3].

При розробці таких програм необхідно враховувати позитивні моменти того, як в розвинених демократичних країнах Європи і Північної Америки вдало використовується загальна світоглядно-аксіологічна орієнтація сучасної молоді на прагматичні орієнтири з метою забезпечення повноцінної політичної соціалізації для більшості громадян.

Позитивне значення прагматизму в політиці полягає в тому, що він може бути використаним в якості світоглядно-ціннісного підґрунтя для врахування багатьох воль, точок зору, творчих поривів з метою реалізації загальної парадигмальної волі громадянського суспільства. Прагматизм і його засновниками розроблявся як шлях від окремих особистісних воль до єдиної соціально-громадянської згоди. Вітчизняні політологи особливо наголошують, що результат прагматичних методів залежить саме від мети, яка переслідується кожною окремою волею, саме тому, що думка повністю підпорядкована дії та слугує лише засобом для цієї мети. Відоме й порівняння прагматизму «з коридором у великому готелі; сотня дверей виходить у цей коридор: з каплиці, де молиться людина, що прагне набути власної віри; з кабінету, де працює філософ, що прагне зруйнувати будь-яку метафізику; з лабораторії, де науковець виконує свої дослідження… І завдяки коридору всі ці кімнати сполучаються, а їх мешканці можуть обмінюватися думками» [465, с. 165–166].

Об'єднання навколо такого комунікативного простору забезпечує справжню демократію, якщо основою комунікативного простору є право і

закон. Тому залишається ще раз підкреслити, що прагматизм як основа політичної соціалізації може мати дійсно позитивні наслідки тільки в демократично-правових державах, де функціонує активне й ефективне громадянське суспільство.

У країнах розвиненої демократії держава всіляко намагається підтримувати прагнення молоді до прагматичної, цілеспрямованої самореалізації, до активної політичної соціалізації в громадянські асоціативні та державні управлінські структури. Справа в тому, що прагматично налаштовану молодь відрізняє, на думку Л. Сокурянской, активне сприйняття таких аксіологічних орієнтирів, як «економічна незалежність, особиста свобода, розвиток здібностей, сімейне і матеріальне благополуччя; у студентів, які належать до цієї групи, розвинені такі особистісні якості, як упевненість у собі, прагнення до самореалізації, прагматизм» [393, с. 311].

Ці здатності просто необхідні, щоб досягати в сучасному соціумі особистого успіху, разом з тим приносячи користь громаді, суспільству, країні та державі. Відсутність же прагматики веде до надмірної емоційності й нераціональності, на що зокрема звертає увагу Н. Пробийголова: «Індивідуальний рівень характеризується ідентифікацією молоді з певним соціальним середовищем, засвоєнням її символів, формуванням патріотизму, переважанням емоційних компонентів у сприйнятті політичних знань; переважно відсутністю раціональних уявлень про політику. Зазначене обумовлює відносну специфічну стійкість як позитивної, так і негативної політичної спрямованості. Тобто передбачає формування такого політичного відношення, яке сприяє політичному самовираженню молоді й відповідає встановленим зразкам політичної поведінки» [346, с. 13].

Таким чином, позитивний вияв прагматизму в процесі політичної соціалізації особистості полягає в цілеспрямованому, орієнтованому на активну життєву позицію налаштуванні людини. Негативом же прагматичної орієнтації в процесі політичної соціалізації є нейтральне, відсторонене ставлення особистості до емоційних, ірраціональних проявів індивідуального життя, що

робить соціальну діяльність людини знебарвленою, механічною, позбавленою унікальної культуро- і життєтворчості.

З одного боку, прагматизм є ефективним світоглядним підґрунтям, що може гарантувати окремому суспільству конкурентоспроможність та успішність, а всьому людству − виживання, яке вже стало актуальною метою в найближчій перспективі. Людство має почати прагматично ставитися до природи, соціальних відносин, виробництва та споживання. В. Кремень називає «основними цінностями нової епохи: збереження природи, мирне співіснування людей, їхнє фізичне і психічне здоров'я, життя у злагоді із собою й іншими, повнота реалізації особистісного потенціалу, підтримка різноманітності культур» [230, с. 12].

Зазначені В. Кременем цінності мають визначатися суспільною свідомістю громадян, у якій сьогодні відбулися істотні зміни на рівні світогляду, моральних цінностей. Відомий канадський філософ Ч. Тейлор назвав ці зміни «хворобами сучасності». Серед них – «індивідуалізм, для якого характерно звуження соціального бачення, зосередження особистості на своєму приватному житті, раціоналізм і прагматизм. Суспільна свідомість громадян все частіше проявляється крізь такі явища, як соціальна апатія, аморфність соціальних інтересів, зниження освітніх і культурних потреб, лібералізація та популяризація аморальних проявів тощо» [408, с 19].

Тобто, з іншого боку, прагматизм на індивідуальному рівні за умови недостатньої зрілості особистості може призвести до формування егоїстичного індивіда, нездатного послуговуватися соціальними і загальнолюдськими цінностями. В цьому, з нашої точки зору, і полягає головна суперечність прагматизму. Соціум завдяки прагматичній орієнтованості може стати сильнішим, а окрема людина через недостатню культурну розвиненість і втрату гуманітарно-гуманістичного змісту, що несуть загальнолюдські цінності, може зовсім втратити культуротворчі й особистісні основи для адекватної й активної соціалізації, в тому числі й політичної.

Враховуючи те, що молодь в трансформаційних суспільствах не має

традиції демократичної соціалізації, її прагматичне ставлення до життєвих цінностей призводить до того, що вона починає орієнтуватися на легко доступні й активно поширювані цінності масової культури. Це знецінює особистість і будь-які соціалізаційні зусилля, адже молодь починає послуговуватися виключно цінностями масового споживання. За таких умов, процес політичної соціалізації набуває максимально збочених форм і результатів. Вітчизняні дослідники вказують на такі проблеми адаптації молоді, що характерні саме у трансформаційних суспільствах: «молодь постала беззахисною перед натиском західної ідеології масової культури; відбулося розшарування молоді за соціалізаційними траєкторіями як віддзеркалення соціальної стратифікації суспільства, диверсифікації соціокультурних сценаріїв життя; суперечність функціонування ціннісних орієнтацій молоді веде до зниження рівня загальної культури, відбувається зсув гуманізації на користь меркантилізації; соціальна аномія підриває соціалізаційні практики, але в той же час містить можливості для реалізації індивідуального потенціалу молоді; перехід від однієї соціальної системи до іншої потребує вибору стратегічних пріоритетів» [357, с. 221–222]. Без належної громадянської та політичної освіти і просвітництва українська молодь буде продовжувати користуватися найгіршими результатами прагматизації сучасного світогляду. Замість прагматичного посилення особистісних творчо-вольових здатностей у процесі соціалізації молода людина лише потрапляє в полон загальновживаних стереотипів суспільства масового споживання.

Отже, українська молодь, не набуваючи належної освіти, перетворюється в процесі політичної соціалізації не на активних громадян, а на пасивний і аморфний електорат, з якого політичні еліти засобами примітивної пропаганди можуть ліпити все що завгодно. Це один з найстрашніших наслідків прагматичного спрощення політичної сфери. Еліти в недемократичних країнах відсторонюють молодь від якісної освіти, переконуючи, що вона не потрібна для досягнення успіху. Квазі-освітні форми політичного просвітництва ж сповнені стереотипів і штампів. Вони не сприяють всебічній політичній

соціалізації молоді, через що сфера політики зовсім втрачає духовно-моральну, гуманітарно-гуманістичну складову. Г. Груць зауважує, що «духовно-моральне виховання молоді сьогодні здійснюється зі значними труднощами. В освіті переважають прагматичні компоненти, які помітно впливають на її зміст, почасти шкідливо «вимиваючи» фундаментальну освіту, здійснюється підготовка вузького спеціаліста, що ефективно виконує призначені йому функції» [114, с. 123].

І окрім цих функцій, за які передбачається винагорода, людина не бачить інших орієнтирів і цінностей. Людина перестає бути громадянином. Саме тому, в розвинених країнах поруч з професійною освітою завжди іде освіта політично-громадянська, її ефективні структури. Українська молодь швидко сприйняла прагматичний тип мислення, але не отримала через освітні та просвітницькі механізми те, що цей тип мислення перетворює на цивілізовані громадянські чесноти і гуманістичні цінності особистісної самореалізації у вільному демократичному суспільстві.

Безумовно, у кожної молодої людини залишається значний потенціал до творчої самореалізації, однак, без зовнішньої соціальної, громадської, освітньої підтримки цей потенціал часто нівелюється примітивізовано прагматичними орієнтирами, спрощеними до вульгарності соціалізаційними цілями. Фактично, в нашому суспільстві гіпертрофується одвічно українська соціально-психологічна властивість − егоцентризм. Дослідники відмічають у сучасної молоді такі соціалізаційні орієнтири, як «соціальну та економічну активність, мобільність значної частини молоді, що виявляється у збільшенні кількості молодих людей, які працюють за сумісництвом, мають додатковий заробіток, надають платні послуги населенню, займаються підприємницькою діяльністю, комерцією; постійні пошуки нових видів, форм діяльності, прагнення до самостійності та набуття власного досвіду, визначення свого місця в суспільному житті. Підкреслюється, що розвиток цих нових якостей змінює ціннісні орієнтації молоді, усталює егоцентричні настанови, сприяє більшому прагматизму і стриманості в проявах духовності» [185, с. 8]. Таким чином,

можна зробити висновок, що в недемократичному суспільстві існує велика небезпека того, що прагматизований світогляд призводитиме до значної аксіологічної кризи проходження процесу політичної соціалізації особистості.

Надмірна прагматизація процесу політичної соціалізації без відповідної політично-освітньої підготовки молоді призводить до вилучення із свідомості молодих людей головних ідейних основ і чуттєвих мотивацій, що в демократичному суспільстві теж визначають спрямування становлення політичного індивіда. Через це в нашому суспільстві постійно виникають загрози та глухі кути «позачуттєвої» політичної соціалізації особистості, домінує схильність до маніпуляцій («вірити нікому не можна», «вся влада − злочинна» тощо).

Американський же прагматизм стверджувався як засіб розумового і вольового подолання таких негативних явищ. І щоб такий життєвий розсуд не виходив за певні рамки, послуговуючись виключно егоїстичною прагматикою, в суспільстві мають діяти ефективні демократичні інституції, право і закон. Без цього прагматизм народжує суспільство, в якому індивіди послуговуються виключно егоїстичними забаганками, а такими індивідами легко маніпулювати, перетворюючи їх на електорат. Саме так стається в Україні, де прагматичний тип мислення нашарувався на відсутність ефективних демократично-правових інституцій і процедур, через що в суспільній свідомості домінує масово-споживацький егоїзм у поєднанні з політтехнологічною маніпулятивною міфотворчістю.

Важливо відмітити, що одним із міфів, який розповсюджується через глобальну інформаційну сферу, є міф про те, що прагматичне ставлення до життя є шляхом до успішності, на доказ чого завжди наводяться США. Але рідко говориться про те, що в США прагматизм спирається на потужні демократично-правові інституції та традиції. У країнах, де нема високого рівня демократії, прагматизм може призводити до справжньої соціокультурної безвиході, але глобальна сфера сучасної цивілізації продовжує розповсюджувати принципи політичної соціалізації, засновані на прагматичних

ідеях. Вітчизняні дослідники зокрема пишуть, що «процес політичної соціалізації детермінують чинники різного соціального рівня. На макросоціальному рівні суттєвий вплив на формування стереотипів політичної свідомості та поведінки громадян мають панівні в суспільстві соціально-економічні відносини, специфіка етнонаціонального та релігійно-конфесійного спілкування, політичної влади, національної культури. Але якраз у зв'язку з розвитком тенденцій інтернаціоналізації та глобалізації соціально-економічних, політичних і культурних відносин, все більший вплив на процес політичної соціалізації здійснюють явища, що відбуваються на мегасоціальному рівні, − розвиток економічної кооперації, політична інтеграція, регіональні та глобальні конфлікти і кризи» [307, с. 281].

Важливо розуміти, що ідеї, нав'язуванні на глобальному рівні, мають проходити національне соціокультурне сито. Не можна сприймати прагматизм як панацею на українському ґрунті, якщо ця ідеологія зробила США найбільш успішною державою і нацією. У наших умовах прагматизація мислення, виключення чуттєвої складової з політичної свідомості не дає позитивних результатів, але натомість створює нові загрози та глухі кути.

Важливо, щоб усвідомлення таких небезпек відбувалося як з боку великих суб'єктів національної політики й освіти, так і з боку кожної молодої людини. Остання має в процесі власної соціалізації усвідомлювати важливість як прагматично-раціоналістичних, так і чуттєво-феноменологічних чинників становлення власної особистості. Тут важливо враховувати діалектику політичної соціалізації, яку описують І. Сервецький та В. Редька: «з одного боку, посилення суспільної потреби в розвитку політичної свідомості особи, а з іншого − відчуження людини від державного життя та прийняття політичних рішень. Ці тенденції спостерігаються, зазвичай, на перехідних етапах розвитку суспільства. Підвищення рівня політичної активності громадян сприятиме ефективному здійсненню державної влади в країні, реалізації пріоритетних напрямів протидії злочинності» [385, с. 24]. Підвищення рівня політичної активності та соціалізованості громадян може відбуватися лише тоді, коли

прагматичні орієнтири всього суспільства і кожного окремого громадянина будуть мати одне ідейно-аксіологічне джерело й підґрунтя. В іншому випадку, позачуттєва, позаідейна, жорстко раціоналізована прагматика буде призводити до конфліктності та маніпулятивності політичної сфери життєдіяльності національного соціуму.

Відповідальними за надмірну прагматизацію соціальної свідомості та маніпулювання нею є і засоби масової інформації та комунікації. Саме в комунікативній сфері суспільства прагматичні настрої повинні наповнюватися певними аксіологічно-ідейними орієнтирами. У недемократичному ж суспільстві засоби масової інформації та комунікації скоріше відіграють роль підвищення індивідуально-прагматичної напруги кожного індивіда, яким можна внаслідок такої напруги легко маніпулювати і управляти, зважаючи не на демократичні цінності, а виключно на забаганки владних еліт. Зовнішні фактори формування процесу соціалізації розуміються науковцями як “суспільні виклики до індивідуального буття людини та розвитку особистості. Серед них особливе місце належить комунікаційним факторам (спілкування в певному середовищі, вплив засобів масової інформації). Тут споживач інформації фактично не аналізує наданий матеріал, сприймає на віру як істину останньої інстанції. Через це ЗМІ можуть бути інструментом маніпулювання і формування певних «стандартів» – зневажання освіченістю, прагматичне ставлення до життя, критеріїв успішності тощо. Разом з тим, не варто зупинятися виключно на негативному аспекті, вважають вчені. Високий культурний, інтелектуальний, духовний рівень засобів масової інформації буде важелем позитивного впливу на процес соціалізації” [41, с. 435].

У черговий раз доводиться констатувати, що будь-які загрози і глухі кути «позачуттєвої» політичної соціалізації особистості можуть долатися виключно завдяки її високій освіченості та свідомості. Тут і складається класичне замкнене коло, коли еліти не створюють умов для освіти громадян, а останні, будучи недостатньо освіченими, піддаються на прагматичні маніпуляції еліт, вважаючи, що тим самим вони самі досягають своїх прагматичних цілей.

Саме відсутність в нашій державі дієвої системи політичної освіти й виховання молоді призводить до того, що глобальна прагматична ідеологія потрапляє на ґрунт, зовсім не підготовлений до сприйняття її цивілізованих вимірів. В Україні складається так званий «невихований прагматизм», в рамках якого поза індивідуально-егоїстичними вимогами не знаходиться інших дієвих факторів політичної соціалізації особистості. У цьому зв'язку важливими є застереження психологів про те, що «відсутність в Україні системи узгоджених вимог щодо політичного виховання молоді є небезпечною. Виокремлюються зокрема й психологічні чинники, які в найбільшій мірі зумовлюють політичну активність молоді, що дозволить організувати вплив на процес становлення її громадянської позиції. Серед них важливе місце займають індивідуально-психологічні характеристики особистості та психологічні особливості мікросередовища, які відображають взаємозв'язок між особистістю та її безпосереднім соціальним оточенням» [249, с. 3].

Молодий українець в психологічному аспекті залишається один на один з титанічним впливом глобальної ідеології масового споживацтва, протиставити якому йому просто нічого. Прагматизм політичної соціалізації, в такому випадку, визначається виключно індивідуалістськими меркантильними цілями, що знаходяться поза межами демократичності, правового ставлення до соціуму і себе самого, поза патріотичними відчуттями.

Людиною ж, єдиною прагматичною настановою якої є задоволення своїх споживацьких стереотипів, дуже легко маніпулювати, чим і користуються політичні еліти. При цьому, самі еліти не послуговуються якимись вищими цілями. Вони є такими ж неосвіченими, дераціоналізованими, обездуховленими. Їх прагматизм теж виключно меркантильний. Завдяки цьому вони вдало створюють політичні міфи для такого ж меркантильного населення. Категорію міфу у політиці найкраще розвинув Ю. Шайгородський: «Серед основних ознак сучасної політичної діяльності відзначається послаблення її раціональних засад. Залежно від конкретної соціально-політичної ситуації, цілей, очікувань масової свідомості, політики створюють міфи, які дозволяють

заповнити ціннісний вакуум новими духовними дороговказами. Останні можуть перетворитися на дієву ідеологію або стати реальним підґрунтям для формування нової ціннісної парадигми. Політична міфотворчість стає складовою моральної орієнтації в політичному просторі. Продукуючи символи і значення, міф наповнює політичні процеси новим культурологічним змістом, внаслідок чого змінюються пріоритети, а відтак і взаємовідносини влади з громадськістю» [443, с. 9].

У недостатньо демократичному суспільстві, яке представлене в Україні, така міфотворчість набуває саме маніпулятивного характеру, коли процес політичної соціалізації національної молоді спрямовується в русло перетворення кожної людини не на громадянина, а на аморфну частку майбутнього аморфного утворення, що зватиметься електоратом.

Яким чином долати таку загрозливу для національної свідомості, культури і безпеки ситуацію? Виключно завдяки створенню політично-освітнього, громадянсько-просвітницького простору, що зможе продукувати національні ідеї, змісти, цінності та символи, на які потім вже накладатимуться прагматичні матриці, продуковані глобальною масово-споживацькою культурою. У цьому зв’язку політична наука вказує на «семіотичний простір політичних категорій носія конкретної культури як базу, своєрідну психологічну установку, модус подальшого розгортання діяльності. Формування будь-якого типу політичної культури відтак починається зі змістів, якими наповнюються майбутні суб’єкти політики. Важливою визначається висококваліфікована побудова передачі семантичного простору ліберально-демократичної ідеологеми сучасній молоді. Це завдання вирішується в рамках розробки ідей національною елітою, оформлення їх з урахуванням новітніх досягнень в області засобів масової комунікації (як головного постачальника суспільних зразків і архетипів)» [251, с. 14].

Вихід з глухих кутів сучасної ситуації вбачається нами виключно у поєднанні прагматичного з ідеальним, загальнолюдським, змістовним, тобто в створенні ефективної системи політичної, громадянської освіти і виховання, що

ґрунтуватиметься на гуманістичних і гуманітарних пріоритетах особистісної соціалізації.

З нашої точки зору, саме новітня національна ідея як ідейно-емоційний чинник подолання тупиків вульгарного прагматизму може стати справжнім фундаментом політичної освіченості майбутніх українських громадян. Саме спільні ідеї можуть єднати людей в націю як політичну єдність, в рамках якої відбувається гармонійна, навіть не позбавлена прагматичності, політична соціалізація особистості. Дійсно слушними є висновки Л. Шимченко про те, що "процес політичної соціалізації забезпечує людську потребу – належати до соціуму, бути частиною певної політичної групи, відчувати свою потрібність суспільству, впливати на політичну ситуацію, визнавати загальноприйняті політичні цінності, формувати політичну позицію. У цій динаміці особливу роль відводять формуванню політичної ідентичності, тобто ототожнення особою себе з політичним середовищем чи групою. Політична соціалізація, яка забезпечує трансформації ідентичності в національну, мусить опиратися на громадянську ідентифікацію, «фундамент патріотизму» [454, с. 12].

На такому фундаменті можна плідно використовувати різні способи ставлення до політичної дійсності, в тому числі й прагматичний. Найяскравішим прикладом ефективності політичного прагматизму, що ґрунтується на міцній національній ідеї, є американська демократія, в рамках якої кожен громадянин соціалізується, гармонізуючи власну прагматичну спрямованість з тією користю, яку він може принести суспільству загалом.

Будь-яка ідея, за прагматичною філософією, утверджує власну припустимість виключно на практиці, в реальній діяльності людини, спрямованій на раціональне перетворення зовнішньої дійсності. У вільному демократичному суспільстві громадянин діє саме таким чином: самореалізується, використовуючи власні життєві орієнтири та творчу енергію. Прагматичне ставлення до процесу політичної соціалізації, за класиками, полягає в тому, щоб людина навчилася таким чином визначати власні соціальні пріоритети, щоб вони раціонально вписувалися в політичні орієнтири

соціальної групи, громади, соціуму, держави, нації, людства. Прагматизм як світоглядно-філософський принцип полягає в тому, що творча людина може самореалізовуватися, не приносячи шкоди зовнішньому соціальному оточенню.

4.3. Гібридизація та фрагментація політичної соціалізації у трансформаційних суспільствах

Українське суспільство переживає одночасність трансформаційних змін на всіх його рівнях:

макрорівні – змінюється соціальна система суспільства, а саме здійснюється перехід від соціалізму до ринкових відносин;

мезорівні – змінюються певні сфери суспільного життя;

мікрорівні – відбуваються зміни у способі мислення, поведінці, стилі життя як окремих індивідів, так і малих соціальних груп.

Звичайно, це досить складний і тривалий процес, який охоплюватиме очевидно, не одне покоління. Процеси трансформації зорієнтовують, і разом з тим, потребують нового економічного, політичного, правового мислення, уміння діяти в умовах і обставинах, які постійно змінюються. Соціологами виокремлено такі напрями аналізу трансформаційних змін: взаємозв'язок макро- і мікрорівнів; відносна автономність макро- і мікрорівнів; потенційний рівень та дійсність змін означених вище рівнів соціальної реальності; визначення ймовірнісного прогнозу змін. Політико-культурна трансформація, відповідно, відображає зміни на рівні суспільства (макрорівень – відбувається розвиток демократичної політичної культури суспільства), на рівні мікрорівня – відображає зміни в політичній, правовій, культурній, соціальній та інших сферах, оскільки зв'язана з ними і, звичайно, на мікрорівні – розкриває зміни політичної свідомості, ціннісної системи, політичної поведінки особистості і малих соціальних груп. Особливості політико-культурної трансформації обумовлюють зміни і процесу політичної соціалізації особистості.

Характер політичної соціалізації особи у будь-якому суспільстві тісно пов'язаний з типом політичного режиму та домінуючими політичними практиками. Тому специфіка політичної соціалізації на початку XXI ст. формується під впливом тенденції до створення на пострадянському просторі квазідемократичних політичних режимів, спільною рисою яких є поєднання в тих чи інших відношеннях демократичних та тоталітарно-авторитарних ознак. При цьому демократичні ознаки мають переважно формально-декларативний характер, а тоталітарно-авторитарні визначають сутність політичних процесів в країні.

Як зауважує О. Новакова, «формування зворотних процесів в межах демократизації викликане комплексом об’єктивних та суб’єктивних причин, які привели до формування у багатьох країнах таких демократичних інститутів, як політична конкуренція, змінність політичних груп при владі, виборність законодавчих органів влади, державних лідерів. Але виникнення цих формально-інституціональних ознак демократії, не привело до появи демократичних відносин в суспільстві – реального представництва інтересів громадян; їх участі в політиці, що виходить за межі електоральних процесів; верховенства правового закону для всіх громадян і для політичної еліти у першу чергу; демонополізації політичної та економічної влади» [287, с. 12].

Соціально активний та відповідальний тип громадян не можна створити лише за допомогою офіційних інститутів. Його формування пов’язане з глибокими процесами наділення громадян політичними та економічними можливостями, за допомогою яких вони отримають ресурси та навички вимагати відповідального уряду, а також амбіції, що мотивують громадян займатися цим. Демократичні інститути можуть бути нав’язані зовні, але якщо названі вище умови відсутні, то є велика вірогідність створення дефектної, нестійкої демократії.

Українські науковці часто визначають вітчизняний політичний режим як гібридний. Зокрема Ю. Мацієвський наголошує, що специфіка гібридності нашого суспільства «означає, що формальні інститути є лише фасадом для

неформальних інститутів і практик, які переважають у політичному процесі.... гібридизація – це не адаптація старого радянського авторитарного режиму до нових умов, а псування (витіснення, заміщення) формальних інститутів неформальними» [265, с. 16–17].

Частина західних політологів, у т.ч. Т. Каротерс, аналізуючи специфіку політичних змін в Україні, визначає останню як «гібридну державу» зі змагальним авторитарним режимом. Для такої держави характерним є поєднання залишків старої радянської системи з новими економічними та політичними інститутами. Політичний процес у гібридній державі визначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, які приносять мало користі для країни і мають малу підтримку населення [477, с. 10]. До гібридних держав Т. Каротерс зарахував Україну, Албанію, Росію, Болгарію, Боснію і Молдову. Їх характеризують такі ознаки: недостатність враховування або ігнорування інтересів громадян; часте порушення правових норм; низький рівень політичної участі в період між виборами, подібно до того, як це відбувається у «делегованій демократії»; непевність і низька легітимність результатів виборів; низький рівень довіри до державних інститутів; в цілому недосконале функціонування держави [477, с. 10].

Найголовнішим є те, що перебіг політичного транзиту не зробив громадян більш освіченими та свідомими, у своєму ставленні до політичного життя вони зберегли відчуженість та пасивність, їх активізація зазвичай відбувається шляхом агресивної популістської мобілізації, а участь обмежується локальними, часто деструктивними акціями. Не заперечуючи величезних здобутків громадянського суспільства в Україні, необхідно пам’ятати, що його активність є достатньо обмеженою часовими та просторовими показниками, має фрагментарний характер і виявляється частіше як захисна реакція на ворожий вплив, ніж як здатність до продуктивного, повсякденного упорядкування власного життя, життя громади та усієї країни.

Підтверджуючи це, Ю. Мацієвський пише: «Успішна мобілізація, проте, є необхідною, але не достатньою умовою зрілого громадянського суспільства.

Дані міжнародних організацій та й опитування самих учасників протестів 2004 та 2014 рр. вказують на «спонтанність» громадянського суспільства в Україні. Відсутність широкого громадського руху, який би зміг прийти до влади, як після 2004 р., так і після 2014 р., свідчить, що таке «спонтанне» громадянське суспільство ще не перетворилося на організоване громадянське суспільство» [265, с. 196].

П. Бернхаген, К. Харпфер, К. Вельцель та Р. Інглхарт у своїй праці «Демократизація» встановлюють безпосередній зв'язок між активним залученням громадян у політичне життя та сталістю демократичних режимів. Вони вважають закономірним, що у нових демократіях серед населення поширюється скептицизм відносно чесності вибраних представників, надійності інститутів та функціонування політичної системи. Такий скептицизм частіше приводить до політичної апатії, ніж до громадянського активізму, послаблює громадянське суспільство та його тиск на корумпованих лідерів. «Але у тих країнах, де недовірливі громадяни стають «критичними громадянами», – наголошують автори, − «які підтримують високий рівень масових дій, що кидають виклик елітам, уряди є послідовно більш ефективними, прозорими та відповідальними. Стає зрозумілим, що забезпечення якості демократії – це не лише справа еліти, але й значною мірою справа самих громадян. Коли громадяни вмотивовані постійно здійснювати тиск на еліту, і здійснюють його, вони можуть підвищити якість та ефективність правління» [127, с. 639–640].

Аналогічний підхід підтримує й український політолог В. Бортніков, що присвятив свою увагу комплексному вивченню політичної участі, цього феномена соціалізації як визначального чинника демократичної трансформації українського суспільства. Аналіз широкого спектра думок щодо природи політичної участі, дозволив авторові констатувати, що «розуміння поняття «політична участь» в умовах демократичної трансформації лише крізь призму публічно-владних відносин є надто вузьким. Слушною, на його погляд, виявляється точка зору, згідно з якою політична участь – це діяльність,

спрямована на задоволення життєвих потреб і розподіл ресурсів у їх широкому розумінні, оскільки демократія як політична категорія має не лише політичну, а й соціальну складову» [47].

Тому збільшується значення чинників та умов соціалізації громадян у суспільстві, що намагається здійснити демократичний перехід. Зважаючи на те, що характерною рисою політичного режиму в Україні є перевага відносин неопатримоніального типу, що характеризують режим «безплідного/нікчемного плюралізму» (feckless pluralism), як його визначив Т. Карозерс, то виходом з цієї неефективної практики вбачається реформування політичної системи. Така реформа, згідно В. Бортнікова, має зводитися до гармонійного поєднання системи призначень з центру (професіоналів високого класу) і формування громадськістю місцевих органів влади та управління (з відповідним механізму контролю). Інститут державних адміністрацій, що виник внаслідок боротьби за владні повноваження у трикутнику «Президент – Верховна Рада – Кабінет Міністрів», гальмує демократичні перетворення і має бути скасований.

Радикальна зміна суспільного порядку відображається, серед іншого, на гетерогенності політичної культури суспільства. Складністю трансформаційних процесів в Україні є руйнування цінностей авторитарної політичної системи і несистемність та суперечливість спроб затвердити нову модель суспільного розвитку зі змішаною економікою, ідеологічним і політичним плюралізмом, гарантією прав і свобод громадян, пріоритетною роллю громадянського суспільства.

В умовах змін соціокультурного та політико-культурного середовища набуває актуальності приналежність особистості до тієї чи іншої субкультури, що позначається на її політичній соціалізації. Диференціація соціальних і політичних ролей, соціальна різнорідність та розшарування формує субкультури – вікові, класові, етнічні, професійні, регіональні, релігійні та інші. За відсутності загальновизнаної у суспільстві системи цінностей, вплив певних субкультур на особистість може бути відчутнішим, що в цілому позначиться на збалансованості дії системи чинників політичної соціалізації. Доречно

відзначити, що економічні і соціальні зміни (зокрема, зменшення життєвого рівня більшості населення, зростання безробіття тощо) послаблюють соціальну та групову ідентифікацію особистості. Це може позначитися на політичній соціалізації особистості у повільному формуванні класової самосвідомості та колективної активності на основі соціально-економічних інтересів. Варто підкреслити, що формування середнього класу є основою держави, запорукою її демократичного і динамічного розвитку.

На політичну соціалізацію впливає і маргіналізація населення, що виникає під впливом трансформаційних змін. Це стан, коли особистість втрачає ідентифікацію із певною соціальною групою, коли (особистість чи група, з якою вона ідентифікувала себе) змінює соціальну позицію, статус і відповідно роль в суспільстві внаслідок політичних, економічних та соціальних перетворень. Особистість втрачає попередні соціальні зв'язки та пристосовується до нових умов і відносин. Небезпечними, такими що потребують уваги з боку влади, інститутів соціалізації та суспільства, на наш погляд, проявами маргінальності є: замкненість у субкультурах, зростання рівня злочинності, особливо серед молоді за умов несформованої ідентичності; постійне незадоволення та критика влади й протестна поведінка; сепаратистські настрої й політичний екстремізм; надмірна заполітизованість більшості суспільних процесів; криза ідентичностей в умовах ідеологічної невизначеності. Водночас, соціологами вказується на переважно ситуативний, а не атрибутивний характер маргінальності. Вихід з такого стану залежить, звичайно, від позитивних змін в економічній, політичній, правовій сферах. Але не менш вагомим чинником є творча активність самої особистості. Одним із шляхів виходу із маргінального стану нашого суспільства вважаємо дії не лише з боку держави, а й активне долучення громадянського суспільства, експертного середовища у питання розробки та впровадження механізмів і форм взаємодії, спрямованих на покращення соціокультурного середовища. Крім того, інститути політичної соціалізації, зокрема освіта, ЗМК, політичні партії і громадські організації, родина, мають використати свій потенціал і

можливості для упередження негативної та орієнтації на позитивну адаптацію і соціалізацію.

Українські дослідники визначають, що сьогодні продовжується складний процес демократизації політичної культури, налагодження діалогу між особистістю, суспільством і владою, створення каналів комунікації між громадянами та владою. Риси фрагментарності політичної культури проявляються у невизначенні спільної ціннісно-нормативної основи, у суперечках щодо політичного устрою суспільства, різних розумінням сутності влади, слабкому рівні довіри між окремими групами, низькому рівні соціальної згуртованості. На відміну від фрагментарної, інтегровану політичну культуру характеризує високий ступінь згоди щодо основи політичного устрою; значимість участі громадян у вирішенні конфліктів; низький рівень політичного насильства, розвиненість різних форм плюралізму. Звичайно, зміна типу політичної культури – це процес не одномоментний. Варто відзначити, що певні позитивні зрушення в бік демократичного розвитку в Україні відбулися, проте спостерігається більше декларований характер змін, ніж реальний. Це призводить до зміни норм, які регулюють поведінку та впливають на суспільну інтеграцію. Крім цього, відсутність єдиних базових цінностей також негативно позначається на інтеграції суспільства.

Фахівцями визначається розчарування суспільства не лише «радянськими», а й певною мірою і ліберальними цінностями. Звичайно, особиста свобода, соціальна мобільність є незаперечними цінностями. Разом з тим, невирішені економічні і фінансові проблеми обмежують свободу індивіда. У цьому контексті визначимо, що права і свободи особи, дотримання законів, демократія, плюралізм як проголошені ідеали і цінності, мають стати реаліями повсякдення. Лише в такому випадку можна очікувати позитивних змін у суспільстві, формування нових ціннісних орієнтирів.

Особливості історичного розвитку та соціально-економічні фактори сформували регіональні особливості політичної культури України. На фрагментарність політичної культури вказують макрорегіональні відмінності

українського суспільства, що виявляється у регіонально-територіальній ідентифікації населення. Так, відмінні умови історичного і культурного розвитку регіонів, а також вплив таких чинників соціалізації, особливо ЗМК, політичних партій, освіти та інших, позначилися на політичних оцінках і поглядах, орієнтаціях та установках щодо політичної системи суспільства та своєї ролі в ній, на орієнтирах подальшого розвитку суспільства.

Регіональні відмінності політичної культури населення України обумовлені історичними, соціально-економічними, духовними, психологічними, мовними особливостями цих регіонів. Предметом різних поглядів населення регіонів України тривалий час були питання участі в міжнародних організаціях, стратегічні орієнтири зовнішнього розвитку, історичні події, мова тощо. При чому деякі з них часто використовувалися деякими політиками для маніпуляцій свідомістю громадян. Зрозуміло, що надмірне акцентування на відмінних поглядах породжує суперечливість мислення та може загрожувати єдності суспільства. Варто вказати, що регіональні відмінності виявляються у наявності стереотипів свідомості населення - усталених і спрощених образах політичних об’єктів, що спираються на певні схеми осмислення політичного життя. Різниця стереотипів пов'язана із неоднорідністю ментальних структур свідомості українського суспільства. Проблема інтеграції макрорегіонів, кожний з яких має політичну, соціально-економічну та соціокультурну специфіку, потребує уваги з боку влади.

Важливим фактором консолідації українського суспільства навколо цінностей демократії є формування активної та самостійної особистості, здатної мобілізувати необхідні ресурси для досягнення поставлених цілей та відповідальної за результати своїх дій і вчинків. Водночас, інтегроване, консолідоване суспільство потребує культивації та підтримки моральних якостей і демократичних цінностей, відповідного рівня демократичної політичної культури, відповідності законів з моральними культурно-правовими нормами демократичних суспільств.

Фрагментарність політичної культури українського суспільства

проявляється у несформованій комунікативній функції, яка забезпечує зв’язок між суб'єктами політичних відносин як у просторі – в межах системи, так і у часі – спадковість передачі політичної культури між поколіннями. Умови перехідного суспільства розривають цю функцію, ускладнюючи комунікацію суперечками, мінливістю життєвих стилів та стандартів, змінами політичних поглядів, політико-рольових функцій різних вікових груп, що викликають, серед іншого і деструктивні стани особистості, про що вже мова йшла вище. Подібна фрагментарність політичної культури впливає на політичну соціалізацію, коли її інститути характеризуються розбалансованістю впливу та низькою здатністю до консолідації. Гетерогенність політичної культури українського суспільства позначається на амбівалентності політичної свідомості, основними проявами чого є розкол масової свідомості, ціннісна невизначеність, проблема стереотипізації політичного мислення.

Варто визнати, що в сучасному українському суспільстві спостерігається посилення політичної активності населення при одночасній низький ефективності конвенційних форм участі. В суспільстві також є проблема компетентності широкого загалу, позитивного досвіду політичної діяльності, навичків і вмінь виражати і захищати політичні інтереси, дотримання прав і обов'язків як у персоналізованих, так і в інституціоналізованих формах.

В умовах трансформації політико-культурної сфери політичні цінності переусвідомлюються, що фрагментує суспільство на прихильників політичних цінностей минулого і сучасного розвитку. На свідомості і поведінці особистості відображається суперечливість між осмисленням демократії як мети розвитку і низькою результативністю демократизаційних процесів. Також існування протилежних за соціально-психологічними та ідейно-політичними характеристиками типів свідомості, невизначеність ціннісної основи, уявлень, установок, орієнтацій засвідчують фрагментарність політичної культури українського суспільства.

Що може сприяти гомогенності політичної культури? Це запровадження реально діючих демократичних політичних норм, правил діяльності і життя,

відкритий діалог влади і суспільства, налагодження чіткого і діючого механізму політико-культурної комунікації суб'єктів політики та системи контролю, а не їх імітаційність та формальне існування. Результатом політичної соціалізації є політично зріла особистість, яка в демократичному суспільстві: а) розуміє природу влади та управління, принципи, норми та закони політичного життя суспільства; б) усвідомлює свої права та обов'язки; в) дотримується політичних цінностей, політичних норм, взірців поведінки, що притаманні певному суспільству; г) довіряє політичній спільноті та ідентифікується з іншими співгромадянами, орієнтована до співпраці з ними.

Формування в Україні сучасної демократичної політичної культури повинне значною мірою сприяти інтеграції суспільства, економічному, соціальному та духовному прогресу держави, посиленню її міжнародного авторитету. Проте наслідки трансформаційного процесу впливають на джерела і способи формування політичної культури, часто роблячи цей процес більш стихійним, ніж керованим. За таких обставин розрізняються форми вираження політичних орієнтацій, їх зміст у соціальних групах з різним рівнем загальної культури, матеріальної забезпеченості, соціальним досвідом.

В умовах політико-культурної трансформації можна окреслити два аспекти: з одного боку, домінуючим чинником соціальної і політичної активності стають творчі особистості, з широким світоглядом і бажаннями до змін; з іншого – домінування у значної частини людей цінностей рівності, колективізму, справедливості, що залежить від матеріального забезпечення конкретної особи. Орієнтація більшості населення на задоволення матеріальних інтересів робить його заручником популістських лідерів, демагогів. В умовах політико-культурної трансформації необхідно враховувати значимість традиції в нових ціннісних орієнтаціях суспільства; дотримуватися балансу та єдності системи національних цінностей, модернізацію культури та загальнолюдських цінностей. Становлення особистості як свідомого та активного суб'єкта політичних відносин є головним змістом процесу політичної соціалізації, яка не тільки вмотивовує діяльність, але й формує реальні механізми та засоби

політичної участі, надає необхідні для цього знання та навички. Суспільство має засвоїти нові цінності, змінюючи спрощеність і одновимірність сприйняття соціальних явищ, яке було притаманне авторитарно-тоталітарному минулому. Утвердження нових цінностей має відбуватися через усвідомлення кожною людиною необхідності цих соціальних, політичних, культурних, економічних та інших змін. Виникає ціла низка й інших проблем: відповідність ціннісних орієнтацій моделям, що пропонуються вченими, консолідація суспільства, для досягнення якої потрібна система чинників. Серед вчених у розв'язанні складних питань, подоланні наслідків кризи першочерговим визначається вирішення соціально-економічних, які одночасно сприятимуть і врегулюванню національних, культурних, мовних, освітянських проблем.

Фрагментарність політичної соціалізації у суспільствах, що трансформуються пов'язана значною мірою також з якісною зміною ціннісних орієнтирів особи. Перехід суспільства до іншого стану викликає маргіналізацію суспільних груп і політичних інститутів, руйнування особистісної ідентифікації з попередніми соціальними структурами, цінностями і нормами життя, послаблення культурних, суспільних зв'язків.

В. Чорнобаєв слушно наголошує, що «сучасна аксіологічна система українського суспільства досі має фрагментарний характер. У той же час, історія розвитку суспільства переконливо доводить, що воно не може реформуватися і розвиватися, не маючи загальних стратегічних цілей, без ідеалів, об'єднуючих особисті інтереси в одну, єдину систему. Також суспільство не може багато часу базуватися, як це в Україні упродовж більше ніж двох десятиліть, на суперечливій, а іноді навіть конфліктній, системі цінностей. Таким чином, українське суспільство все ще знаходиться у процесі визначення аксіологічних цінностей. Для сучасної України характерні протиріччя, майнова і соціальна диференціація, що приводить з одного боку до руйнування традиційних цінностей, з іншого – до відсутності нової ціннісної системи, яку б визнавало більшість населення у якості основи життєдіяльності» [441, с. 125].

Формування позитивної, сталої ціннісної системи − це важлива передумова процесу політичної соціалізації, тому що побудова особистої системи цінностей ускладнена відсутністю єдиної аксіологічної системи. Науковому потенціалу України, політикам і суспільним діячам необхідно серйозно підійти до процесу визначення поняття «консенсусу» цінностей сучасного суспільства. Без цього визначення та механізму впровадження їх у життя, формування демократичної політичної соціалізації є проблематичним.

Певним емпіричним підтвердженням крихкого характеру ціннісної системи українського суспільства слугують дані соціологічних досліджень, що проводилися Центром Разумкова у 2015 р. в межах вивчення процесів ідентифікації українців. Для окреслення політичної соціалізації важливими є такі ціннісні характеристики, як ступінь зацікавленості в політиці, ставлення до бажаного типу державного устрою, оцінки характеру політичного режиму в Україні, а також розуміння двох ключових політичних цінностей – свободи та рівності.

За результатами соціологічних досліджень, 12% громадян дуже цікавляться політикою, більшість (67%) – зацікавлені певною мірою. Абсолютно не цікавить політика 21% респондентів. Відносно бажаного типу державного устрою, то 51% опитаних таким вважають демократію, 18% респондентів допускають, що за певних умов авторитарний режим може бути кращим, а 13% вважають, що для таких людей, як вони, демократичний режим, чи ні, не має значення.

Тут відбулася певна позитивна динаміка щодо підтримки демократії, очевидно, під впливом подій 2013-2014 рр., оскільки у грудні 2012 р. демократію вважали бажаним типом суспільного устрою лише 47% респондентів, 24% вважали, що за певних умов авторитарний режим може бути кращим, 17% – що для них тип режиму не має значення.

Дуже цікавим для визначення реальних ціннісних переваг громадян України є дослідження їх розуміння сутності основних цінностей політичної демократії – рівності та свободи. Серед двох запропонованих розумінь рівності,

більшу (54%) підтримку отримало те, що передбачає рівність насамперед можливостей для виявлення своїх здібностей і рівність перед законом, а меншу (36%) – розуміння рівності як рівність доходів, рівнів життя та суспільного становища для всіх.

Таким чином, начеб то можна зробити висновок, про відхід українців від патерналізму та формування активного і відповідального ставлення до впорядкування власного життя і захисту прав. У той же час, у певній суперечності із цим висновком, відносна більшість (48%) громадян віддали б перевагу життю в суспільстві, де все регламентує держава, але, де при цьому немає надмірної соціальної нерівності, тоді як 35% вважають за краще суспільство індивідуальної свободи, де кожен відповідає за себе і піклується про себе сам. Таким чином, у суспільстві більш поширене розуміння рівності в сенсі рівності можливостей. Однак, це розуміння поєднується із бажанням державного обмеження надмірної нерівності, відмовою від особистої свободи на користь державної регламентації заради цього [185, с. 6–7].

Певна невизначеність ціннісних засад суспільства та окремої особистості приводить до зростання мобілізаційних складових у політичній соціалізації українців. Методи та технології політичної мобілізації активно використовуються у період трансформації державою, політичними партіями або рухами та можуть ґрунтуватися як на переконанні громадянина, ураховуючи його цілі та інтереси, так і на безальтернативному примусі, залучаючи маси до політичної участі без уваги до їх думки та поглядів [329, с. 99].

Під час трансформації політичних режимів мобілізація дає змогу залучити до політичного процесу населення, яке цього раніше не робило чи не мало такої можливості. Так, мобілізація виборців на частково вільних і частково змагальних виборах, результати яких заздалегідь відомі, у силу використання адміністративної мобілізації та інших важелів впливу, розглядається дослідниками як «прогресивний крок з точки зору оволодіння індивідом ролі виборця, який оцінює різних професійних політиків, політичні

сили й курси» [259].

Гібридизація процесу політичної соціалізації виявляється також у тому, що він сполучає у собі як змагальні, так і авторитарні види мобілізації громадян, і дуже часто є надзвичайно складним завданням визначити характер та співвідношення такого сполучення. Метою авторитарної мобілізації, яка переважає в суспільствах з недиференційованими політичними інститутами й ролями, є «забезпечення лояльності населення на основі застосування до нього різних форм примусу, індоктринації (його сильної ідеологізації, «промивання мізків») мас, використання авторитету політичного лідера, інформаційного та іншого маніпулювання, пропаганди тощо» [268, с. 152–171.].

Авторитарна мобілізація, на відміну від змагальної (характер останньої часто є періодичний (наприклад, у зв’язку з виборчими кампаніями) або вибірковий, тобто орієнтований на окремі групи, пронизує все суспільне життя, є засобом придушення будь-якої індивідуальності, її автономії та ініціативи [103]. Високий рівень формальної участі громадян, їх політизація та активна мобілізація, зазвичай, необхідні для імітації підтримки керівної еліти й реалізації влади в авторитарних і тоталітарних режимах.

Часто політичні актори вдаються до разового використання мобілізованої політичної участі. Як відмічають науковці, «політична мобілізація проводиться керівною елітою шляхом зосередження й залучення нею значних матеріальних і людських ресурсів для досягнення своїх цілей насамперед шляхом організації масової підтримки з боку значної частини населення, контролю за фінансовими та інформаційними ресурсами суспільства тощо» [458, с. 323].

Разом з цим, застосування технологій політичної мобілізації населення не є рідкістю й за демократичного режиму, адже при ньому поширеною є участь під впливом мобілізаційних виборчих технологій, маніпуляції свідомістю тощо. Однак, на відміну від авторитарної мобілізації, що практикується в недемократичних режимах, мобілізація за демократії є змагальною. Змагальна мобілізація притаманна для держав з відносно високою демократично орієнтованою політичною культурою, диференційованими й автономними

політичними інститутами артикуляції інтересів. Неодмінною умовою змагальної політичної мобілізації визначають усвідомлену участь громадян у суспільних справах, надання їм можливості вільного вибору варіантів політичної поведінки. Сформована в такий спосіб суспільна активність є діяльністю, пов'язаною з позитивним ціннісним ставленням до неї, наслідком внутрішніх переконань людини й спрямована на реалізацію її потреб.

У період трансформації в політичній соціалізації часто помітним стає таке явище, як негативна мобілізація. Суспільна свідомість, яка виникає внаслідок негативної мобілізації, є морально дезорієнтованою, нездатною до будь-якої практичної оцінки. Такий тип мобілізації провокує цинізм, залишає після себе «випалений ціннісний простір», у якому неможливі жодні смислові інновації. Д. Трубіцин пропонує трактувати поняття «негативна мобілізація» як контрмодернізаційну стратегію поведінки суспільства в умовах соціокультурної кризи [416, с. 6].

Автор вважає такий тип мобілізації притаманним тим соціальним акторам (класам, стратам, групам, конкретним особам), які тяжіють до підтримки віджилих принципів, механізмів і структур організації суспільства, які за певних умов «повертають» їх до життя. Відтак, в умовах фундаментальної нездатності репродукувати відносини на рівні розвиненого індустріального суспільства відбувається їх відторгнення, повернення до домодерних суспільних відносин.

Поєднання демократичних та авторитарних складових у процесі політичної соціалізації українців демонструють результати соціологічних досліджень, що були проведені Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2015 році. Вони свідчать про певні позитивні зміни у процесах політичної соціалізації громадян України. Серед них можна відзначити такі пункти.

1. На думку 50% опитаних, за останні два роки підсилилася готовність українців до захисту власних прав, свобод та гідності [467].

2. Половина респондентів відзначає зростання бажання українців

об’єднуватися у громадські організації та ініціативи. До того ж, 57% населення бачать дедалі більшу готовність безкоштовно приділяти свій час спільним громадським справам; 60% опитаних відзначають більшу схильність громадян України до благодійних внесків власних коштів на корисні справи; 41% респондентів констатували більшу зацікавленість людей у громадській діяльності.

3. Зросли показники активності населення в політичній діяльності. В цьому аспекті «43% опитаних певні, що зросла готовність громадян до активної участі в політиці (10% – зменшилася, 32% – залишилася без змін); 56% населення певні, що за останні два роки зросла готовність громадян до участі у масових акціях протесту чи підтримки (12% бачать зменшення такої готовності і 23% – відсутність змін)».

4. Підвищилися показники соціалізації громадян у сфері повсякденного політичного життя як на рівні держави, так і в системі місцевої влади та самоврядування. А саме, «44% населення бачать зростання готовності громадян до участі у контролі за діяльністю влади (10% вважають, що така готовність зменшилася, і 31% – залишилася без змін); 39% населення вважають, що за два останніх роки громадяни беруть більшу участь у місцевих справах громади (9% думають, що така активність зменшилася, 37% – залишилася без змін)» [467].

Проте, вплив цих позитивних тенденцій на реальну участь у різних формах громадсько-політичної активності виявляється достатньо слабким. Відповідно до визначення громадян істотно зросли лише готовність до захисту власних прав, свобод та гідності (це зазначили 33% опитаних громадян) та готовність до пожертвування особистих коштів на корисні справи (41%). Але у той же час, не відбулося змін у безпосередній готовності до участі у масових акціях протесту чи підтримки (20% зазначили зростання своїх готовності, а 18% – навпаки, зниження); у готовності до власної участі у контролі за діяльністю влади (16% зазначили зростання, 14% – зменшення), загалом у зосередженні на громадській діяльності (13% зазначили зростання, 15% –

зниження). Готовність громадян до безпосередньої участі у політиці (балотуватися на виборах, агітувати за партії та кандидатів тощо) навіть знизилася (зниження власної готовності займатися політикою зазначили 19% населення, а зростання – 12%) [467].

За результатами аналізу, проведеного Громадською мережею «Опора», громадський контроль в Україні розвинений слабо. Причинами цього є нерозуміння його необхідності і сутності посадовими особами держави, її загальне небажання погодитися на первинність інтересів громадянського суспільства стосовно інтересів держави, нерозвиненість громадянського суспільства та слабка його інституційна спроможність для здійснення громадського контролю: бракує фахових знань, комунікацій, вмінь тощо. Значна частина організацій громадянського суспільства лише імітують громадський контроль, а насправді їхні дії спрямовані на задоволення власних інтересів.

Для зміцнення громадського контролю необхідні кількісне та якісне зростання громадських організацій, підвищення їхньої компетентності, інституційної і ресурсної спроможності, покращення комунікацій, пошук і використання нових технологій контролю, вдосконалення спільних дій. Як відзначають фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, взаємодія між громадянським суспільством та владою (у формі створення громадських рад при органах влади, проведення громадських слухань щодо законопроектів і рішень та проведення громадських інформаційних кампаній на підтримку державних рішень) сприяє підвищенню авторитетності державної влади та надає можливості для мобілізації громадян для загальносуспільним справ.

Водночас, для України характерний сповільнений розвиток інституцій реального громадянського суспільства. Громадські організації в Україні є значною мірою бутафорськими, створеними для імітації діяльності перед зовнішніми донорами, і часом мають основною метою отримання грантів від іноземних благодійних та інших організацій [62].

Визначальним чинником залученості громадян у політику, умовою встановлення тісніших зв'язків між ними є соціальний капітал, який, за Р. Патнемом, є «довірою та солідарністю громадян, які сприяють формуванню ними різноманітних асоціацій, внаслідок чого відбувається активізація суспільного життя та підвищення особистої громадянської компетентності» [309, с. 201]. Ідеться про накопичений соціальний ресурс (перебування в неформальних мережах, діяльність у громадських організаціях та довіра до людей і соціальних інститутів), що зумовлює громадянську активність» [126, с. 101], а в подальшому трансформується в політичний капітал суспільства, який є необхідним для ефективної його взаємодії з державою. Для М. Пелдема, це «клей», який дозволяє мобілізувати додаткові ресурси через людські відносини на основі довіри людей один до одного [496]. Поняття соціального капіталу акумулює в собі внутрішньоособистісні детермінанти й зовнішні впливи. До прикладу, дослідники згадують про значення колективної ефективності, відчуття спільноти, сусідської єдності, громадської компетентності. Окрім цього, суттєвим чинником є активна участь особи в громадському житті [481, s. 63–65].

На думку Ф. Фукуями, «...стабільна політична структура... може виникнути лише за умов, якщо люди, що об'єднані спільними інтересами, здатні до співробітництва заради загальних цілей – здатність заснована, в кінцевому випадку, на соціальному капіталі. Схильність до самоорганізації є саме та складова, яка конче потрібна для успішної роботи демократичних інститутів. Саме право, засноване на народному суверенітеті, перетворює систему свободи взагалі в систему свободи, засновану на законі. Однак жодна система не може бути вибудована, спираючись на масу неорганізованих та ізольованих один від одного індивідів, схильних формувати власні погляди та уподобання, про які стає відомо лише під час виборів» [424, с. 580].

Однак не можна забувати також того, що зовнішні впливи є малоефективними без внутрішнього мотивування до активності. Необхідним є перенесення зовнішньої мотивації у внутрішню. Отже, активність є однією з

характеристик людської діяльності, які доводять її здатність до саморозвитку, саморуху через ініціювання суб'єктом цілеспрямованих продуктивних предметних дій [355, с. 85]. Про невтішні характеристики соціального капіталу українського суспільства засвідчують показники опитувань експертів – спеціалістів у соціальній сфері. Зокрема, український соціум охарактеризований ними як соціум, позбавлений громадянськості. До функцій соціального капіталу 47 % експертів віднесли можливість зміцнення родинних і товариських стосунків, далі – залучення людей до спільного обстоювання своїх прав і свобод (36 % експертів). Стимулювання розвитку відносин і співробітництва як норми громадського життя визнали важливим 31 % опитаних. Неістотним, на думку експертів, є вплив соціального капіталу на стимулювання створення самоорганізованих осередків (так вважають 29 %), а також сприяння підвищенню суспільної довіри (28 %), виникненню протестних настроїв і поведінки людей (26 %), дотриманню справедливості та рівності громадян перед законом (24 %) [381].

Однією з провідних ціннісних засад соціалізації особистості є взаємна довіра людей та толерантність. В основі принципу взаємної толерантності лежить розуміння недосконалості будь-якого життєвого стилю і визнання права будь-якої особи чи спільноти на вільний вибір і зміна власного життя. Фундаментальна ідея толерантності, як показав Дж. Грей, полягає «у визнанні права на існування тих форм життя, які ми вважаємо неправильними або небажаними. Політика толерантності передбачає адаптацію до локальних умов, норм і готовність до взаємних поступок упродовж усього нашого спільного життя» [110, с. 45].

Оскільки в суспільстві не узгоджуються один з одним, але однаково міцні моральні установки і конкуруючі концепції благого життя, політика толерантності, вважає Дж. Грей, найбільш сприятлива для мирного співіснування. «Найнадійніший шлях до набуття довгоочікуваної свободи – це стримати свої вимоги один до одного і навчитися терпляче зносити наші відмінності. Тоді в разі розбіжностей ми будемо йти на компроміси і досягати

угод – підходящих для нас сьогодні, а не на всі часи – замість того, щоб наполягати на власних (завжди уявних) правах людини. Як не дивно, виявиться, що саме завдяки терпимого ставлення до наших відмінностей ми зрозуміємо, як багато у нас спільного» [там само, с. 67].

Провідна роль толерантності як цінності політичної культури виявляється на думку В. Ханстантінова не лише у сприянні демократизації, гуманізації, раціоналізації політичного процесу, але й у реалізації світоглядної, культурно-виховної, соціалізаційної та консолідаційної функцій. «Всі вони діють разом у напрямі легітимації Іншого як повноцінного співучасника політичного життя, визнання права специфічної групової ідентичності на формування та репрезентацію соціального порядку специфічними засобами політичного процесу. Через це толерантність виступає одним із цивілізованих принципів етики і культури політичного життя загалом і політичної боротьби, зокрема. Завдяки високій культурі толерантності прискорюється політична соціалізація, оптимізується формування якостей громадянина, відчуття причетності до суспільних справ, прищеплюється повага до демократичних норм та ідеалів, формується та відтворюється спільнота їхніх прихильників – громадянське суспільство. Толерантність закріплює в учасників політичних подій впевненість у доцільності та кінцевій результативності застосування конвенційно-консенсусних форм в їхньої діяльності» [426].

З осмисленням цінностей демократичного суспільства пов'язується і проблема рівності чоловіків і жінок у політичній сфері. За рейтингом ролі жінок в політиці згідно «Звіту з глобального гендерного розриву» за 2014 р., Україна посідала 56 місце серед 142 країн за величиною гендерного розриву в таких сферах нерівності, як економіка, освіта, здоров’я та політика. У політичній сфері спостерігається майже повна гендерна нерівність (105 місце у світі); щодо представництва, повноважень у політичній сфері у світовому рейтингу Україна посіла 82-ге місце за кількістю жінок-посадовців в уряді. За Індексом гендерної нерівності 2015 р. (відображає аспекти репродуктивного здоров’я, економічного статусу та розширення прав і можливостей жінок у

порівнянні з чоловіками) Україна посідає 83-тє місце з 150 країн. Цей індекс допомагає по-перше, виявити галузі, які потребують політичного втручання, а по-друге, мають стимулювати державу до гендерної рівності [415].

За даними Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», «Ukrainian Sociology Service» за 2015 р., у суспільстві немає єдності в питанні щодо рівня участі жінок у політиці та державному управлінні на національному рівні: 37% громадян вважають, що жінки представлені в цих сферах достатньо (39% чоловіків і 35% жінок), 33% – що недостатньо (серед цієї групи респондентів 30% – чоловіки, 36,5% – жінок), а 30% певної думки з цього питання не мають [159].

Згідно з даними загальнонаціонального опитування із додатковими вибірками у семи місцевостях та у чотирьох містах України, проведеного NDI в 2015 році, 41% респондентів зазначили, що ідеальний відсоток жінок у Верховній раді – 41-50%, 31% вважали прийнятним представництво жінок на рівні 20-40%, і ще 21% – на рівні до 20% [273].

Дослідження фіксують, що українці сприймають чоловіків як більш корумпованих, відірваних від реальності, пов’язаних з олігархами, схильних до міжусобиць та таких, що переслідують власні інтереси у політиці [498].

Дослідження фіксують з одного боку, позитивне ставлення українського суспільства до участі жінок у політиці (наприклад, 56% українців пов'язують із жінкою покращення справ у структурах влади) [225, с. 72–83]. З іншого, – запровадження гендерних квот як одного з інституційних механізмів досягнення фактичної гендерної рівності, закріплення їх в партійних списках підтримали 14% опитаних; в органах державної влади 14%, а також приблизно третина населення вважають, що це питання зараз не на часі [159]

На місцевих виборах 2015 р., згідно з даними ЦВК провідні партії здебільшого дотрималися вимоги про 30% гендерної квоти: середній відсоток жінок у їхніх списках від 39,3% (партія «Відродження») до 32% (БПП Солідарність) [415].

Наведені соціологічні дані засвідчують повагу до європейських цінностей рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків, а також орієнтацію на європейський шлях розвитку.

Дійсно, брак толерантності, міжособистісної довіри, громадської ініціативності та відповідальності, нерозвиненість соціальних зв'язків і взаємодій виступають провідними чинниками, що обумовлюють низьку соціальну активність населення. Серйозною проблемою розвитку політичної соціалізації в Україні є і те, що песимізм щодо ефективності громадських ініціатив поширюється не лише на питання, що торкаються загальнодержавного рівня, але і на участь низового рівня.

Соціологічні дослідження засвідчують, що зростання толерантності суттєво відстає від соціальної активності – як у суспільному, так і у особистісному вимірах. «Незначно підвищилася, на думку населення, терпимість громадян України до чужої, інакшої думки (25% зазначили це щодо суспільства загалом і 25% – щодо себе; протилежну точку зору висловили, відповідно, 15% і 9%). Дещо зросла за останні два роки симпатія громадян до представників інших регіонів України (це зазначили 23% стосовно суспільства загалом і 18% щодо себе, протилежну думку мають, відповідно, 17% і 13%)» [340].

У той же час, можна погодитись з висновком В. Піддубного, що «соціальний капітал нарощується саме з розвитком громадянського суспільства, зокрема із зростанням довіри до суспільних інституцій, залученням людей до обстоювання своїх прав і свобод, розвитком відносин взаємодопомоги й співробітництва як норми суспільного життя, самоорганізаційною активністю людей тощо» [315]. Ці чинники соціального капіталу в повній мірі проявились під час Революції Гідності, коли Майдан став генератором нових зразків соціальних дій українців та формування активістського типу їх політичної культури. Відтак, Майдан проявив зміну наявних архетипів (міфів) у свідомості українців (наприклад, «моя хата скраю»). Українці діяли злагоджено, відбулося становлення їх пасіонарності, яка виникла в соціумі внаслідок зовнішнього

життєво важливого поштовху і утворила певну сукупність людей, котрі мають підвищений потяг до активних дій. Якщо в Російській імперії та в СРСР покоління людей жили, не беручи участі у формуванні власного життя й долі, то Майдан продемонстрував, що в Україні сформувалось покоління, життя якого ніхто вже не визначатиме без участі них самих [315].

Про це свідчить, зокрема те, що найбільш потужною формою політичної соціалізації громадян України у останні роки стала участь у волонтерському русі. Вона набула значного розвитку у порівнянні зі першим десятиріччям XXI ст. Так, наприклад, згідно з даними «Європейського соціального дослідження − 2009» в Україні практика суспільної праці й солідарної активності (участь у громадянських ініціативах, добродійності, шефство, волонтерська діяльність тощо) вкрай обмежена.

У рамках дослідження ЄСД-2009 респондентів запитували «чи доводилося Вам упродовж останніх 12 місяців працювати в інших організаціях або об'єднаннях, окрім політичних партій або рухів?». Із українських респондентів тільки 2,9% відповіли ствердно. За цим показником у рейтингу європейських країн Україна посіла одне з останніх місць, лише трохи випереджаючи Туреччину, Словенію і Болгарію. Для порівняння: у Фінляндії показник участі в роботі громадських організацій та об'єднань становить 34,1%, у Норвегії – 27,9%, у Швеції – 26,9%. Одне слово, лідирують країни, в яких домінуючою релігією є лютеранство (класичний протестантизм). Цей показник перевищує 20% також у Німеччині, Нідерландах, Данії, Бельгії [148, с. 1, 11].

За останні ж роки значно збільшився відсоток населення, які приділяють свій час безоплатній волонтерській діяльності (10% у 2012 р. і 13% у 2015 р.). До того ж помітно збільшився час, який волонтери присвячують громадській діяльності: у 2012 р. лише 6% волонтерів щотижнево витрачали кілька годин на волонтерську діяльність, у 2015 р. – 28% (причому 6% – щоденно). У 2015 р. 41% опитаних надавали матеріальну допомогу для здійснення благодійних акцій та підтримки благодійних організацій. Це майже вдвічі більше, ніж було

зафіксовано в опитуванні 2012 р. (тоді таку підтримку задекларували 21%). Значна частина волонтерської діяльності та надання матеріальної допомоги упродовж останніх років припадає на допомогу армії – її надавали близько 65% респондентів. На другому місці − допомога хворим та інвалідам (21%), а на третьому – допомога людям, що потерпають від складних життєвих обставинах.

За результатами цього дослідження експерти зробили висновки:

- майже не відбулося змін у готовності людей до взаємної довіри, оскільки по відношенню до суспільства 25% населення вважають, що взаємна довіра людей зросла, 24% – що знизилася. Щодо особистої довіри до людей, 20% зазначили зростання, 18% – зменшення;
- повідними мотивами громадсько-політичної активності громадян виступають: допомога конкретним людям, що потребують підтримки (інвалідам, хворим, пораненим, сиротам, особам поважного віку тощо) – 27%; участь у заходах із благоустрою території – 23%; чесно сплачувати податки з усіх своїх доходів – 18%; допомагати армії – 18%;
- найменшою популярністю у громадян користуються такі форми політичної участі: петиції, звернення (5%), безкоштовна участь в агітації, інформуванні громадськості, роз'яснювальній роботі (5%), організація інших людей на суспільно-корисну діяльність (6%), допомога у роботі органів влади (6%), контроль за діями влади (8%) [340].

Трансформація суспільства вимагає мобілізації участі громадян (як у її авторитарному, так і змагальному вимірах) з метою підвищення рівня їх політичної соціалізації, чому має сприяти створення таких економічних умов, за яких людині буде невигідно працювати в тіньовому секторі економіки й у неї з'явиться більше вільного часу. Важливе значення має й переконаність людей у тому, що їх власні інтереси та інтереси інших осіб збігаються, є спільними, а їх спільна активна діяльність може ефективно вплинути на реалізацію інтересів, а заразом – на різноманітні чинники та умови їх життя.

При з'ясуванні різноманітних форм залученості до політики та пошуку передумов конструктивної політичної соціалізації, вкрай важливого

прикладного характеру набуває виокремлення різних типів особистостей, категорій громадян за типом їх політичної культури, мірою їх участі в політиці, впливу на розгортання політичного процесу тощо. Тому можна стверджувати, що зростання відсотка населення, який вибирає стратегію активних дій, «позитивно мобілізується», спричинятиме структурні зміни в політичній системі, спонукатиме до зрушення в соціальних, громадських позиціях людей шляхом зречення від їх колишнього колективістського досвіду, патерналістських очікувань, негативної мобілізації.

Отже, гібридизація політичної соціалізації в Україні викликана формуванням відповідного політичного режиму, сутність якого полягає у домінуванні неформальних політичних інститутів та практик, у тому числі і у системі соціалізації громадян.

Висновки до четвертого розділу

Підкресливши необхідність паралельно з всеохоплюючою інформатизацією розвивати державні та громадські структури політичної освіти і просвітництва, що сприяли б зростанню політичної компетентності громадян, а також структуризації та впорядкуванню процесів політичної соціалізації населення, особливо молоді, можемо зробити низку взаємопов’язаних висновків.

Інформатизація в демократичних суспільствах є потужним інструментом вдосконалення і оптимізації процесу політичної соціалізації особистості. В перехідних же суспільствах, в тому числі й в Україні, засоби масової комунікації та інформації використовуються здебільшого з метою технологічних маніпуляцій масовою політичною свідомістю.

Реалії інформатизації політичної сфери національного соціуму полягають в тому, що тільки з підвищенням рівня політичної освіченості населення уможливиться дійсно культуротвоча, а не маніпуляційна форма політичної

соціалізації громадян.

Обґрунтовано безпосередню залежність ефективності використання інформаційно-політичного ресурсу від рівня політичної освіченості, грамотності та соціалізованості громадян. Враховуючи це, сьогодні основним завданням для української держави і суспільства є підвищення рівня політичної освіченості населення. Тим більше, що такі інформаційні ресурси, як Інтернет, можуть дуже плідно використовуватися саме в освітніх і просвітницьких цілях.

Визначивши розширення меж інформованості як чинника підвищення політичної компетентності особистості, обґрунтовано необхідність забезпечення формування іншої сторони такої компетентності, а саме: вміння оціночно, вибірково й аналітично ставитися до отримуваної інформації. Засобом реального уникнення негативних інформаційно-маніпуляційних впливів є, з нашої точки зору, політична соціалізація особистості, яка відбувається на основі громадсько-політичної освіти, громадянсько-морального виховання і всебічної інформатизованості.

Підкресливши значення прагматизму як установки на спрощення політичних відносин, їх жорстку раціоналізацію та орієнтацію на практичний результат, виявлено подвійну, амбівалентну природу таких характеристик прагматизації процесу політичної соціалізації особистості.

У демократичних суспільствах таке спрощення і раціоналізація доповнюються сталими демократичними традиціями, що дозволяє підключити до процесу політичного життя країни людей з різним рівнем освіти, різного віку, різних культурних інтересів і т.д. Зрештою за умов розвиненої демократії прагматичні цілі окремого громадянина гармонійно вписуються в цілі життєдіяльності та розвитку цілого суспільства, адже орієнтуються на правове, законне, громадянське самовтілення особистості.

У перехідних же суспільствах, де немає тривалої демократично-правової традиції, політичний прагматизм асоціюється з примітивним, спрощеним індивідуалізмом політичних лідерів, партій, кожного виборця. Тут спрощення веде не до єднання і розвитку соціуму, а до аморалізації політики, зневаги до

правових механізмів, лояльного ставлення до корупції та злочинності. Прагматична соціалізація не є цінністю сама по собі. Важливо розуміти, що до позитивних наслідків прагматизація процесу політичної соціалізації особистості може призвести лише в рамках демократично-правового врядування.

Взаємовплив внутрішніх чинників соціально-політичного розвитку та формування певного різновиду гібридного політичного режиму привели до виникнення відповідних тенденцій у процесі політичної соціалізації особистості. Можна констатувати, що сутність гібридизації політичної соціалізації особи виявляється у наступних рисах: сполучення демократичних та авторитарних форм політичної соціалізації, зростання питомої ваги мобілізаційних засобів у її структурі; переважання зовнішніх, а не внутрішніх чинників та мотивів політичної соціалізації; розбіжність між задекларованою демократичністю форм політичної соціалізації (участь у виборах, мітинги, акції підтримки чи протесту) та авторитарною сутнісною мотивацією (популізм, фальсифікація виборів, торгівля голосами, проплачена участь у масових акціях); фрагментарність політичної активності та обмеження її переважно сферою протестів, пасивність і відчуження у сфері контролю за владою та конструктивного упорядкування суспільного життя.

Важливе значення для розвитку політичної соціалізації громадян мають їх внутрішні переконання, що є спонукальною силою діяльності людей, їх взаємовідносин, реальною причиною їх дій. Тому соціалізація, є ефективною лише в тих випадках, коли безпосередні інтереси осіб є основною причиною їх взаємодій, що передусім залежить від індивідуальних прерогатив (волі) кожної окремої людини. З одного боку, ніхто не може змусити громадянина брати активну участь у політичному житті суспільства, управлінні його справами, а з іншого – саме активна позиція та поведінка громадян має вирішальне значення для забезпечення ефективності економічного й соціального розвитку держави.

Таким чином, у контексті демократичних перетворень процес політичної соціалізації повинен отримати системний характер і спрямовуватися на

вирішення конкретних завдань: формування у членів суспільства системи нових політичних установок, основних елементів демократичної політичної культури; створення сприятливих умов для накопичення членами спільноти необхідного політичного досвіду для подальшої політичної діяльності.

ВИСНОВКИ

Проведений концептуально-теоретичний аналіз політологічно-дискурсивних характеристик категорії «політична соціалізація», а також актуалізація цього феномену у контексті проблематики радикальних змін, що відбуваються у вітчизняному соціумі, дозволили зробити низку взаємопов'язаних висновків щодо ключових ознак і параметрів соціалізаційних процесів особистості в умовах політико-культурної трансформації нашого суспільства.

1. У контексті концептуально-теоретичного осмислення сутнісних змін природи особистості як об'єкта і суб'єкта процесу політичної соціалізації, досліджено особливості трансформаційного суспільства – суперечливість, фрагментація, дезінтегрованість − та їх вплив на процес політичної соціалізації особистості. Розглянувши класичні та сучасні теорії політологічного дискурсу відносно проблематики категоріального осягнення феномену «особистість» в якості об'єкта і суб'єкта політичної соціалізації, виявлено, що зазвичай класифікація таких феноменів відбувається на основі фундаментальних характеристик політичних режимів, що мають конкретні ознаки (демократії, авторитаризму, тоталітаризму).

Досліджено, що в перехідному суспільстві, де відсутні сталі соціально-політичні цінності, ідеали, орієнтири, процедурні правила і норми діяльності, з одного боку, є соціальна потреба у посиленні суб'єктності і відповідальності, а з іншого − фіксується посилення пасивницьких й абсентеїстських настроїв через відсутність консенсусного розуміння аксіологічного, інституціонального, нормативного й орієнтаційного фундаменту. Особистість за цих умов соціалізується у середовищі певної невизначеності, що призводить до певних деструктивних наслідків. У зв'язку з цим, широкий перелік чинників політичної соціалізації особистості (соціально-політичне середовище, ЗМК та культурні феномени, управлінські й ідеологічні впливи та подібне) у трансформаційному суспільстві здійснює більше маніпулятивний і популістській вплив, ніж

впорядковує феноменологічно-особистісне ставлення особистості до політичної реальності. У такій ситуації актуалізується проблема загальнонаціональної системи політичної освіти і просвітництва, яка нині потребує реформування й оновлення.

2. Аналіз наукових розвідок, присвячених окремим аспектам трансформаційного суспільства, виявив відсутність узагальнюючої концептуальної теорії, що розкриває трансформаційні зміни в політико-культурній сфері суспільства, зокрема спрямованої на пояснення особливостей процесу політичної соціалізації особистості в умовах трансформаційного суспільства. Відповідно зроблено спробу осмислення поняття політико-культурної трансформації як елементу системної трансформації українського суспільства. Сутність цього феномену розкрито через такі виміри: позначає процес зміни окремих компонентів політичної культури при збереженні цілісності її структури; зміна одного елемента політичної культури призводить до трансформації її як цілісного явища; характеризується безперервністю, багатоаспектністю проявів та є складним і недостатньо прогнозованим процесом; обумовлюється часом, реальним станом політичної, економічної, духовної, правової сфер суспільства; обумовлений об’єктивними і суб’єктивними чинниками. Досліджено, що політико-культурна трансформація в сучасній Україні відображає зміни на рівні політичної свідомості, ціннісної сфери, політичної поведінки, функціонування політичних інститутів, дискурсі публічної політики, відображає гібридність та фрагментарність політичної культури нашого суспільства та пов’язується зі здатністю до політико-культурного консенсусу.

3. Теоретико-методологічний аналіз феномена політичної соціалізації особистості, а також дослідження ключових його характеристик, що визначаються у вітчизняному та зарубіжному політологічному дискурсі, дозволив обґрунтувати інтенсивну теоретичну дискусію про співвідношення традиційних і нових характеристик цього феномену. У контексті дослідження окреслено концептуальну позицію про те, що в трансформаційному суспільстві

процес політичної соціалізації має свою специфіку. Він, безумовно, залишається процесом долучення особистості до політично-аксіологічної, інституціональної, поведінкової, організаційно-адміністративної, соціально-феноменологічної, політико-культурної та політико-функціональної сфери життєдіяльності конкретного суспільства, громади, держави. Водночас, у співвідношенні суб'єкт-об'єктних характеристик процесу політичної соціалізації за умов соціальних змін акцент переміщується на суб'єктну сферу, тоді як у суспільстві зі сталим політично-ціннісним середовищем особистість швидше долучається до сформованих загально-соціальних і феноменологічно-аксіологічних структур. Ключовим положенням дослідження є те, що в суспільстві, яке радикально змінюється, на особистість і громадянське суспільство покладається додаткова відповідальність через те, що процес соціалізації набуває ознак творчості, часто ситуативної та не завжди компетентної. Політичний профіль особистості, який формується у процесі політичної соціалізації як певний тип політичної поведінки, визначається особливостями системи компонентів, що складають цей процес і залежать від стадії та домінуючих її агентів.

4. Використовуючи положення теорії соціальних змін, політичного розвитку, демократичного транзиту, політичної модернізації, політичної адаптації, фрустрації, маніпулятивного впливу, політичної культури та використання психологічного, соціологічного, антропологічного, культурологічного, біхевіористичного, аксіологічного, структурно-функціонального та синергетичного підходів і методів дозволило проаналізувати політичну соціалізацію як процес, що сприяє створенню умов для збереження спадкоємності поколінь у політиці, ініціюванню нововведень і змін умов життєдіяльності, і водночас організації структури самої особистості через формування політичної свідомості, політичної культури.

Аналіз стадій політичної соціалізації особистості − політичної адаптації та інтеріоризації − виявив в умовах політико-культурної трансформації дисбаланс і певну хаотичність впливу її чинників та інститутів на

пристосування до соціально-політичних умов, соціально-політичних норм, ролей та функцій, що значно ускладнюють і демотивують засвоєння та усвідомлення особистістю демократичних цінностей, настанов, норм моделей поведінки, розвиток політичних якостей та потенціалу до оновлення як самостійного та політично активного суб'єкту політичного життя.

5. Розглянувши ключові зміни, обумовлені глобалізаційними викликами, доведено взаємовплив у політичному житті України процесу політичної соціалізації особистості, трансформаційних змін українського суспільства і глобалізації. Супутніми процесами глобалізації, які безпосередньо впливають на політичну соціалізацію особистості, є демократизація, технологізація та інформатизація, ресурсозбереження й розумне ставлення до оточуючого середовища, толерантність і повага до прав людини. Загалом, глобалізація змінює соціокультурні, психологічні, моральні форми існування людей, що має як позитивні, так і негативні наслідки. Зокрема, серед негативних чинників визначено зменшення ролі національно-ідентифікаційних факторів, що часто викликають кризу самоідентифікації та соціалізації сучасної людини. Україна залишається гібридною − напівавторитарною і псевдодемократичною, через що під впливом глобальних тенденцій особистість прагне до демократичної та активницької політичної соціалізації, а під впливом внутрішньої ситуації залишається пасивним об’єктом маніпулятивних впливів з боку олігархічно-владних угруповань, заангажованих ЗМК та корумпованої управлінської системи. У такій ситуації традиційні форми та способи політичної соціалізації особистості виявляються малоефективними. У суспільстві, що перебуває в умовах стихійних політичних змін, є потреба в оновленні сталих форм та механізмів політичної соціалізації особистості, зокрема формування ефективної системи політичного просвітництва, а також виховання, освіти молодого покоління.

6. Визначивши демократизацію процесу політичної соціалізації особистості в Україні, доведено безпосередній і взаємообумовлюючий зв’язок між тими трансформаціями, що відбуваються в нашому суспільстві, і тим, як

окремий громадянин на особистісному рівні перетворюється на об'єкт чи суб'єкт політичного життя країни. У дослідженні проаналізовано проблеми трансформації окремих соціалізуючих інститутів та визначено, що в посттоталітарних суспільствах формується особливий суспільно-політичний лад, який можна називати гібридною або ж псевдо-демократією, коли декларативно постулюються демократичні принципи і цінності, а в реальності продовжують домінувати корупція, відсутність поваги до прав людини, закону й законності, фундаментальних демократичних процедур. Політична соціалізація особистості в таких умовах відбувається фрагментовано, несистемно, стихійно і піддається значному впливу інформаційно-провокаційних маніпуляцій. У дисертації обґрунтовується положення про те, що особистість здатна за відсутності соціально-громадянських умов протистояти таким негативним впливам зовнішнього соціально-політичного та інформаційного середовища, в тому числі й за рахунок потужного і всеохоплюючого інституту демократично-гуманістичної політичної освіти.

7. Визначивши політичну освіту як змістовно-ціннісну основу процесу політичної соціалізації особистості, підкреслено особливе значення просвітницької та політично-освітньої діяльності державних органів та інститутів громадянського суспільства. Особливо така діяльність виявляється необхідною в суспільстві, що знаходиться в умовах соціально-політичних трансформацій, коли соціалізаційні фактори мають викривлений, деформований і фрагментований характер. Враховуючи це, в дисертації обґрунтовується положення про створення і розвиток інституційної бази політичної освіти й просвітництва населення − як у віковому, так і у соціально-статусному рівні.

Розглянувши структурно-функціональні характеристики таких феноменів як політична освіта і просвітництво, політична грамотність і культура, доведено, що на їх основі в нашій країні уможливиться успішне завершення політичних, соціальних та економічних трансформацій демократизаційно-гуманістичного спрямування. Крім держави, особлива відповідальність

покладається на просвітницькі інституції громадянського суспільства, а також на систему освіти загалом, яка має забезпечити в межах своїх можливостей максимально сприятливі умови для впорядкування, раціоналізації, систематизації та демократично-гуманістичного смисло-ціннісного наповнення процесу політичної соціалізації особистості.

8. Вивчення всеохоплюючого та інклюзивного характеру інформатизації як системотворчого чинника глобалізованого світу спрямувало на обґрунтування необхідності всебічного дослідження взаємозв'язку ключових тенденцій глобалізації та обумовлених нею нових параметрів політичної соціалізації особистості в суспільстві, яке переживає соціально-політичні трансформації. При цьому, в дисертації доведено різноспрямованість тих впливів, що чинить глобальна інформатизація на політичну соціалізацію особистості та політичну сутність людини в цілому.

Показано важливість і позитивні можливості використання інформаційних технологій ЗМК щодо всебічного інформування громадян і надання їм об'єктивних відомостей про діяльність органів державної влади і місцевого самоуправління, а також необхідної для самоосвіти інформації щодо глобальних і регіональних політичних тенденцій, процесів і явищ. У той же час, саме новітні інформаційні технології дозволяють чинити маніпулятивний, пропагандистський і популістський тиск на широкі маси населення, більше того такі технології вивели на новий рівень таке явище як інформаційна війна, в самому епіцентрі якої опинилася і наша держава.

Під агресивним інформаційним тиском ефективність справжніх демократизаційних трансформацій в суспільстві зводиться нанівець, а політична соціалізація особистості набуває викривлених, деформованих форм. Не тільки окрема людина, але й вся наша країна виявилася мало спроможною протистояти інформаційній навалі більш потужної та агресивної держави. У контексті політичної соціалізації особистості важливим є власний рівень інформаційно-політичної культури і свідомості. У сфері ж відповідальності держави − розбудова ефективної системи політичної освіти і просвітництва, яка

б могла дійсно сприяти підвищенню політичної та інформаційної культури всіх прошарків українського населення, особливо молоді.

9. До основних тенденцій політичної соціалізації особистості в умовах політико-культурної трансформації, крім інформатизації, віднесено прагматизацію, гібридизацію та фрагментацію. Проаналізувавши ключові параметри прагматизації, доведено, що цей феномен по-різному проявляється в умовах сталої демократії та в суспільствах, що знаходяться в умовах змін і перетворень. Ідеї прагматизму стали світоглядним підґрунтям для американського розуміння свободи особистісної творчості, коли кожна людина здатна завдяки власній волі, прагненню і знанням досягати поставленої мети, життєвого успіху. У демократичному суспільстві такий успіх обумовлений поєднанням власних дій зі загальним благом.

У перехідних же суспільствах, прагматична ідея почала сприйматися як необхідність досягнення індивідуальних цілей за будь-яких засобів і обставин. В Україні симбіоз залишених у спадок зневаги до ідеї загального блага та прагматизований світогляд призводить до викривлених аксіологічно-світоглядних форм, коли молодь, соціалізуючись, не маючи міцного світоглядно-ціннісного підґрунтя, впевнена у власній вседозволеності, до чого підштовхує і безвідповідальна поведінка політичної еліти, високий рівень корумпованості та соціальної несправедливості. Поруч із гібридною демократією в нашій країні сформувався такий тип політичної та громадянської культури, коли суб’єкт усвідомлює цінність мети, а не необхідність раціонального вибору інструментів та засобів її досягнення. На шляху вирішення такої ситуації важливе формування освіченої й компетентної особистості, здатної усвідомлювати фундаментальний зв’язок між прагматичними цілями, раціональними засобами їх досягнення та ідеєю загального блага.

10. Взаємовплив внутрішніх чинників соціально-політичного розвитку та формування певного різновиду гібридного політичного режиму привели до виникнення гібридизації та фрагментації як тенденцій політичної соціалізації

особистості. Їх сутність відображається у таких рисах: сполучення демократичних та авторитарних форм політичної соціалізації, зростання питомої ваги мобілізаційних засобів у її структурі; пріоритет зовнішніх, а не внутрішніх чинників та мотивів політичної соціалізації; розрив між задекларованими демократичними формами політичної поведінки, участі та авторитарним наповненням її мотивації; фрагментарність політичної активності та обмеження її переважно сферою протестів; пасивність і відчуження у сфері контролю за владою, конструктивного упорядкування суспільного життя. При з’ясуванні різноманітних форм залученості до політики, у пошуку передумов конструктивної політичної соціалізації, важливого прикладного характеру набуває виокремлення різних типів особистостей, категорій громадян за їх політичною культурою, ступенем участі в політиці, впливом на розгортання політичного процесу та подібне. Це надало підстави стверджувати зростання частки активних людей, які «позитивно мобілізуються», що обумовлює структурні зміни в політичній системі, спонукає до змін у свідомості та орієнтаціях більшості громадян, зменшення патерналістських очікувань та негативної мобілізації.

В умовах політико-культурної трансформації мають бути поставлені нові суспільно значущі орієнтири, залучені складніші (ніж просте виживання) суспільні мотивації та оновлені механізми цілеспрямованої політичної соціалізації через розширення її інститутів. Крім того, мотивація має доповнюватися адекватним усвідомленням завдань та пріоритетів національного розвитку через сформульовані ідеї та уявлення, що відповідають суспільними потребам і запитам. Здобутки та зміни останніх років свідчать про формування нової моделі суспільних відносин, що виходить зі засад конкурентної політики, партнерських відносин між владою і громадянським суспільством, активної, свідомої та відповідальної діяльності як окремої особистості, так і суспільства загалом, що сприяє усвідомленню суб'єктності української нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авербух Р. Н. Интеграционные процессы в образовании: новые горизонты [Текст] / Р. Н. Авербух, Н. П. Литвинов, Т. В. Мухлаева. — Гатчина: Изд-во ЛОИЭФ, 2004. — 169 с.

2. Адаптація соціально-політична [Текст] // Політична енциклопедія / [редкол. : Ю. Левенець, Ю. Шаповал [та ін.]. — К. : Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.

3. Акіншева І. П. Трактування поняття політичної соціалізації в сучасній педагогічній науці [Текст] / І. П. Акіншева // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. — 2012. — № 3. — С. 7−9.

4. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии [Електронний ресурс] / Г. Алмонд, С. Верба. — Режим доступу: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publikacii_Polisa/A/1992-4-Almond_Verba_Grazhdanskaja_kultura_i_stabilnost_demokratii.pdf

5. Американские просветители. Избранные произведения в 2 т. [Текст] / Составитель Н. М. Гольдберг. Под общей редакцией и со вступительной статьей Б. Э. Быховского. Перевод с английского. Философское наследие. — М.: Мысль, 1968. — Т. 1. — 520 с.

6. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія [Текст]: Підручник / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. — К.: Генеза, 2006. — 656 с.

7. Андрущенко В. Україна і світ: авторитет освіти [Текст] / В. Андрущенко // Вища освіта України. — 2006. — № 4. — С. 5−9.

8. Андрущенко Т. В. Політична освіта як чинник формування демократичних політичних цінностей у молодіжному середовищі сучасної України [Текст] / Т. В. Андрущенко // Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий вісник. — Випуск 92. — К., 2015. — С. 318−319.

9. Арабчук Я. Роль політичних партій в соціалізації особистості [Текст] /

Я. Арабчук // Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий вісник. – 2013, — Вип. 74. — К., — С. 209−213.

10. Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель [пер. с древне–греч. С. Жебелева] // Сочинения В 4 т. — М.: «Мысль», 1983. — Т.4. — С. 376−644.

11. Арон Р. Демократия и тоталитаризм [Текст] / Р. Арон. — М.: Изд-во «Текст», 1993. − 494 с.

12. Артенюк Л. До питання про предмет політичної антропології: соціально-гуманітарний аспект [Текст] / Л. Артенюк, В. Береговой // Теоретико-методологічні основи аналізу реформаційної політики. — Острог-Луцьк, 2003, — С. 448−466.

13. Астахова Т. Г. Сутність духовного лідерства в персоналістичній концепції М.О. Бердяєва [Текст] / Т. Г. Астахова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. — Вип. 57. — Запоріжжя., — 2013. — С. 7−12.

14. Бабкіна О. В. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства [Текст] / О. В. Бабкіна // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. — К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2015. — Випуск 17. — С. 3−11.

15. Бабкіна О. В. Політологія Навчальний посібник [Текст] / О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. — К.: ВЦ, 2006. — 568 с.

16. Бабкіна О. В. Політична соціалізація як засіб формування політичної культури студентства [Текст] / О. В. Бабкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — Випуск 1 : збірник наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — С. 4−10.

17. Балакірєва О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві [Текст] / О. М. Балакірєва // Український соціум. Науковий журнал

— 2007. — № 2(19). — С. 7−19.

18. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія [Текст] / В. М. Бебик. — К.: МАУП, 2000. — 384 с.

19. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді [Текст] / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. – К. : Вид-во „А. Л. Д.”, 1996. – 112 с.

20. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: Монографія [Текст]. — К. : МАУП, 2003. – 424 с.

21. Безклетний С. Формування політичної культури сучасних студентів як завдання практичної політики [Текст] / С. Безклетний // Нова парадигма. — Вип. 71. — К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. — С. 144−158.

22. Безрукова О. А. Громадянсько-політична соціалізація юнацтва регіону (на прикладі м. Запоріжжя) : дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Гуманітарний ун-т «Запорізький ін-т держ. та муніципального управління». — Запоріжжя, 2006. — 212 с.

23. Бек У. Общество риска [Текст] / У. Бек. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 345 с.

24. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию [Текст] / У. Бек; [пер. с нем. А. Григорьева, В. Сидельника]. — М.: Прогресс-Традиция, 2001. — 304 с.

25. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [Текст] / В.Л. Иноземцев (пер. с англ.). — М.: Academia, 1999. — 787 с.

26. Белламі Р. Три моделі прав і громадянства [Текст] / Р. Белламі // Лібералізм: антологія. — К.: Смолоскип, 2002. — 456 с.

27. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания; Пер. Е. Руткевич [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман. — М.: «Медиум», 1995. — 323 с.

28. Бердяев Н. А. Опыт эсхатологической метафизики [Текст] / Н. А. Бердяев // Царство Духа и царство Кесаря. — М.: Республика, 1995. — С. 164−288.

29. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості [Текст] / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 4. — С. 124−129.

30. Биденко Ю. М. Политическая культура украинского общества в категориях доверия, участия и протеста [Текст] / Ю. М. Биденко // Вісник НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — Харків: Право, 2013. — № 3 (17). — С. 221−225.

31. Біденко Ю. М. Перспективи участі України в міжнародних організаціях: внутрішньо ідеологічні детермінанти [Текст] / Ю. М. Біденко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Питання політології». — Харків, 2008. — № 810. — С. 54−60.

32. Білик М. Особливості формування політичної культури сучасної молоді [Текст] / М. Білик // Соціальна психологія: Український науковий журнал. — К., 2008. — №4. — С. 96−105.

33. Білоконь І. Духовна культура як чинник моральної і громадянської спрямованості [Текст] / І. Білоконь // Соціальна психологія. — 2008. — № 6. — С. 59−66.

34. Білякова О. Політичні цінності та сучасна політична культура [Текст] / О. Білякова // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998 р. — К.: Гнозис, 1998 — С. 214−219.

35. Блинов А. С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка. Монография [Текст] / А. С.Блинов. — М.: МАКС Пресс, 2003. — 149 с.

36. Блюм А. В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929-1953 [Текст] / А. В. Блюм. — СПб.: Академический проект, 2000. — 312 с.

37. Бобрук А. М. Політична мімікрія: визначення сутності в сучасному науковому дискурсі [Текст] / А. М. Бобрук // Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 60. — К.: Інститут держави і права

ім. В. М. Корецького НАН України. — С. 553−558.

38. Бобрук А. Політична мімікрія як відображення політичної культури українського суспільства [Текст] : автореф. дис… к. політ. н.: 23.00.03/ А. Бобрук Національний педагогічний університет — К., 2015. – 20 с.

39. Бодрійяр Ж.Симулякри і симуляція [Текст] / Ж.Бодрійяр. — К.: Основи, 2004. — 230 с.

40. Божок О. О. Емпіричне дослідження соціальних та психологічних детермінант виникнення фрустрації у період дорослішання [Текст] / О. О. Божок // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. — К., 2010. — Вип. 1. — С. 74−76.

41. Бойко А. І. Феномен і впровадження технології життєтворчості [Текст] / Анжела Бойко // Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий вісник. — К.: ВІР УАН, 2013. — Вип. 72 (№ 5). — С. 432−437.

42. Бойко О. Д. Комплексна діагностика факту політичного маніпулювання як органічна частина психологічного захисту [Текст] / О. Д. Бойко // Наукові праці: наук.-метод. журнал. — Т. 156. Соціологія. Вип. 144. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. — С. 38−42.

43. Бойко О.Д . Політичне маніпулювання [Текст] / О. Д. Бойко. — К.: Академвидав, 2010 — 432 с.

44. Болтівець С. Формування змісту громадянського та політичного просвітництва [Текст] / С. Болтівець //Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998 р. — К.: Гнозис, 1998. — С. 62−70.

45. Большая Советская Энциклопедия. [Текст] / 3-е изд. — М.: Эксмо, 2008. — 672 с.

46. Борінштейн С. Р. Вплив культурної політики на соціокультурні зміни в українському суспільстві [Текст] / С. Р. Борінштейн // Перспективи. Соціально-політичний журнал. — №2 (48). — 2011. — С. 13−18.

47. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії [Монографія] / В. І. Бортніков. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ ун-т ім. Лесі Українки, 2007. — 524 с.

48. Брегеда А. Ю. Основи політології: Навч. Посібник [Текст] / А. Ю. Брегеда. — К.: КНЕУ, 2000. — 312 с.

49. Брехаря С. Г. Особистість як суб'єкт політики: мотиваційний аспект реалізації політичної влади [Текст] : автореф. дис…канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Світлана Брехаря. — К., 2006. — 19 с.

50. Бродецька Ю. Ю. Політична соціалізація населення, її рівні та етапи. Типи політичної соціалізації [Текст] / Ю. Ю. Бродецька / Соціологія політики: Підручник: у 2-х частинах. — К.: Вид-во Європейського університету, 2011. — Ч. 1. — С. 283−298.

51. Бутиліна О. В. Студентська молодь у суспільстві, що трансформується [Текст] / О. В. Бутиліна // Український соціум. — 2007. — № 4 (21). — С. 20−26.

52. Буяк Б. Політична соціалізація студентської молоді в умовах сучасного українського державотворення [Текст] / Б. Буяк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — Вип. 8. — С. 93−103.

53. Вакарчук І. Удосконалення законодавства про вищу освіту [Електронний ресурс] / І. Вакарчук // Інтернет-ресурс: офіційний сайтжурналу ВРУ «Віче». – Режим доступу: http://www.viche.info/journal/1056/

54. Валлерстайн И. Глобализация как переходная эпоха? Взгляд на долгосрочное развитие мир-системы [Текст] / И. Валлерстайн. — М.: Красные холмы, 1999. — 127 с.

55. Варенко В. М. Інформаційно-аналітична діяльність. Навчальний посібник [Текст] / В.М. Варенко. — К.: Університет «Україна», 2013. — 416 с.

56. Васильєв В. Политическая культура трудящихся: понятие, содержание, структура и функции [Текст] / В. Васильєв, В. Щегорцев, А. Яковлєв. — М.: АОН, 1981. — 352 с.

57. Васильєва О. Духовність та духовний світ особистості [Текст] / О. Васильєва // Українське релігієзнавство. — 2003. — №27-28. — С. 14−22.

58. Васильчук Є. О. Мистецтво та політика як форми суспільної свідомості: особливості та фактори детермінації [Текст] / Є. О. Васильчук //

Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий вісник. — 2011, — Вип. 55. — К., — С. 484−489.

59. Вашкевич В.М. Соціалізація сучасної молоді і її життєві цінності: соціально-філософський аналіз [Текст] / Віктор Вашкевич // Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий вісник. — 2008, — Вип. 12. — К., — С. 234−241.

60. Ващенко О. О. Особливості політичної соціалізації особистості в трансформаційний період [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / О. О. Ващенко ; наук. кер. Ю. Ж. Шайгородський ; М-во освіти і науки України, Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — Київ, 2014. — 20 с.

61. Ващенко О. О. Формування політичної культури особистості як мета політичної соціалізації [Текст] / О. О. Ващенко // Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий вісник. — 2013, — Вип. 65. — К., — С. 515−522.

62. Вдосконалення засобів участі громадян у прийнятті політичних рішень [Електронний ресурс] / Відділ соціальних відносин та громадянського суспільства НІСД. — Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/monitor/Monitor29_n/01.htm.

63. Вільчинська І. Політична мотивація: основні наукові підходи і теорії: монографія [Текст] / І. Вільчинська ; Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтва. —2010. — 336 с.

64. Вінсент Дж. Права людини і релятивізм [Текст] / Дж. Вінсент. — К.: Смолоскип, 2002. — 436 с.

65. Вірна Ж. Життєво-стильова концепція особистості: професійна методологія та практика [Електронний ресурс] / Жанна Вірна // Професійна психологія: методологія, методи та практика: зб. наук. пр. — Луцьк, 2008. — С. 5−24. — Режим доступу: http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/ 123456789/344/3/virna.pdf

66. Власенко І. А. Проблема внутрішньо особистісного конфлікту в контексті психологічних досліджень особистості [Текст] / І. А. Власенко // Зб. наук. пр. К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України — Кам’янець-Полільський, 2013. — Вип. 21. — С. 46−56.

67. Волков О. Г. Прагматика політичного тексту [Текст] : автореф. дисертації канд… філософ. Наук : 09.00.03 / Олександр Волков, — Сімферополь, 2002. — 18 с.

68. Волович В. І. Адаптація соціальна [Текст] / В. І. Волович // Соціологія : короткий енциклопедичний словник ; уклад. В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко [та ін.]. — К. : Укр. Центр духовної культури, 1998. — С. 8.

69. Волянюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика : мистецтво можливого [Текст] : монографія / О. Я. Волянюк ; Укр. ін-т нац. пам'яті. — Київ : Пріоритети, 2013. — 172 с.

70. Вольфовська Т. О. До питання щодо ефективної політичної соціалізації: дослідження стереотипів молоді [Електронний ресурс] / Т. О. Вольфовська // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць. — К.: Міленіум, 2009. — Вип. 9. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/ppp/2009_9/Volfovska.htm

71. Вольфовська Т. О. Інтерактивні вміння та їх становлення на різних етапах політичної соціалізації [Текст] / Т.О. Вольфовська // Наукові студії із соціальної та політичної психології. — К.: ТОВ «Вид-во «Сталь», 2002. — Вип. 5. — С. 98–113.

72. Вонсович С. Г. Аналіз політичних технологій тоталітарного режиму [Текст] / С. Г. Вонсович // Збірник наукових праць «Політологічні студії». — Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2010. — Вип. 1. — С. 63–72.

73. Вонсович С. Г. Політична транзитологія: історія, методологія: монографія / С. Г. Вонсович. — Кам’янець-Подільський : Зволейко Д. Г., 2003. — 283 с.

74. Вонсович С. Г. Політичний транзит в контексті політичного розвитку [Електронний ресурс] / С. Г. Вонсович. — Режим доступу file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/gums_2014_24_13.pdf]

75. Воронов І. О. Людина і політика: У пошуках гуманістичної альтернативи [Текст] / І. О. Воронов. — К.: Генеза, 2003. — 320 с.

76. Вчені: різниця у рівні освіти у світі становить століття [Електронний ресурс] // ВВС Україна. 2015. — 15 квітня. — Режим доступу: http://www.brookings.edu/blog/education-plus-development/2015/04/29/the-global-100-year-gap-in-education-standards/

77. Вяткіна Н. Б. Американський філософський прагматизм: витоки і цінності [Текст] / Н. Б. Вяткіна // Американська філософія освіти очима українських дослідників: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 22 грудня 2005. — Полтава: ПОІППО, 2005. — С. 9−16.

78. Вятр Е. Восточная Европа: судьбы демократии [Текст] / Е. Вятр // Социологические исследования. — 1992. — М. — № 1. — С. 6–19.

79. Гаврилюк Д. Чи віддзеркалює політична діяльність систему політико-владних відносин [Електронний ресурс] / Д. Гаврилюк. — Режим доступу: http://blogs.korrespondent.net/users/blog/fangor/a1598

80. Гаврищук В. Практическая политология [Текст] / В. Гаврищук, Ф. Сейранян // Высшее образование в Росии. — 2001. — М. — № 1. — С. 124–126.

81. Гавчук І. С. Політична свідомість, як форма відображення політичного буття [Електронний ресурс] / І.С Гавчук // Наука и образование 2010/2011: Политология. — Режим доступу: http://www.rusnauka. com/CONF/ARH_CONF/2011.htm

82. Гаджиев К. С. Политическая культура: концептуальный аспект [Текст] / К.С. Гаджиев // Политические исследования. — 1991. — М. — № 6. — С. 69–73.

83. Гаращук Є. В. Протестна політична культура в умовах сучасних демократичних перетворень [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. н. − 23.00.03 / Є. В. Гаращук. — К., 2015. — 20 с.

84. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа [Текст] / перевод Г. Шпета. — СПб: Наука, 1999. — 444 с.

85. Гедікова Н. П. Політична соціалізація особистості в період демократизації українського суспільства [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Н. П. Гедікова. — Одеса, 1999. — 19 с.

86. Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура [Текст] / Д. Гелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон; [пер. з англ. В. Курганського та В. Сікори; переднє слово Ю. Павленка]. — К.: Фенікс, 2003. — 584 с.

87. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники [Текст] / Э. Геллнер. — М.: Республика, 1995. — 222 с.

88. Гелнер Е. Нації та націоналізм [Текст] / Е. Гелнер // Національна ідентичність: Хрестоматія / Т. Воропай (упоряд.). — Х. : Крок, 2002. — 316 с.

89. Гидденс Э. Социология [Текст] / Э. Гидденс; [пер с англ.; науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича]. — М.: Эдоториал-УРСС, 1999. — 704 с.

90. Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя [Текст] / Ентоні Гідденс; [пер. з англ. Н. П. Поліщук]. — К.: Альтерпрес, 2004. — 104 с.

91. Глобальный инновационный индекс [Електорнний ресурс]. — Режим доступу:http://www.wipo.int/export/sites/www/pressroom/ru/documents/gii_2016_infographic1.pdf

92. Гобозов И. А. Глобализация и примитивизация общества [Текст] / И. А. Гобозов // Философия и общество. — 2009. — М. — №2 (54). — С. 5−19.

93. Годлевська В., Гречанюк Н. Соціальна адаптація в умовах трансформаційних проецесів у суспільстві [Електронний ресурс] / В. Годлевська, Н. Гречанюк — Режим доступу: http://social-science.com.ua/article/655

94. Голобуцький О. Перспективи інформаційної трансформації політичних інститутів в Україні [Текст] / О. Голобуцький // Політичний менеджмент. — 2006. — № 2. — С. 93−106.

95. Голованова Н. Ф. Социализация и воспитание ребенка. Учебное

пособие для студентов высших учебных заведений [Текст] / Н. Ф. Голованова. — СПб.: Речь, 2004. — 272 с.

96. Головатий М. Політична психологія [Текст] / М. Головатий : Підруч. для студ. вищ. навч. закл. —. К. : МАУП, 2006. — 400 с.

97. Головатый Н. Ф. Социология молодежи [Текст] / Н. Ф. Головатый. — К.: 1999. — С. 97.

98. Головаха Е. И. Политический выбор молодежи Украины [Текст] / Е. Головаха // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави; [ред. В. Литвин, М. Слюсаревський]. – К.: Знання, 2001. — Вип. 3. — С. 174–178.

99. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине [Текст] / Е. И. Головаха. — К. : Институт социологии НАН Украины, 1996. — С. 8–9.

100. Головин С. Ю. Словарь практического психолога [Текст] / Сост.: С. Ю. Головин. — Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. — 800 с.

101. Гончаренко С. У. Демократизація освіти [Текст] / С. У. Гончаренко // Енциклопе- дія освіти. АПН України ; гол. ред. В. Г. Кремень. — К. : Юрін- ком Інтер, 2008. — С. 167–168.

102. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник [Текст] / С. У. Гончаренко — К. : Либідь, 1997. — 376 с.

103. Гончаров Д. В. Политическая мобилизация [Електронний ресурс] / Д. В. Гончаров // Полис (Политические исследования) — 1995. — № 6. — Режим доступу: http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=392.

104. Горбатенко В. П. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України [Текст] / В. П. Горбптенко // Політичний менеджмент. — 2007. — № 3 (24) — С. 9–12.

105. Горбатенко І. А. Політична наука і освіта в Україні: передумови виникнення, процес становлення, перспективи розвитку [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / І. А. Горбатенко. — К., 2007. — 20 с.

106. Горбацевич Ю. О. Політика та соціалізація особистості

[Електронний ресурс] / Ю. О. Горбацевич, К. О. Зуєв // Актуальные научные разработки: Политология. — Режим доступу: www.rusnauka.com/2_ANR /1_57567.doc.htm

107. Гордієнко М. Г. Політична соціалізація як засіб формування громадянської зрілості особи [Електронний ресурс] / М. Г. Гордієнко // Матер. міжнар. конф. «Особа в тоталітарному суспільстві: рефлексії XXI століття» (Одеса, 23-27 червня 2013 р.). — Режим доступу: http://liberte.onu.edu.ua/upload /file/file_2/gordienko_m

108. Гордієнко М. Реконструкція консервативних ідей як механізм відтворення нації [Текст] / М. Гордієнко // Українознавчий альманах. Вип. 5. — К., 2011. — С. 199–202.

109. Горлач М. І. Політологія: наука про політику. Підручник [Текст] / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 840 с.

110. Грей Дж. Поминки по Просвещению: Политика и культура на закате современности [Текст] / Дж. Грей // пер. с англ. М.: Праксис, 2003. — 368 с.

111. Гриценко О. А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі [Текст] / Олександр Гриценко. — К.: УЦКД, 2000 — 228 с.

112. Грищенко З. Мистецтво жити разом: світовий досвід і пошуки Україною свого політичного обличчя. Наукове видання [Текст] / З. Грищенко — Харків: ХДАУ, 1999. — 139 с.

113. Громкова М. Т. Андрагогика: теория и практика образования взрослых [Текст] / М. Т. Громкова // учеб.пособ. — М.: ЮнитиДана, 2005. — 495 с.

114. Груць Г. М. Основи формування духовної культури студентської молоді [Текст] / Г. М. Груць // Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. — 2013. — Вип. 1. — С. 122−131.

115. Губерський Л. В. Людина і світ [Текст] : підручник / за ред. Л. В. Губерського, А. О. Приятельчука. — К.: Український Центр духовної

культури, 1999. — 512 с.

116. Гунченко К. М. Сучасний стан автономії вищих навчальних закладів України [Текст] / К. М. Гунченко // Економічні науки. — Серія «Регіональна економіка». Збірник наукових праць. Луцький національний технічний університет. — Вип. 11 (43). — Луцьк: РВВ Луцького НТУ, 2014. — С. 84–88.

117. Гусєв А. М. Небезпеки, сформовані в суспільстві за рахунок розвитку інформаційних технологій [Текст] / А. М. Гусєв // Бізнес Інформ. Науковий журнал. — 2012. — № 4. — С. 72−75.

118. Даниленко Н. Засоби масової комунікації і політична соціалізація особистості [Текст] / Наталія Даниленко // Соціальна психологія. — 2004. — № 4 (6). — С. 61−70.

119. Даниленко С. І. Громадянський вимір інформаційно-комунікаційної революції: концептуально-теоретичні та політико-прикладні аспекти [Текст] : автореф. дис… док-ра політ. наук : 23.00.03 / Сергій Даниленко. — К., 2011. — 27 с.

120. Данилов А. Переходное общество. Проблемы системной трансформации [Текст] / А. Данилов. — М. : Харвест, 1998. — С.10

121. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у XXI ст. [Текст] / Р. Дарендорф. — К.: Вид. дім КМА, 2006. — 109 с.

122. Дворкін Р. Свобода, рівність, спільнота [Текст] / Р. Дворкін // Сучасна політична філософія: Антологія. — К.: Основи, 1998. — С. 313–343.

123. Дворцова Т. А. Политическая адаптация российской молодежи к трансформационному развитию [Текст] : дис. канд. полит. наук : 23.00.02 / Татьяна Алексеевна Дворцова. — Ставрополь, 2005. — 201 с.

124. Дембицька Н. М. Психологічні особливості політичної соціалізації студентів [Текст] : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.05 / Н. М. Дембицька; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2004. — 20 с.

125. Дембрицька Н. Когнітивні аспекти політичної свідомості нового

покоління [Текст] / Н. Дембрицька // Соціальна психологія. — 2003. — № 1. — С. 87–99.

126. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри [Текст] / Олег Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 99–111.

127. Демократизация [Текст] : учеб. пособие / сост. и науч. ред. К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель ; пер. с англ. под науч. ред. М. Г. Миронюка ; предисл., сост. указателя М. Г. Миронюка; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. — С. 639–640.

128. Десятов Т. М. Тенденції розвитку неперервної освіти в країнах Східної Європи (друга половина XX століття) [Текст] : дис. …док-ра пед. наук : 13.00.01 / Десятов Тимофій Михайлович. — К., 2006. — 431 с.

129. Джемс В. Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления [Текст] / Вильям Джемс, Эбер М., Юшкевич П. К. — К.: Україна, 1995. — С.3−154.

130. Дженусов А. И. Различие структур и уровней развития политической культуры [Текст] / А. И. Дженусов // Социально-гуманитарные знания. — 1999. — № 4. — С. 108−120.

131. Джилас М. Лицо тоталитаризма [Текст] / М. Джилас. − М.: Новости, 1992. — 534 с.

132. Дідух М. Л. Становлення політичної свідомості молоді в умовах суспільної нестабільності [Текст] : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / М. Л. Дідух. — К., 2004. — 19 с.

133. Дмитренко М. А. Інтеграційні процеси та глобалізаційні ризики [Текст] / М. А. Дмитренко // Сучасна українська політика. Спецвипуск: Україна як суб’єкт сучасних цивілізаційних процесів / За ред. А. І. Кудряченка — К.: Фенікс,. — 2011. — Ч. 2. — С. 13–23.

134. Дмитренко М. А. Особливості сучасної української політичної культури: проблеми визначення [Текст] / М. А. Дмитренко // Політичний

менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2005. — № 5. — С.134–138.

135. Дмитренко М. А. Політична освіта і політичне просвітництво в системі чинників суспільного розвитку [Текст] / М. Дмитренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Зб. наукових праць. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — Вип. 1. — С. 61–68.

136. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції [Текст] : Монографія / М. А. Дмитренко. — К.: Знання України, 2008. — 543 с.

137. Дмитренко М. А. Тенденції розвитку політичної системи України [Текст] / М. А. Дмитренко // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8-9 лютого 2006 р. / укл. Г. О. Нестеренко / За ред. В. П. Беха. — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. — 364 с.

138. Докашенко Г. П. Ідеологізація освіти як засіб контролю тоталітарної держави (на матеріалах болгарської школи кінця 40-х початку 50-х рр. ХХ ст.) [Текст] / Г. П. Докашенко // Наукові праці: науково-методичний журнал. — Т. 104. — Вип. 91. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. — С. 138–143.

139. Долженков О. О. Україна — Білорусь: Досвід політичної трансформації [Текст] / О. О. Долженков. — Одеса, Астпринт, 2003. — С. 15.

140. Донелі Дж. Права людини і західний лібералізм [Текст] / Дж. Донелі. — К.: Смолоскип, 2002. — 319 с.

141. Дружинин В. Ф. Психологическое образование — основа гуманитарного образования в XXI веке [Текст] / В. Ф. Дружинин // Развивающаяся психология — основа гуманизации образования: материалы Первой Всерос. кон-ции. − М.: Прогресс, 1998. — С. 35–53.

142. Дубас О. П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому

контексті: політологічний аналіз [Текст] : автореф. дис…канд. політ.наук : 23.00.02 / Олексій Дубас. — К., 2004. — 23 с.

143. Дубас О. П. Політична комунікація у глобальному інформаційному суспільстві: надбання і виклики [Текст] / О.П. Дубас // Політологічний вісник: Збірник наукових праць. — К.: Інтас, 2007. — Випуск 30. — С. 292−303.

144. Дубінін В. В. Пошуки механізму взаємодії адаптації інтересів народу й інтересів політичної системи [Текст] / В. В. Дубінін // Наука. Релігія. Суспільство. — 2003. — № 3. — С. 219–226.

145. Дубовская Е. М. Социализация в изменяющемся мире [Текст] / Е. Дубовская // Социальная психология в современном мире: Учеб. пос. — М.: Аспект-Пресс, 2002. — С. 14–161.

146. Дударьов В. В. Зовнішня політика європейської середньої держави за умов глобалізації (на прикладі Великої Британії, Польщі і України) [Текст] : дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / Дударьов Віталій Валентинович. — К., 2003. — 218 с.

147. Дьоміна О. Поняття, особливості і роль соціалізації в суспільстві [Текст] / О. Дьоміна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — Випуск 15 : збірник наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — С. 77–86.

148. Єрмолаєв А. «Вишневий сад» українського традиціоналізму [Текст] / А. Єрмолаєв // «Дзеркало тижня. Україна». — 2011. — № 21. — С. 1–11.

149. Єфтєні Н. М. Вплив політичної освіти на соціалізацію особистості [Текст] / Н. М. Єфтєні // Актуальні проблеми політики. — 2014. — Вип. 52. — С. 294–301.

150. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства [Текст] : автореф. дис…канд. політ. наук. 23.00.03 / Н. В. Жабінець. — К., 2006. — 19 с.

151. Жадан І. В. Методологічні засади дослідження взаємодії суб’єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу

студентської молоді [Електронний ресурс] / І.В. Жадан // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць. — К. : Міленіум, 2011. — Вип. 12. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/ppp/2011_12/Zhadan.htm

152. Жадан І. В. Механізми політичної соціалізації молоді в умовах модернізації освіти [Електронний ресурс]/ І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. наук. праць. — К. : Міленіум, 2011. − Вип. 28. − Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Nsspp/2011_28/Zhadan.htm

153. Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні [Текст] / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. — К. : Тандем, 2004. — 79 с.

154. Жадан І. Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді [Текст] / І. Жадан // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». — К., 2000. — Т. 18. Політичні науки. — С. 91–95.

155. Жадан І. В. Психологічна модель змісту політичної освіти учнівської молоді [Текст] / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології. — К.: ТОВ «Міленіум», 2002. — Вип. 6. — С. 121–130.

156. Жадько В. А. Виховний вплив суспільних дисциплін на свідомість студентів заочної форми навчання [Текст] / В. Жадько, П. Бізділя, О. Пряхін, О. Денисенко // Запорожский медицинский журнал. — 2011. — № 3. — Т. 13. — С. 95−98.

157. Жданов Г. Б. Физика и общество: философия и наука [Текст] / Г.Б. Жданов // Вопросы философии. — 1993. — № 8 — С. 105–112.

158. Житарюк І. Глобалізація і проблеми інтелектуальних ресурсів України [Електронний ресурс] / Іван Житарюк // Персонал — 2007. — № 11. — Режим доступу: http://www.personal.in.ua/article.php?ida=623

159. Жінка у суспільно-політичному житті: упередження, можливості, перспективи – загальнонаціональне опитування / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», «Ukrainian Sociology Service» [Електронний

ресурс]. — Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/zhinka-u-suspilno-politichnomu-zhitti-uperedzhennja_-mozhlivosti_-perspektivi-.htm

160. Завацька Н. Є. Сутність системного підходу до проблеми ресоціалізації особистості в умовах динамічного соціокультурного простору [Текст] / Н. Є. Завацька // Теоретичні і прикладні проблеми психології. — 2013. — № 2 (31). — С. 6−14.

161. Загородній Ю. І. Політична соціалізація студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми [Текст] / Ю. Загородній, В. Куріло, С. Савченко. – К.: Генеза, 2004. – 220 с.

162. Загороднюк Т. Концепции постсоветской трансформации общества Т. И. Заславской и Н. В. Паниной [Текст] / монография. — К. : Ин-т социологии НАН украины, 2013. — 164 с.

163. Зайцев А. В. Делиберативная демократия как институциональный диалог власти и гражданского общества [Електронний ресурс] / А. В. Зайцев. — Режим доступу: http://e-notabene.ru/pr/article_689.html

164. Закон України «Про вищу освіту»№ 1556-VII, від 01 липня 2014 року [Електронний ресурс] / — Режим доступу: http://www.osvita.org.ua/pravo/law_05/part_05.html .

165. Заславская Т. О субъективно-деятельностном аспекте трансформационного процесса [Текст] / Т. О. Заславская // Материалы Международного симпозиума «Кто и куда стремиться вести Россию? Макро-, мезо- и микроакторы трансформационного процесса». — М. : МВШСЭН, 2001. — С. 3–16.

166. Зверева Е. Е. Информационно-коммуникационные технологии унификации и диверсификации политического процесса [Текст] / Е. Е. Зверева // Информатизация общества: социально-экономические, социокультурные и международные аспекты: материалы международной научно-практической конференции 15-16 января 2012 года. — Пенза — Прага: Научно-издательский центр «Социосфера», 2012. — С. 83−88.

167. Зеленько Г. І. «Політична матриця» громадянського суспільства на

приклдаі України та країн Вишеградського групи: монографія [Текст] / Г. І. Зеленько. — К.: Знання України, 2007. — 336 с.

168. Зернецька О. В. Глобальні трансформації систем масової комунікації [Текст] : автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / О. В. Зернецька. — К., 2000. — 34 с.

169. Зінченко В. В. Громадянське суспільство: шляхи, форми та перспективи (соціально-філософські ідеї і політико-правові тенденції сучасності) [Текст] / В. В.Зінченко. — К: МАУП, 2007. — 468 с.

170. Зінченко В. В. Деліберативні моделі модернізації інституційних процесів громадянського суспільства в глобальних умовах суспільних, освітніх та політико-економічних трансформацій [Текст] / В. В. Зінченко // Філософія освіти. — 2014. — №2(15). — С. 108–130

171. Зінченко В. В. Інституалізація демократичного самоуправління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. В. Зінченко // Віче. Журнал Верховної Ради України. — 2009. — № 19. — С. 34–37.

172. Зінченко В. В. Роль моделі гарантії громадянських прав у державному управлінні США для формування нормативістики міжнародної системи прав людини [Текст] / В. В. Зінченко // Право та управління. — 2012. — № 1. — С. 259–269.

173. Зінченко В. В. Соціальна філософія менеджменту і освіти в інституційному вимірі глобального розвитку (інтегративна концептологія) [Текст] / В. В. Зінченко. — К.: Люксар, 2011. — С. 592–616.

174. Зінченко С. В. Психологічні особливості неформальної освіти дорослих [Електронний ресурс] / С. В. Зінченко — Режим доступу: http:// www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/OD/2009_1/09ZSVNOD.pdf.

175. Злобіна О. Особистість сьогодні: адаптація до соціальної нестабільності [Текст] / О. Злобіна, В. Тихонович. — К.: НАН України, Ін-т соціології, 1996. — 100 с.

176. Золотухін Г. Соціалізація в умовах незалежності: жертви і переможці [Текст] / Г. Золотухін // Соціальна психологія. — 2006. — № 3 (17).

— С. 52–65.

177. Иноземцев В. Л. Расколотая цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции [Текст] / В. Л. Иноземцев. — М.: Academia: Наука, 1999. − 703 с.

178. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем [Текст] / Б. А. Исаев. − М.: Аспект-Пресс, 2008. — 367 с.

179. История советской политической цензуры. Документы и комментарии [Текст]. — М.: РОССПЭН, 1997 — 672 с.

180. Іванов М. Політична освіта в контексті політичних трансформацій суспільства: монографія [Текст] / М. Іванов. — Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2004. — 280 с.

181. Іванов М. Проблеми становлення сучасної політичної дидактики [Текст] / М. Іванов // Політичний менеджмент. — 2004. — № 4. — С. 88–94.

182. Іванов М. Проблеми удосконалення політичної системи України в контексті формування нової політичної культури громадян [Текст] / М. Іванов // Наукові праці ЧДУ ім. П. Могили. — Політичні науки. — Вип. 31. — Т. 44. — Миколаїв, 2005. — С. 64–67.

183. Іванов М. Роль політичної освіти у формуванні комуністичної політичної системи Радянського Союзу [Текст] / М. Іванов // Наукові праці ЧДУ ім. П. Могили. — Політичні науки. — Вип. 20. — Т. 33. — 2004, Миколаїв. — С. 68−74.

184. Іванов М. Що таке «громадянська» і, що таке «політична» освіта? [Текст] / М. Іванов // Політичний менеджмент. — 2003. —№ 2. — С. 41–49.

185. Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості [Електронний ресурс] : інформаційно-аналітичні матеріали // Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. — 2016. — № 3–4. — С. 6–7. — Режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf

186. Ісхакова Н. Г. Особливості процесу політичної соціалізації в умовах трансформації політичної системи України [Текст] / Н. Г. Ісхакова // Нова

парадигма — Вип. 53. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. — С. 83–95.

187. Ісхакова Н. Г. Політична соціалізація як складова демократизації сучасного суспільства [Текст] : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.02 / Н. Г. Ісхакова ; Київський нац. ун–т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — 23 с.

188. Ісхакова Н. Політична адаптація населення в умовах становлення демократії [Текст] / Н. Г. Ісхакова // Часопис НПУ Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2011. — Випуск 6. — С. 52–57.

189. Ісхакова Н. Г. Політична соціалізація в умовах становлення демократії [Текст] / Н. Г. Ісхакова // Вісник Київського університету. Серія: Філософія. Політологія. — 2006. — Вип. 76. — С. 164–167.

190. Кампо В. М. Конституції країн парламентської демократії [Текст] / В. М. Кампо, В. А. Гринчак., І. Я. Заяць. — К.: НМК ВО., 2002. — 186 с.

191. Карабущенко П. Л. Политология: учебник [Текст] / П. Л. Карабущенко, Н. В. Гришин, В. М. Юрченко. — 2-е изд. — М.: Флинта, 2008. — 377 с.

192. Карасев В. И. Социальная трансформация как предмет философского анализа [Текст] : автореф. дис...д-ра филос. наук. : 09.00.11/ В. И. Карасев. — М., 2000.

193. Карнаух А. А. Політична соціалізація студентської молоді: сутнісні характеристики, особливості, тенденції [Текст] / А. А. Карнаух // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць. — Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2006. — Випуск 17. — С. 136−140.

194. Карнаух А. А. Становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. н.: 23.00.03 / А. А. Карнаух; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — К., 2006. — 19 с.

195. Карнаух А. Формування політичної культури молоді на сучасному етапі [Текст] / А. Карнаух // Людина і політика. — 2008. — №5. — С. 134–139.

196. Карпенко М. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика [Електронний ресурс] / М. Карпенко // — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/252/

197. Карпець Ю. В. Вплив як форма та результат взаємодії суб'єктів політики [Текст] / Ю. В. Карпець // Актуальні проблеми політики. — 2013. — Вип. 50. — С. 252−261.

198. Карпяк О. М. Політична адаптація: проблеми визначення в сучасній системі соціально-політичних знань [Електронний ресурс] / О. М. Карпяк. — Режим доступу : http://www.nbuv. gov.ua /portal/Soc_ Gum/Grani/ 2012_3/25.pdf.

199. Картунов О. В. Інформаційне суспільство: аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій: монографія до 20-річчя Університету «КРОК» [Текст] / О. В. Картунов, О. О. Маруховський — К.: Ун-т економіки та права «КРОК», 2012. — 344 с.

200. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс; [пер с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

201. Катаєва М. С. Політична соціалізація школярів в умовах трансформації українського суспільства [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / М. С.Катаєва. — К., 1999. — 18 с.

202. Керр С. Взгляд из-за океана [Текст] / С. Керр, И. Фрумин Введение в теорию и практику демократического образования. — Красноярск, 1998. — С. 4–5.

203. Килпатрик В. Х. Воспитание в условиях меняющейся цивилизации [Текст] / В. Х. Килпатрик / Пер. с англ. — М., 1980. — 152 с.

204. Кирилюк Ф. М. Політологія: навчальний посібник [Текст] / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін. // Політична свідомість як відображення політичних відносин у суспільстві. — К.: Здоров'я, 2004. — 776 с.

205. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: Навчальний посібник [Текст] / Федір Кирилюк. — К.: Центр учбової літератури, 2009. —

520 с.

206. Кіндратець О. Ризики українського суспільства [Текст] / Олена Кіндратець // Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал. — К.: Верховна Рада України. — 2009. — №17. — С. 19–21.

207. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті [Текст] / С. Ф. Клепко — Полтава: ПОІППО, 2006. — 328 с.

208. Климончук В. Й. Політична освіта як засіб реалізації політичних свобод демократичного процесу в сучасній Україні [Текст] / В. Й. Климончук // Вісник Львівського університету: Сер.: Філософсько-політологічні студії. — 2011 . — Вип. 1. — С. 263–271.

209. Кобрисенко Д. О. Політична партія як референтна спільнота [Електронний ресурс] / Д.О. Кобрисенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. наук. праць. — К.: Міленіум, 2011. — Вип. 26. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Nsspp/2011_26/Kobrysenko.htm

210. Коваль Г. В. Формування патріотизму – важливий чинник соціалізації молоді України на сучасному етапі політичного процесу [Текст] : дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Г. В. Коваль; Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв, 2007. — 208 с.

211. Коваль Г. Особливості політичної соціалізації молоді на сучасному етапі розвитку української державності [Текст] / Г. Коваль // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. — Вип. 13. — С. 244–253.

212. Коехейн Р. Транснациональные отношения и мировая политика. Введение [Текст] / Р. Коехейн, Дж. Най // Социально-гуманитарные знания. — 1999. — № 5. — С. 231–318.

213. Кокорин А. А. Идеология: теория, методология, методика (хрестоматийные заметки) [Текст] / А. А. Кокорин. — М.: Изд-во МГОУ, 2009. — 358 с.

214. Колісніченко Р. М. Прийоми політичних маніпуляцій і стійкість до

маніпулятивних впливів як складова демократичної електоральної культури [Текст] / Р. М. Колісніченко // Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації. — 2010. — № 2. — С. 75–81.

215. Колодій А. Партійна структуризація в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства і поза ним [Текст] / А. Колодій. // Громадянське суспільство як здійснення свободи: Зб. наук. праць. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — С. 83–105.

216. Колосовська І. Вплив інформаційно-комунікативних технологій на формування іміджу інститутів публічної влади в масовій свідомості [Текст] / І. Колосовська // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2012. — Вип. 30. — С. 189−196.

217. Конституція України: офіційне видання [Текст] / К.: вид.: Віче, 2004. — 30 с.

218. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні [Електронний ресурс] / Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України. — Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/news_44.htm

219. Концепція політичної освіти в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/

220. Корнівська М. М. Політична свідомість — базова основа політичної культури молоді (психологічний аспект) [Електронний ресурс] / М. М. Корнівська. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/10_NPE_2009/Psihologia/44327.doc.htm

221. Корнієвський О. А. Укрнаїнський волонтерських рух у контексті світового досвіду [Текст] / О. А. Корнієвський, Д. М. Горєлов // Стратегічні пріоритети. — 2015. — № 1 (34). — С. 95–100.

222. Коротич О. Уточнення переліків суб’єктів і об’єктів регіональної

політики держави [Текст] / Олена Коротич // Публічне управління: теорія та практика. — 2011. — № 1 (5). — С. 81–89.

223. Кострюков С. В. Демократична освіта в ринково-орієнтовному суспільстві [Текст] / С. В. Кострюков // Нова парадигма. Журнал наукових праць. — Випуск 38. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. — С. 89–96.

224. Кострюков С. В. Демократична освіта студентської молоді [Текст] / С. В. Кострюков // Мультиверсум. Філософський альманах. Вип. 42. — К.: Український центр духовної культури, 2004. — С. 166–175.

225. Костюченко Т. С., Марценюк Т. О., Оксамитна С. М. Жінки в політиці в Україні та Грузії: громадська думка і мережева підтримка [Текст] / Т. С. Костюченко, Т. О. Марценюк, С. М. Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. — 2014. — Т. 161 : Соціологічні науки. — С. 72–83.

226. Кохлан Ш. Світовий рейтинг освіти: Україна стала 38-ю [Електронний ресурс] / Ш. Кохлан. — Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/science/2015/05/150513_vj_education_rankings_it

227. Кравченко А. І. Трансформація політичних цінностей в процесі формування державності [Текст] / А. І. Кравченко // Наукові праці МАУП. — 2014. — Вип. 43(4). — С. 46–49.

228. Краснокутська Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції [Текст] / Ю. С. Краснокутська // Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий вісник. — Вип. 66. — К., 2012. — С. 621–624.

229. Кремень В. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) [Текст] / В. Г. Кремень. — К.: Грамота, 2003. — 216 с.

230. Кремень В. Поступ до нової філософії освіти в Україні [Текст] / Василь Кремень. // Розвиток педагогічних наук в Україні і Польщі на початку XXI століття: Збірник наукових праць. — Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2011. — С. 11−21.

231. Кремень В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) [Текст] / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. — К.: «ARC-

UKRAINE», 1996. — 793 с.

232. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації [Текст] : Монографія / В. Кремень, В. Ткаченко. — К.: Вид. центр «ДрУк», 1998. — 446 с.

233. Кремень Т. Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі: монографія [Текст] / Т. Кремень. — К.: Грамота, 2013. — 256 с.

234. Кривоконь О. Г. Чинники соціального формування особистості в умовах розбудови інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Олександр Кривоконь. — Харків, 2007. — 19 с.

235. Крисаченко В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи [Текст] / За ред. В. С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2004. — 648 с.

236. Кристопчук Т. Є. Формальна, неформальна та інформальна освіта у країнах Європейського Союзу [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/pptp/2012_5/Kristop.pdf

237. Ксьонзенко М. А. Актуальні проблеми взаємозв'язку професійного саморозвитку та самореалізації особистості педагога [Текст] / М. А. Ксьонзенко // Народна скарбниця освіти Донбасу. — 2012. — №4. — С. 96−98.

238. Кубенко І. М. Що таке компетентність і як її розуміють в освіті [Електронний ресурс] / І. М. Кубенко // Теорія та методика управління освітою. Електронний науковий журнал. — 2010. — № 1. — Режим доступу: http://tme.umo.edu.ua/docs/Dod/1_2010/kubenko.pdf

239. Кувалдин В. Глобальность: новое измерение человеческого бытия [Текст] / В. Кувалдин // Грани глобализации: трудные вопросы современного развития: Сб. научн. статей. — М., 2003. — С. 31–98.

240. Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність [Текст]. — Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К.: УПІЕНД, 1999. — 656 с.

241. Кучма Л. Дослідження політичного маніпулювання та проблем його обмеження у сучасному політичному процесі [Текст] / Леся Кучма // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2006. — Вип. 17. —

С. 109−113.

242. Левіт Д. Філософія організації культурного поля університету в епоху тоталітаризму [Текст] / Д. Левіт // Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий вісник. — К.: ВІР УАН, 2013. — Вип. 74. — С. 335−337.

243. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительные исследования [Текст] / А. Лейпхарт. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 287 с.

244. Лекції з політології [Текст] : [Навчально-методичний посібник] / ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — 332 с.

245. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения [Текст] / А. И. Леонтьев: В 2 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 1. — 392 с.

246. Лепська Н. Політична компетентність як детермінанта соціального програмування розвитку суспільства [Текст]/ Наталія Лепська // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2011. — Вип. 22. — С. 40−51.

247. Лещенко С. В. Інституційна складова політичної соціалізації в умовах трансформації суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / С. В. Лещенко; Київ. нац. ун–т ім. Т.Шевченка. — К., 2010. — 21 с.

248. Лещенко С. В. Роль ціннісно-нормативної системи у політичній соціалізації суспільства [Текст] / С. В. Лещенко // Нова парадигма. — Вип. 72. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. — С. 89–98.

249. Лісневська А. О. Психологічні чинники політичної активності молоді [Текст] : автореф. дис… канд.. психолог. наук.: 19.00.11 / Алла Лісневська. — К., 2010. — 21 с.

250. Лобанова А. С. Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності [Текст] : дис.... док. соціол. наук : 22.00.04 / Алла Степанівна Лобанова ; Криворізький держ. педагогічний університет. — Кривий Ріг, 2004. — 338 с.

251. Локаш О. В. Вплив несвідомого на формування політичного

простору [Текст] : автореф. дис… канд.. політ. наук.: 23.00.02 / Олена Локаш. — Одеса, 2001. — 18 с.

252. Лубчак В. Що загрожує суверенітету України? [Текст] / В. Лубчак // День. — 2012. — № 74. — 26 квітня. — С. 4.

253. Лукашевич М. П. Соціалізація: Виховні механізми і технології [Текст] / М. П. Лукашевич // навч.-метод. посібник. — К. : ІЗМН, 1998. — 112 с.

254. Лукащук В. І. Спорт і політика: соціологічний аналіз взаємодії [Текст] / В.І. Лукащук // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». — Вип. 941. — Харків, 2011. — С. 54–58.

255. Лупанова Н. А. Социальное и профессиональное самоопределение личности как психолого-педагогическая проблема [Текст] / Н. А. Лупанова // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. — 2008. — № 7 (11). — С. 136−140.

256. Лях В. В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в епоху глобалізації [Текст] / В. В. Лях // Мультиверсум: Філософський альманах. — 2006. — Вип. 57. — С. 3–19.

257. Мазак А. Управління освітою в умовах демократизації суспільних процесів [Текст] /А. Мазак // Освіта і управління. — 2004. — Том 6. — № 4. — С. 49–52.

258. Макеева Е. А. Школа и идеология [Текст] / Е.А. Макеева // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. — 2007. — Вып. 36. — Т. 13. — С. 200–203.

259. Малькевич А. А. Технология управления политическим поведением [Електронний ресурс] / А. А. Малькевич. — Режим доступу: http://www.aspvestnik.com/2010_1–2/articles/45_malkevich.pdf.

260. Малькова З. А. Особенности организации педагогических научных исследований в США [Текст] / З. Малькова // Педагогика. — 2002. — № 6. — С. 89–95.

261. Манхейм К. Очерки по социологии знания. Проблемы поколений –

состязательность – экономические амбиции [Текст] / К. Манхейм. — М.: Гардарики, 2000. — 327 с.

262. Матвеев Р. Демократия в современном мире: проблемы методологии в контексте политологии и права [Текст] / Р. Матвеев // Демократия в современном мире: сборник статей. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. — С. 32–43.

263. Матузов Н. Правовая система и личность [Текст] / Н. Матузов. — М.: Изд.-во МГУ, 1999. — 231 с.

264. Маценко Ж. М. Суб'єктивні чинники феномену духовності в синергетичному контексті [Електронний ресурс] / Ж. М. Маценко. — Режим доступу: http://www.psy-genetno.org.ua/node/153

265. Маційовський Ю. В. У пастці гібридності: зиґзаґи трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) [Текст] : монографія / Ю. В. Маційовський. — Чернівці : Книги – XXI, 2016. — 552 с.

266. Медіа. Демократі. Культура : монографія [Текст] / ред.. Н. Костенко, А. Ручко. — К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. — 356 с.

267. Медіаосвіта та медіаграмотність: підручник [Текст] / Ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк; За науковою редакцією В. В. Різуна. — Київ: Центр вільної преси, 2012. — 352 с.

268. Мелешкина Е. Ю. Политическое поведение [Текст] / Е. Ю. Мелешкина // Полит. процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов. — М. : Изд. Дом «ИНФРА–М»; Изд–во «Весь Мир», 2001. — С. 152–171.

269. Мельник Л. Г. Информационная экономика [Текст] / Л. Г. Мельник — Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. — 288 с.

270. Меркотан К. Особистісні виміри сьогодення [Текст] / Катерина Меркотан // Соціальна психологія. — 2004. — № 4 (6). — С. 106−112.

271. Мертон Р. Социальная теорія и социальная структура [Текст] / Р. Мертон. — М.: АСТ, 2006. — 873 с.

272. Мовсесян А. Транснациональный капитал и национальные

государства [Текст] / А. Мовсесян, С. Огнивцев // МЭ и МО. — 1999. — № 6. — С. 55–63.

273. Можливості та виклики на шляху демократичних перетворень України [Електронний ресурс]: соціологічне дослідження / КМІС — NDI. — Квітень-Травень 2015. — Режим доступу : https://www.ndi.org/files/NDI%20NATIONAL%20SURVEY%20PRESENTATION_UKR.pdf

274. Морозова О. О. Контекст політичної соціалізації сучасної молоді [Текст] / О. О. Морозова // Нова парадигма. — Вип. 75. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. — С. 79–88.

275. Морозова О. О. Особливості формування політичної культури молоді в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03 / О. О. Морозова. — К, 2006. — 19 с.

276. Москаленко А. Т. Смысл жизни и личность [Текст] / А. Т. Москаленко, В. Ф. Сержантов. — Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1989. — 205 с.

277. Мюнклер Х. Гражданская компетентность [Текст] / Х. Мюнклер. — Бонн, 1997. — С. 153–172.

278. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії [Текст] / Л. П. Нагорна — К.: Стиль, 1998. — 278 с.

279. Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации: очерки по эволюционно-исторической психологии [Текст] / А. П. Назаретян. — М.: Издательство ЛКН, 2008. — 256 с.

280. Наказ МОН України від 16.06.2015 № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» [Електронний режим] — Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4068-17

281. Наумкіна С. М. Активізація протестної форми громадськості як результат мобілізаційної схеми суспільного розвитку сучасної України [Текст] / С. М. Наумкіна // Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 29 вересня 2015 р., м. Старобільськ. — Старобільськ, 2015. — С. 59–61.

282. Наумкіна С. М. Гібридизація української системи місцевого самоврядування: позитивні та негативні наслідки [Текст] / С. М. Наумкіна // Політикус : Науковий журнал. Вип. 2. — Одеса, 2015. — С. 47–52.

283. Наумкіна С. М. Нові підходи до розвитку вищої освіти в Україні в контексті європейських стандартів : відповідність чи суперечливість? [Текст] / С. М. Наумкіна // Проблеми та перспективи розвитку вищої школи та економіки в XXI столітті : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 жовтня 2015 р., м. Рівне. — Рівне, 2015. — С. 97–103

284. Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини [Текст] / уклад.: О. І. Терех, Я. Г. Оксюта. — К. : Укр. письм., 1994. — 174 с.

285. Нестерко Г. Роль системи освіти у становленні української політичної нації [Текст] / Г. Нестеренко // Філософія освіти: Науковий часопис. — 2006. — № 2. — С. 177–187.

286. Ніколаєнко С., Ніколаєнко О. Поняття адаптації в різних напрямках психології [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Svfilre/2011_2/02_01_08.pdf.

287. Новакова О. В. Сучасний демократичний транзит: перспективи «другого переходу» [Текст] / О. В. Новакова // Політологічні записки. Збірник наукових праць. — Луганськ.: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2011. — №4. — С. 11–21.

288. Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах [Текст] — Т. 3. — [укладачі: Яременко В., Сліпушко О.]. — Т. 3. — К.: Видавництво «Аконіт», 2005. — 864 с.

289. Новик И. Гуманизм – демократия – глобализм [Текст] / И. Новик //

Общественные науки и современность. — 1992. — № 5. — С. 156−162.

290. Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) [Текст] : [Навч. енциклопед. словник-довідник] / заг. ред. Н. М. Хоми. — Львів : «Новий Світ — 2000», 2015. — 492 с.

291. Обушний М. І. Партологія [Текст] / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа. — К.: Арістей, 2006. — 432 с.

292. Овдієнко Л. Н. Політична культура у контексті освітніх трансформацій: філософсько-культурологічний аспект [Текст] / Л. Н. Овдієнко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. — К.: Агропромвидав України, 1999. — Вип. 2. — С. 136–143.

293. Овсіюк М. О. Формування інформаційного суспільства в Україні в умовах глобалізації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_ENXXI_2010/ Politologia/65461.doc.htm

294. Овсянкіна Л. А. Ціннісні орієнтації особистості і проблеми модернізації сучасної української освіти [Текст] / Л. А. Овсянкіна // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Науково-методичний журнал. — 2013. — Випуск 3 — 4. — С. 13−17.

295. Овчаренко С. Г. Неформальна освіта – необхідний елемент сучасної освітньої системи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.dialog.lviv.ua/files/championsfinalconference.pdf.

296. Ожеван М. Маніпулятивні стратегії [Текст] / М. Ожеван // Підприємництво в Україні. — 2001. — № 9. — С. 26−27.

297. Олещук П. М. Технологія використання інтернет-форумів у політичній комунікації [Текст] / П. М. Олещук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — 2010. — Випуск 99. — С. 47−50.

298. Оніщенко Н. М. Правова система: Проблеми теорії і методології [Текст] / Н. М. Оніщенко. — К.: НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2002. — 352 с.

299. Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч.

закладів [Текст] / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій. — К. : МОН, ІВО АПН, вид-во «Ай Бі», 2002. — 684 с.

300. Остапенко М. А. Політична соціалізація студентської молоді в Україні (стислий огляд) [Текст] / М. А. Остапенко // Нова політика. — 1999. — № 6. — С. 61–63.

301. Остапенко М. А. Політичний плюралізм як ціннісна основа демократичного суспільства [Текст] : дис. д-ра політ. н.: 23.00.03 / М. А. Остапенко / НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — 440 с.

302. Остапенко М. А. Політична культура суспільства: Навчальний посібник [Текст] / М. А. Остапенко. — К.: МАУП, 2008. — 96 с.

303. Павко А. Політична культура українського суспільства в умовах трансформаційних змін: теоретичні виміри і суспільні реалії [Електронний ресурс] / А. Павко // Віче. — 2011. — № 11 — Режим доступу: http://www.viche.info/journal/2646/

304. Павлова Т. Л. Современное японское общество в зеркале молодежных проблем: инновационный опыт социализации [Текст] / Т. Л. Павлова, Такэда Масанао // Инновации в педагогическом образовании: Материалы II Междунар. науч.-практ. конф., 22-24 окт. 2008 г. Ч. 1. — Новосибирск: НГПУ, 2008. — С. 233–238.

305. Пай Л. Незападный политический процесс [Текст] / Л. Пай // Политическая наука. — 2003. — № 2. — С. 66–86.

306. Парубчак І. О. Гуманітарні аспекти концепції державного управління процесами політичної соціалізації особи в Україні [електронний ресурс] / І. О. Парубчак // Демократичне врядування. − 2012. — №10. — Режим доступу: http://www.lvivacademy.com/visnik10/fail/Parubchak.pdf

307. Парубчак І. О. Політична соціалізація як цілеспрямований вплив держави на розвиток суспільних процесів [Текст] / І. О. Парубчак // Актуальні проблеми державного управління. Збірник наукових праць. — Харків: Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2013. — № 1 (43). — С. 276−284.

308. Парыгин Б. Д. Социальная психология как наука [Текст] /

Б. Д. Парыгин — Л. : Лениздат, 1967. – 261 с.

309. Патнем Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії [Текст]/ Роберт Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. — К.: Основи, 2001 — 302 с.

310. Перебенесюк В. Соціальні конфлікти і молодь [Текст] / В. П. Перебенесюк, І. Е. Бекешкіна ; відп. ред. О. О. Яременко ; Укр. наук.-досл. ін-т проблем молоді. — К. : Наукова думка, 1994. — 108 с.

311. Петрова Г. И. Коммуникативная онтология и современное образование [Текст] / Г. Петрова // Философия образования. — 2004. — № 2. — С. 3–8.

312. Петрунько О. В. Мотиви відчуження сучасної молоді від активної політичної діяльності [Текст] / О. В. Петрунько // Педагогіка і психологія. — 2006. — № 1. — С. 98–101.

313. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения [Текст] / Чарльз Сандерс Пирс. — М.: Логос, 2000. — 448 с.

314. Пирс Ч. С. Начала прагматизма [Текст] / Чарльз Сандерс Пирс. — СПб.: Алетейя, 2000. — 318 с.

315. Піддубний В. Регулятивна функціональність соціального капіталу [Електронний ресурс] / В. Піддубний // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. — 2014. — Вип. 1 (1). — С. 304–313. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__30.

316. Пірен М. Єдність тілесного і духовного в процесі соціалізації особистості [Текст] / М. Пірен // Соціальна психологія: Український центр політичного менеджменту. — 2008. — №4 . — С. 94–102.

317. Піхун О. Проблеми формування політичної культури в перехідних суспільствах на прикладі України [Електронний ресурс] / О. Піхун — Режим доступу: http://naub.oa.edu.ua/2012/pihun-o-problemy-formuvannya-politychnoji-kultury-v-perehidnyh-suspilstvah-na-prykladi-ukrajiny

318. Пляйс Я. А. Есть ли будущее у политических идеологий? [Текст] / Я. А. Пляйс // Обозреватель-Observer. — 2010. — № 9 — С. 66−82.

319. Подолян Я. В. Політична соціалізація молоді в умовах трансформації українського суспільства [Текст] : дис... канд. каук: 23.00.02 / Я. В. Подолян; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2008. — 225 с.

320. Подолян Я. В. Політична соціалізація молоді в умовах трансформації українського суспільства [Текст] : автореф. дис… канд. політ. наук.: 23.00.02 / Яна Подолян. — К., 2008. — 15 с.

321. Пожуєв В. І. Формування інформаційного суспільства в умовах глобалізації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ portal/soc_gum/znpgvzdia/2009_36/pdf _36/ VISNIK_36_1.pdf

322. Поздеев М. М. Огляд досліджень з педагогічної освіти в Великобританії [Текст] / М. М. Поздеев // Педагогіка. — 1994. — № 1. — С. 113–117.

323. Позняк С. І. Деякі аспекти політичної соціалізації та формування стереотипів молоді [Електронний ресурс] / С. І. Позняк, Т. О. Вольфовська // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць. — К. : Міленіум, 2008. — Вип. 8. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/ppp/2008_8/28%20-%20 Pozniak-Wolfrowska.htm

324. Политология. Лексикон [Текст] / Под ред. А. И. Соловьева. — М.: РОССПЭН, 2007. — 800 с.

325. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / Упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіної, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. — К. : Ґенеза, 2004. — 736 с.

326. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] : [Навч. посбник для студентів вищ. навч. закладів] / Відповідальні редактори Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін. — К. : Генеза, 1997. — 400 с.

327. Політологія [Текст] : [Навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації] / За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. — Львів :

«Новий Світ — 2000», 2014. — 779 с.

328. Політологія для вчителя: навч. посібн. для студ. педагогічних ВНЗ [Текст] / за заг. ред.: К. О. Ващенка, В. О. Корнієнка. — К.: Вид-во ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 406 с.

329. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика [Текст] / [А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко]. — 2–е вид., перероб. та доп. — К. : Ельга, Ніка–Центр, 2003. — 664 с.

330. Поліщук І. О. Політична культура: дефініція, структура, функція [Текст] / І.О. Поліщук // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — Харків: Право, 2013. — Вип. 3 (17). — С. 194−196.

331. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політ. аналізу) [Текст] / В. Полохало // Політична думка. — 1998. — № 2. — С. 9–22.

332. Поляк О. В. Демократизація освіти України: невизначеність поняття, концепцій і засобів [Текст] / О. В. Поляк // Педагогічні науки. — 2011. — № 61. — С. 77−80. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/znnapv_ppn/2011_61/11povpkz.pdf

333. Помиткіна Л. В. Особистісні детермінанти прийняття студентами стратегічних життєвих рішень [Текст] / Л. В. Помиткіна // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України. — 2012. — Том 24. — С. 366−374.

334. Пономарьова Н. С. Аналіз теоретико-методологічних підходів до процесу ресоціалізації особистості та його стадійності [Текст] / Н. С. Понамарьова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. − 2013. — № 2. — С. 185−194.

335. Поснова Т. П. Соціально-психологічні чинники політичної соціалізації студентської молоді [Текст] : дис... канд. наук: 19.00.05. / Т. П. Поснова; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 2008. — 220 с.

336. Поснова Т. П. Соціально-психологічні чинники політичної соціалізації студентської молоді [Текст]: автореф. дис…канд. психолог. наук: 19.00.05 / Тетяна Поснова. — К., 2008. — 20 с.

337. Поснова Т. П. Формування ціннісно-мотиваційної сфери особистості студента [Текст] / Т. П. Поснова // Соціальна психологія. — 2004. — № 2. — С. 134–139.

338. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 17, ст.191) [Електорнний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1073-19

339. Постанова президії Академії педагогічних наук України «Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді» 19 квітня 2000 р. [Текст] / Протокол № 1-7/4 - 49. — С. 37–41.

340. Постмайданна благодійність і волонтерство — 2015: результати соцдослідження [Електорнний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва . Режим доступу — http://dif.org.ua/article/postmaydanna-blagodiynist-i-volonterstvo-2015-rezultati-sotsdoslidzhennya].

341. Постоленко І. Демократизація освітнього процесу в Україні [Текст] / Ірина Постоленко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: науковий збірник — Вип. 11. — Умань, 2005 — С. 62–66.

342. Похресник А. Европа и Украина: трансформации общества и жизненные ориентации молодежи [Текст] / А. Похресник // Персонал. — 2002. — № 12. — С. 62–64.

343. Почепцов Г. Г., Чукут С. А. Інформаційна політика [Текст] / Г. Г. Почепцов, С. А. Чукут // Навчальний посібник. — 2-ге вид., стер. — К.: Знання, 2008. — 663 с.

344. Прасюк О. В. Політичні інтернет-PR як комунікативний засіб впливу на формування електоральної громадської думки [Текст] / Оксана Прасюк // SOCIOПРОСТІР: Міждисциплінарний збірник наукових праць з

соціології та соціальної роботи. — 2010. — № 1. — С. 13−16.

345. Пробийголова Н. В. Особливості процесу трансформації політичної культури на постсоціалістичному просторі [Електронний ресурс] / Н. В. Пробийголова. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2010_1/15.pdf

346. Пробийголова Н. В. Тенденції процесу політичної соціалізації молоді в сучасній Україні [Текст] автореф. дис…канд.. політ. наук: 23.00.02 / Наталія Пробийголова. — Дніпропетровськ, 2006. — 24 с.

347. Пробийголова Н. Деякі тенденції процесу політичної соціалізації молоді [Текст] / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. — 2005. — № 4. — С. 70–81.

348. Пробийголова Н. Тенденції процесу політичної соціалізації молоді в сучасній Україні [Текст] : дис... к. політ. н. : 23.00.02 / Н. Пробийголова. — Дніпропетровськ, 2006. — 177 с.

349. Пробийголова Н. Особливості розвитку теорії політичної соціалізації [Текст] / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. — 2004. — № 6. — С. 88–95.

350. Проскуріна О. О. Політична культура України в умовах глобальної інформатизації: форми політичної соціалізації та їх удосконалення [Текст] / Олена Проскуріна // Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий вісник. — К., 2009. — Вип. 20. — С. 317−323.

351. Проскуріна О. О. Сучасна політична культура України в умовах глобалізації інформаційного суспільства [Текст] : автореф. дис…док-ра політ. наук: 23.00.03 / Олена Проскуріна. — К., 2009. — 26 с.

352. Проскуріна О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості [Текст] / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 50–56.

353. Пугачев В. П. Введение в політологію [Текст] / Учебник для студентов высш. учеб. завед. // В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 447 с.

354. Пушкарева Г. В. Изучение электорального поведения: контуры когнитивной модели [Текст] / Г. В. Пушкарева // Полис. — 2003. — № 3. — С. 120–130.

355. Радул В. В. Соціальна активність у структурі соціальної зрілості (теоретико–методологічний аспект) [Текст] : Моногр. / В. В. Радул. — Кіровоград : Поліграфічно–видавничий центр ТОВ «Імекс–ЛТД», 2011. — 256 с.

356. Ральчук О. Інформаційне суспільство: між ейфорією спокус та законами універсуму [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/articles/visnanu/ 20032/ 7.htm

357. Рашидов С. Ф. Ціннісна свідомість сучасного студентства та проблеми її виховання [Текст] / С. Ф. Рашидов // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка — 2013. — № 13 (272), Ч. II. — С. 217−223.

358. Ребкало В. Архетип як ключовий елемент становлення та розвитку національної свідомості державного службовця [Електронний ресурс] / В. Ребкало, В. Козаков // Публічне управління: теорія та практика. — 2013. — Спец. вип.. — С. 245–251. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_spets

359. Реформи в Україні: громадська думка населення [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. — Режим доступу: http://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya

360. Розвиток громадянської освіти в Україні. Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту громадянської освіти НаУКМА, 2 жовтня 2001 р. [Текст] — К.: Стилос, 2001. — 44 с.

361. Розумний М. Інституційні, конституційні та інтеграційні аспекти проекту модернізації: висновки для України [Електронний ресурс] / М. Розумний // Українознавчий альманах. — 2013. — Вип. 11. — С. 55–58. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2013_11_18

362. Розумний М. Цивілізаційний вибір України: аналіз альтернатив

[Електронний ресурс] / М. Розумний // Українознавчий альманах. — 2014. — Вип. 15. — С. 153–156. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_15_48

363. Романюк О. І. «Кінець транзитології» чи криза її первинної парадигми? [Текст] / О. І. Романюк // Політичний менеджмент. —2007. — № 2. — С. 3–16.

364. Романюк О. Про взаємообумовленість процесів розбудови української суверенної державності та посттоталітарної трансформації українського суспільства [Електронний ресурс] / О. Романюк // Українська державність: становлення, досвід проблеми: 36. наук. ст. (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). — Харків: Право, 2007. — Режим доступу: http://www.politik.org.ua/news/news.php3?id=189&tpid=2#18911

365. Ростоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели [Текст] / Д.А. Ростоу // Полис. — 1996. — №5. — С. 5–15.

366. Рубан А. О. Роль політичної освіти у розбудові громадянського суспільства [Електронний ресурс] / А. О. Рубанов // ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди». – – Політичні науки. — 2013. — №1. — Режим доступу: http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/26

367. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. — М.: Педагогика, 1976. — 416 с.

368. Рудаков С. В. Глобализм как феномен и мировоззрение [Текст] / С. Рудаков // Экономическая наука современной России. — 1999 — № 1 (5) — С. 124–127.

369. Рудич Ф. М. Політологія [Текст] : Підручник. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Либідь, 2009. — 480 с.

370. Рудич Ф. Політична нація України: передумова утвердження єдиної держави [Електронний ресурс] / Фелікс Рудич // Віче. — 2010. — № 21. — Режим доступу: http://www.viche.info/journal/2267/

371. Руженцева В. І. Політичні орієнтації пострадянського студентства:

динаміка та факторна обумовленість[Текст] : автореф. дис...канд. соц. наук: 22.00.04 / В.І. Руженцева. — Харків, 2007. — 20 с.

372. Русскін В. В. Політична соціалізація особистості (аналіз парадигм) [Текст] / В. В. Русскін // Вісник ЧДУ ім. П. Могили: Наукові праці. – 2005. — Т. 44. — Вип. 31. — Політичні науки. — С. 89–95.

373. Русскін В. В. Політична соціалізація особистості: особливості сприйняття політичної інформації [Текст] / В. В. Русскін // Наукові праці: науково-методичний журнал. — Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2008. — Том 79, Вип. 66. — 2008. — С. 33−37.

374. Рябенко Є. М. Особливості розбудови соціальної держави в Україні засобами освіти [Електронний ресурс] / Є. М. Рябенко // Гуманітарний вісник ЗДІА — Вип. 40. — 2010. — С. 146−154. — Режим доступу: http://www.zgia.zp.ua/gazeta//VISNIK_40_14.pdf

375. Рябов С. Г. До обґрунтування концепції політичної освіти в Україні [Текст] / С. Г. Рябов // Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку. — К., 2005. — С. 12–24.

376. Рябов С. Г. Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку [Текст] / С. Г. Рябов. — К., 2005. — 44 с.

377. Рябов С. Г. Структура і функції знань про політику [Текст] / С. Г. Рябов // Політичні питання. — 1994. — № 1. — С. 167–169.

378. Савич В. О. Західні концепції глобалізаії кінця XX-початку XXI століття (історико-теоретичний аналіз) [Текст] : автореф. дис. к. політ. н.: 23.00.01 / В. О. Савич. — К., 2012. — 19 с.

379. Савич В. О. Західні концепції глобалізаії кінця XX-початку XXI століття (історико-теоретичний аналіз) [Текст] :. дис. к. політ. н.: 23.00.01 / В. О. Савич. — К., 2012. — 198 с.

380. Савостьянова М. В. Развитие информационных технологий и процессы глобализации [Текст] / М. В. Савостьянова // Культура народов Причерноморья. — 2005. — № 69. — С. 237–241.

381. Саєнко Ю. Експертні оцінки соціального капіталу [Електронний

ресурс] / Ю. Саєнко // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. — 2014. — Вип. 1 (1). — С. 314–319. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__31.

382. Сартания В. Гражданское образование: проект ЮНЕСКО [Текст] / В. Сартания // Высшее образование в России. — 2001. — № 5. — С. 147–149.

383. Северинчик О. П. Творчі мотиви впливу політичної освіти на політичну свідомість особистості [Текст] / О. П. Северенчик // Вісн. НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т України «КПІ». — К.: Політехніка, 2007. — № 2. — Ч. 2. — С. 77–80.

384. Селіванов В. Приватно-правові засади розвитку вітчизняної юридичної науки [Текст] / В. Селіванов // Право України. —2001. — № 2. — С. 26–32.

385. Сервецький І.В. Формування політичної свідомості громадян − прогрес суспільства [Текст] / Іван Сервецький, Віталій Редька // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. — Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. — Вип. 91. — С. 21−24.

386. Сисоєва С. О., Заскалета С. Г. Неперервна професійна освіта у документах європейського Союзу [Текст] : посіб. / С. О. Сисоєва, С. Г. Заскалєта — М.: «Миколаївська обласна друкарня» 2009. — 275 с.

387. Сівчук П. Демократизація політичного життя України як умова духовного відродження [Текст] / П. Сівчук // Вісник ТДТУ. — 1996. — № 1. — С. 97–100.

388. Сіднєв Л. М. Реформування системи. Що і як треба робити [Текст] / Л. М. Сіднєв // Рідна школа — 1995. — № 9. — С. 26–28.

389. Сіленко А., Кормич Л. Політологія та соціологія в освітньому процесі України: Болонський процес чи відступ від демократії? [Текст] / А. Сіленко, Л. Кормич // Віче. — 2010. — № 13. — С. 31–32.

390. Сіренко В. Ф. Інтереси і влада [Текст] / В. Ф. Сіренко — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. — 170 с.

391. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. [Текст] / Н. Смелзер. — М.: Феникс, 1998. — 688 с.

392. Соколова Е. В. Социокультурный феномен информатизации в контексте глобализации [Текст] / Е. В. Соколова // Информатизация общества: социально-экономические, социокультурные и международные аспекты: материалы международной научно-практической конференции 15-16 января 2012 года. — Пенза — Прага: Научно-издательский центр «Социосфера», 2012. — С. 34−37.

393. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода [Текст] / Л. Г. Сокурянская. — Х.: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2006. — 576 с.

394. Соловьев А. И. Основные этапы партогенеза [Текст] / А. И. Соловьев // Теория партий и партийных систем: Хрестоматия. — М.: Аспект Пресс, 2008. — С. 139–143.

395. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологи [Текст] : Учебник для студентов вузов / А. И. Соловьев. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 539 с.

396. Солодовникова И. В. Социализация личности в зрелом возрасте: Опыт интерпретации [Текст] / И. В. Солодовникова // Социологические исследования. — 2006. — № 2. — С. 32−39.

397. Сорос Дж. Джордж Сорос про глобалізацію [Текст] / Дж. Сорос. — К.: Вид-во Соломії. Павличко «Основи», 2002. — 173 с.

398. Соснін О. В. Інформатизація як чинник інноваційного розвитку України [Електронний ресурс] / О. В. Соснін // Державне управління: теорія та практика. Електронне наукове фахове видання. — 2013. — № 1. — Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/7.pdf

399. Соснін О. Інформаційно-комунікативна компетентність громадянина в процесах формування громадянського суспільства [Текст] / Олександр Соснін. — Віче. Журнал Верховної Ради України. — 2012. — № 20 (329). — С. 22−26.

400. Соціальні мережі як інструмент взаємовпливу влдаи та громадянського суспільства : монографія [Текст] / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — К.: 2014. — 260 с.

401. Староста В. І. Поняття «особистість» у навчальній педагогічній літературі [Електронний ресурс] / В. І. Староста, В. О. Штефуца // Електронний збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти — 2012. — № 8. — Режим доступу: http://www.zoippo.zp.ua /pages/el_gurnal/pages/vip8.html

402. Стасюк Г. Є. Освіта та наука як основа механізму трансформаційної динаміки українського суспільства [Текст] / Г. Є. Стасюк // Історико- політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. — Чернівці: Рута, 2007. — Т. 15-16. — С. 190–192.

403. Стельмах В. Неполітичні агенти політичної соціалізації [Текст] / В. Стельмах // Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал. — К.: Верховна Рада України, 2012. — № 12. — С. 19–21.

404. Степаненко В. Громадянське суспільство в Україні: проблеми інституціоналізації [Текст] / В. Степаненко // Соціальні виміри суспільства. − К.: Інститут соціології НАН України, 2004. — Вип. 7. — С. 320–341.

405. Струченков О. Особливості андеркласу України [Електронний ресурс] / О. Струченков. — Режим доступу: http://commons.com.ua/ru/osoblivosti-anderklasu-ukrayini/

406. Тарасенко В. А. Ідеологічні пріоритети студентської молоді в умовах трансформації сучасного українського суспільства [Текст] : автореф... дис. канд. політ. н: 23.00.03 / В. А. Тарасенко — К., 2013. — 20 с.

407. Татьянчикова І. В. Соціалізація дітей з порушенням психофізичного розвитку [Електронний ресурс] / І. В. Татьянчикова // Актуальні питання корекційної освіти. — 2011. — Вип. 2. — Режим доступу: http://irbisnbuv.gov.ua /cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN =UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apko_

2011_2_31.pdf

408. Тейлор Ч. Етика автентичності [Текст] / Ч. Тейлор. — К.: Дух і Літера, 2002. — 128 с.

409. Титарчук М. О. Поведінка особистості як діяльність: соціально-філософський погляд [Електронний ресурс] / М. Титарчук // Мультиверсум: філософський альманах. — 2006. — № 58. — Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_58/Tytarchuk.htm

410. Ткачев С. И. Нравственная и политическая культура как ценности воспитания: Учеб. пособие для студ. фак. «Социальный менеджмент» [Текст] / С. И. Ткачев, Н. А. Ткачева. — Х.: Харьковский гуманитарный ин-т «Народная украинская академия», 1999. — 83 с.

411. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики [Текст] / Авт. колектив: М.І. Михальченко (керівник) та ін. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. — 440 с.

412. Требін М. П. Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується [Текст] / М. Требін // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — Харків: Право, 2013. — №2 (16). — С. 188−198.

413. Третяк О. А. Політична аргументація як засіб раціоналізації політичної комунікації [Текст] : автореф. дис…канд. політ. наук: 23.00.01 / Олексій Третяк. — Дніпропетровськ, 2004. — 22 с.

414. Трошкин В. В., Теплов В. И. Культура политического процесса: Учебн. Пособ [Текст] / В. В. Трошкин, В. И. Теплов. — М.: Издательство РДЛ, 2001. — 224 с.

415. Троян І. Гендерні квоти проти статус-кво: доступ жінок до політики [Електронний ресурс] / І. Троян. — Режим доступу: http://commons.com.ua/genderni-kvoti-proti-statusu-kvo-dostup-zhinok-do-politiki/

416. Трубицын Д. В. «Модернизация» и «негативная мобилизация». Конструкты и сущность [Текст] / Д. В. Трубицын // Социологические

исследования. — 2010. — № 5. — С. 3–13.

417. Україна у глобальних рейтингах: підсумки 2015 року [Електорнний ресурс] // Українська правда. — Режим доступу:http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/rating/story/

418. Україна через рік після Революції Гідності: стан суспільної свідомості . Травень 2015 : інформ. бюлетень [Текст] / за ред.. М. М. Слюсаревського — К.:2015. — 68 с.

419. Українська хартія вільної людини [Електронний ресурс] // Група Першого грудня. — Режим доступу: http://1-12.org.ua/ukrajinska-khartija-vilnoji - liudyny

420. Федорчук О. О. Система політичної освіти в Україні у 80-х роках XX ст. [Текст] / О. О. Федорчук // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер.: Політологія. — 2008. — Вип. 80. — С. 112–115.

421. Філософія політики [Текст] : Підручник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. — К.: Знання України, 2003. — 400 с.

422. Фільц О. До вивчення проблеми ментальності населення Галичини [Текст] / О. Фільц, О. Невелюк // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. — 1994. — № 1. — С. 231–235

423. Фливберг Б. Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества [Електронний ресурс] / Б. Фливберг. — Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/218/013/1220/015.FLYVBJERG.pdf

424. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели [Текст] : Пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТЗАО НПП «Ермак», 2004. — 730 с.

425. Фукуяма Ф. Конец истории [Текст] / Ф. Фукуяма // США: экономика, политика, идеология. — 1990. — №5. —С. 39−54.

426. Ханстантинов В. О. Роль толерантності в політичному процесі [Електронний ресурс] / В. О. Ханстантинов. — Режим доступу: http://dspace.mnau.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/434/1.].

427. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к

консолидации [Текст] / С. Хантингтон // Мировая экономика и международные отношения. — 1995. — № 6 — С. 87–94.

428. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст] / Сэмюэль Хантингтон. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.

429. Хартія університетів України: академічні свободи, університетська автономія та освіта: створена на Міжнар. конф. «Ольвійський форум – 2009» у Ялті 11–15 черв. 2009 р. [Текст] // Освіта України. — 2009. — 10 лип. — С. 5.

430. Хома Н. М. Віртуалізація держави: зміна функцій в добу цифромодернізму [Текст] / Н. М. Хома // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. — К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2015. — Випуск 16. — С. 64–69.

431. Хома Н. М. Детериторіалізація та ретериторіалізація:підходи до визначння ролі території в умовах глобалізації [Текст] / Н. М. Хома // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. — К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2015. — Випуск 17. — С. 28–32.

432. Хома Н. М. Роль соціальних мереж у координації протестних акцій [Текст] / Н. М. Хома // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. — К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. — Випуск 15. — С. 66–72.

433. Хомерікі О. А. Автономія вищих навчальних закладів у сучасних соціально-економічних реаліях: конкурентні війни або трамплін для стрибка? [Електронний ресурс] / О. А. Хомерікі. — Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/120-192-1-SM.pdf.

434. Хоружа Л. Аксіологічні засади освітології: держава, суспільство і особистість [Текст] / Л. Хоружа // Освітологія. — 2012. — Вип. 1. — С. 86−90.

435. Цаллер Дж. Происхождение и природа общественного мнения [Текст] / Дж. Цаллер. — М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. — 558 с.

436. Царенко О. О. Роль засобів масової комунікації в політичній соціалізації особистості [Текст] / О. О. Царенко // Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий вісник. — Вип. 52. — К., 2012. — С. 463–469.

437. Цвих В. Політична участь як феномен політичного життя: [Електронний ресурс] / В. Цвих // Політичний менеджмент : наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ ун-т ім. Лесі Українки, 2007. № 6 — С. 167−169. — Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9721/17-Cvuh.pdf?sequence=1

438. Чеботарьова Н. В. Людина в інформаційній культурі [Текст] / Н. В. Чеботарьова // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. — 2012. — Випу. 1. — С. 178−183.

439. Черепєхіна О. А. Концепція життєвих сил людини як методологічна основа формування професіоналізму майбутніх психологів у ВНЗ [Текст] / О. А. Черепєхіна // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. — 2013. — Вип. 30 (83). — С. 600−605.

440. Чічановський А. Толерантність культур як умова функціонування глобального інформаційного простору [Текст] / А. Чічановський // Українська журналістика в контексті світової: Збірник наукових праць. — К.: Центр вільної преси, 2001. — Вип. 5. — С. 88–94.

441. Чобнобаєв В. І. Деякі проблеми соціалізації особистості у сучасній Україні [Текст] / В. І. Чобнобаєв // Гуманітарний журнал. Політологічні студії, — 2010. — № 1-2. — С. 123−126.

442. Шайгородський Ю. Ж. Багатопартійність як чинник становлення політичної системи [Текст] / Ю.Ж. Шайгородський, К.П. Меркотан // Наукові

праці ЧДУ ім. П. Могили. — Політичні науки. — Вип. 41. — Т. 54. — Миколаїв, 2006. — С. 12–16.

443. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу [Текст] : автореф. дис…док-ра політ. наук: 23.00.01 / Юрій Шайгородський. — К., 2009. − 23 с.

444. Шайгородський Ю. Роль громадянського суспільства у становленні нової політичної реальності [Текст] / Ю.Ж. Шайгородський // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Курсаса НАН України. — 2014. — № 3 (71). — С. 136−152.

445. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: Монография [Текст] / М. В. Шаповаленко. — Х.: Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. — 340 с.

446. Шаров С. В. Інформаційне суспільство: сучасний стан і перспективи розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=libraries&id=1148].

447. Шевченко И. А. Политические интернет-технологии в трансформирующемся обществе [Текст] : дисс…канд. полит. наук: 23.00.02 / Иван Шевченко. — Ставрополь, 2005. — 190 с.

448. Шеременко Н. М. Актуальні аспекти політичної соціалізації в сучасній Україні [Текст] / Н. М. Шеременко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2009. — Вип. 17. — С. 258−262.

449. Шеременко Н. М. Вплив засобів масової комунікації на політичну соціалізацію особистості в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні [Текст] : автореф. дис... канд. наук: 23.00.03; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова / Н. М. Шеременко. — К., — 2010. — 22 с.

450. Шеременко Н. М. Інституалізація засобів масової комунікації в суспільстві, що трансформується: дискурс політичної соціалізації [Текст] / Н. М. Шеременко // Нова парадигма. — Вип. 85. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. — С. 124–136.

451. Шеременко Н. М. Особливості реалізації функції політичної

соціалізації засобами масової комунікації [Текст] / Н. М. Шеременко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ, Миколаїв: Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. — Вип. 16. — С. 237–241.

452. Шеременко Н. М. Політична соціалізація у трансформаційному суспільстві: політологічний дискурс [Текст] / Н. М. Шеременко // Нова парадигма — Вип. 81. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. — С. 81–94.

453. Шестопал Е. Б. Личность и политика [Текст] / Е. Б. Шестопал. — М.: Мысль, 1988. — 203 с.

454. Шимченко Л. А. Громадянська ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації [Текст]: автореф. дис…канд. філософ. наук: 21.03.01 / Людмила Шимченко. — К., 2007. — 23 с.

455. Шипунов Г. Особливості становлення транзитології як напряму політичної науки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7875/1/24.pdf

456. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підручник для вузів [Текст] / П. П. Шляхтун. — К.: Либідь, 2002. — 576 с.

457. Штомпка П. Социология социальных изменений [Текст] / П. Штомпка ; Пер.с англ. под ред. В. А.Ядова. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 416 с.

458. Шульгіна А. Членство в партії як форма політичної участі: особливості партійної участі в Україні [Текст] / А. Шульгіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2007. — Вип. 10. — С. 322–337.

459. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство і демократична правова держава: проблеми взаємовпливу [Текст] / Г. П. Щедрова. — К.: Інститут системних досліджень освіти, 1994. — 51 с.

460. Щедрова Г. П. Основи політології: Навч. посіб. [Текст] / Г. П. Щедрова, Ф. В. Барановський, О. В. Новакова, Н. П. Пашина та ін. –

Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2005. – 170 с.

461. Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури» [Текст] / М. Щербак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 153–160.

462. Щокін Г. В. Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів [Текст] / Г. Щокін. — К: МАУП-МКА, 1997. — 208 с.

463. Элкинд Д. Эрик Эриксон и восемь стадий человеческой жизни [Текст] / Эриксон Э. Детство и общество. — Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ. — СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. — 592 с.

464. Юрій Н. М. Політична соціалізація молоді в умовах трансформації суспільства: аналіз міжнародного і українського досвіду [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.04 / Н. М. Юрій. — Одеса, 2002. — 16 с.

465. Юшкевич П., Эбер М. Прагматизм. Исследование его различных форм [Текст] / Марсель Эбер, П. Юшкевич. — К.: Україна, 1995. — С. 155−240.

466. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посібник [Текст] / В. В. Ягупов. — К.: Либідь, 2003. — 560 с.

467. Як змінюється суспільство Нової України? [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучерива. — Режим доступу: http://dif.org.ua/article/yak-zminyuetsya-suspilstvo-novoi-ukraini

468. Яковлев А. О. Філософські концепції освіти: методологічний і аналітичний потенціал [Текст] / А. О. Яковлев // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — 2013. — № 2 (16). — С. 91−100.

469. Яковлєв О. Маніпулювання в системі політичної комунікації України: стратегічний аспект [Текст] / О. Яковлєв // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2010. — Вип. 21. — С. 74–80.

470. Ясинська В. С. Демократична політична культура: основні риси та форми прояву [Текст] / В. С. Ясинська // Вісник Київського університету імені

Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — 1998. — № 28. — С. 46–49.

471. Appadurai A. Modernity at Large. Cultural Dimension of Globalization [Text] / A. Appadurai. — Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. — 246 p.

472. Arendt H. On Revolution [Text] / H. Arendt. — Penguin Classics, 2006. — 368 p.

473. Berger P. Four Faces of Global Culture [Text] / P. Berger // National Interest. — 1997. — Vol. 49. — P. 23–29.

474. Beukel E. 'Educational Policy: Institutionalization and Multi-Level Governance' [Text] / E. Beukel, Svein S., Anderson and Kjell A. Eliassen // Making Policy in Europe. — 2nd Edition, London: Sage. — 2001. — P. 124–139.

475. Brugger W. Liberalismus, Pluralismus, Kommunitarismus. Studien zur Legitimation des Grundgesetzes [Text] / W. Brugger. — Berlin: Duncker/Humblot, 2002. — 393 p.

476. Brugger W. Menschenwürde, Menschenrechte, Grundrechte [Text] / W. Brugger. — Baden-Baden: Nomos, 1997. — 389 p.

477. Carothers Th. The End of the Transition Paradigm [Text] / Thomas Carothers // Journal of Democracy. — 2002. — Vol. 13. — No.1. — P. 5–21.

478. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture [Text] / M. Castells. — Vol. 1. The Rise of the Network Society. — Oxford: Blackwell Publishers, 1996. — 556 p.

479. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture [Text] / M. Castells. — Vol. 1. The Rise of the Network Society. — Oxford: Blackwell Publishers, 1996. — 556 p.

480. Dannemann R. Das Prinzip Verdinglichung [Text] / R. Dannemann. — Wiesbaden: Panorama, 2005. — 166 p.

481. Fahmy E. Young Citizens: Young People’s Involvement in Politics and Decision Making [Text] / Eldin Fahmy. — Aldershot : Ashgate, 2006. — 204 p.

482. Featherstone M. Global Modernities [Text] / M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. — London: Sage Publications, 1995. — 292 p.

483. Giddens A. The third way. The renewal of social democracy [Text] / A. Giddens. — London: Polity Press, 1998. — 166 p.

484. Gimpel J.G. Cultivating Democracy: Civic Environments and Political Socialization in America [Text] / James G. Gimpel, J. Celeste Lay, Jason E. Schuknecht. — Washington: Brookings Institution Press, 2003. — 278 p.

485. Greenburg E. Political Socialization [Text] / Editor: Edward Greenburg. — New Brunswick: AldineTransaction, 2009. — 199 p.

486. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beitrage zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat / J. Habermas/ − Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2003. – 704 p.

487. Huntington S. Political Order in Changing 110 Societies [Text] / S. Huntington. — New Haven : Yale University Press, 1968. — 488 p.

488. Jackson-Beeck M. Family Communication and Differential Political Socialization [Text] / Marilyn Jackson-Beeck. — Madison: University of Wisconsin, 1974. — 140 p.

489. Lafontaine O. Fortschritt und Solidarität [Text] / O. Lafontaine. — Bonn: Reinbek Verlag, 2008. — 228 p.

490. Lay J. C. A Midwestern Mosaic: Immigration and Political Socialization in Rural America [Text] / J. Celeste Lay. — Philadelphia: Temple University Press, 2012. — 238 p.

491. Lipset S. M. Political Man [Text] / S. M. Lipset // The Social Bases of Politics. — Expanded edition. — Baltimore, 1981. — P. 40 .

492. Mackey J. E. Political Socialization: The Political Messages in Televised News and the Effect on Young Adults [Text] / Justin E. Mackey. — Ann Arbor: ProQuest, 2008. — 56 p.

493. Merelman R. M. Political socialization and educational climates: a study of two school districts [Text] / Richard M. Merelman. — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971. — 268 p.

494. Meyer Th. Grundwerte und Wissenschaft im demokratischen Sozialismus [Text] / Th. Meyer. — Berlin/Bonn: J.H.W. Dietz Verlag, 2008. — 246p.

495. Miller S. Das Problem der Freiheit im Rechtstaat [Text] / S. Miller. — Fr.a.M.: Suhrkamp, 1994. — 250 p.

496. Paldam M. Social Capital: One or Many? Definition and Measurement [Electronic resource] / Martin Paldam. — Mode of access : http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.194.3259&rep=rep1&type=pdf.

497. Pieterse J. N. Globalization and Culture: Three Paradigms [Text] / J. N. Pieterse // Economical and Political Weekly. — 1996. —Vol. 31, № 23. — P. 1389–1395.

498. Public Perceptions of the 2012 Elections and Women's Role in Politics and Government: presentation of research by National Democratic Institute [Text] / ed. by C. Lake, G. Daniel, K. Pondel. — Washington, DC, 2012. — 49 p.

499. Robertson R. Discourses of Globalization: Preliminary Considerations [Text] / R. Robertson, H. Khondker // International Sociology. — 1998. — Vol. 13, № 1. — P. 25–40.

500. Robertson R. Globalization Theory and Civilization Analysis [Text]/ R. Robertson // Comparative Civilizations Review. — 1987. — № 17. — P. 5–24.

501. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture [Text]/ R. Robertson. — London: Sage, 1992. — 211 p.

502. Robertson R. Mapping the global condition, globalization as central concept [Text] / R. Robertson // Theory, cultural and society. — New Delfi, 1990. — Vol.7, № 3/4. — P. 15-30.

503. Rode K. Geschichte der europaischen Rechtsphilosophie / K. Rode. — Dusseldorf/Köln: Bachem, 2004. — 320 p.

504. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited [Text] / G. Sartori Chatam, New Jersy, Chatham, NJ, 1987. — 247p.

505. Sintschenko V. Sozial Wirtschaft und die Entwicklung der Zivilgesellschaft [Text] / V. Sintschenko // Soziale Wirtschaft. — Berlin: CB-Verlag Carl-Boldt. — 5/2010. — P. 161–183.

506. Waters M. Globalization [Text] / M. Waters. — L.-N.Y.: Routledge,

1995. — 185 p.

507. Torney-Purta J. Adolescents' political socialization in changing contexts: an international study in the spirit of nevitt sanford [Text] / Judith Torney-Purta // Political Psychology. — Vol. 25. — No. 3, 2004 — P. 469.